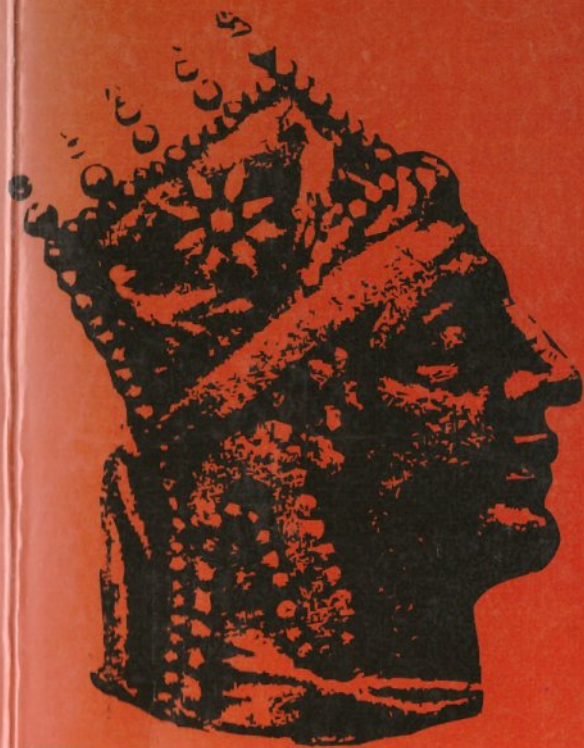

Ռ. Լ. ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՀՈՌՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎԱՏԱՆԻ ԴԵՍ

Ռ. Լ. ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՀՌՈՄԻ ԵՎ
ՊԱՐԹԵՎՍՏԱՆԻ ԴԵՄ

մ.թ.ա. 94-64 թթ.

ԵՐԿՐՈՐԴ, ԼՐԱՑՎԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2007

4073

P-24

R. L. MANASSERIAN

**TIGRANE LE GRAND.
LA LUTTE DE L'ARMÉNIE CONTRE
ROME ET LE ROYAUME PARTHE
94-64 av. n. é.**

P. Л. МАНАСЕРЯН

**ТИГРАН ВЕЛИКИЙ.
БОРЬБА АРМЕНИИ ПРОТИВ
РИМА И ПАРФИИ
94-64 гг. до н. э.**

Հեղինակը իր խորին երախտագիտությամբ է հայտնում մեծարգո տիկին՝ հայրենանվեր **ՓԱՐԻԶ ԱՐԹԻՆՅԱՆԻՆ (ՄԱԼԻԿՅԱՆ)** (Կանադա, Մոնրեալ), որի բարերարության շնորհիվ հնարավոր դարձավ վերահրատարակել «Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ» աշխատությունը:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Մ 246

Հորս՝ Լևոն Մանասերյանի
հիշատակին

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մ 246 Մանասերյան Ռուբեն
Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը
Հռոմի և Պարթևստանի դեմ.- Եր.:
Լուսակն, 2007.- 260 էջ:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Ռուբեն Մանասերյանի աշխատության մեջ սկզբնաղբյուրների հիման վրա քննվում են Տիգրան Մեծի օրոք Հայաստանի ռազմաքաղաքական վերելքը, միջազգային հարաբերությունները Մերձավոր Արևելքում: Մեծ տեղ է հատկացված հայ ժողովրդի պայքարին իր անկախության պաշտպանության համար՝ ընդդեմ Հռոմի և Պարթևական տերության նվաճողական նկրտումների: Գրքի առաջին հրատարակությունը լույս տեսավ 1987թ-ին (Երևան, «Հայաստան» հրատ., խմբագիր՝ ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյան): Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

Մ 0503020913 2007թ. ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
0150 (01) 2007

ISBN 978-99941-48-51-6

© Մանասերյան, 2007թ.

Տիգրան Երկրորդ Մեծի օրոք (95-55 թթ.) Հայաստանը հանդես եկավ որպես Մերձավոր Արևելքում Հռոմի և Պարթևստանի առաջխաղացման խոշորագույն հակառակորդ: Այս ժամանակաշրջանում Առաջավոր Ասիայի ընդարձակ երկրամասերը Տիգրանի գլխավորությամբ միավորվեցին զորեղ տերության մեջ, որի գոյությունը նշանակալից էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև նրան սահմանակից երկրների՝ Սիրիայի, Կիլիկիայի, Կապադովկիայի և Միջագետքի պատմության համար: Տերությունը կազմեց մի յուրահատուկ ավարտական փուլ հելլենիզմի քաղաքական սիստեմի զարգացման բնագավառում: Տիգրան Մեծի գործունեությամբ դրոշմված երեսնամյա հատվածը (94-64 թթ.) անմիջապես նախորդեց Մերձավոր Արևելքում Հռոմի և Պարթևստանի իշխանության հաստատմանը: Այդ ժամանակահատվածը բեկումնային դարձավ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական զարգացման մեջ: Հռոմի և Պարթևստանի դեմ պայքարում Տիգրանի տերության անկումով Մերձավոր Արևելքում սկսվեց արևմտյան և արևելյան աշխարհակալությունների տիրապետության շրջանը, որն արտաքին քաղաքական ասպարեզում բնորոշվում էր նրանց կատաղի հակամարտությամբ Վերին Եփրատի և Տիգրիսի շրջաններում: Մերձավոր Արևելքի քաղաքական պատկերը պայմանավորող և Հայաստանի համար ճակատագրական դարձած այս արտաքին քաղաքական իրավիճակն անփոփոխ հարատևեց մինչև մեր թվականության 9 - 10-րդ դարերը՝ շուրջ մեկ հազարամյակ:

Անվիճելի են Տիգրանի ժամանակաշրջանի պատմության հետազոտման կարևորությունն ու գիտական ակտուալությունը:

Դրանք էլ ավելի անհրաժեշտ են դառնում, եթե նկատի ունենանք նախորդ աշխատություններում չբացահայտված մի շարք կարևոր պրոբլեմներ, Տիգրանի գործունեության վերաբերյալ հայտնաբերված նոր փաստերը, հելլենիստական ժամանակաշրջանի հետազոտման մեջ արևմտաեվրոպական և ռուսաստանյան պատմագիտության նվաճումները:

Ներկա հետազոտության մեջ քննվում է Տիգրան Մեծի արտաքին և ներքին քաղաքականությունը, հելլենիստական Արևելքում միջազգային հարաբերությունների պատմության հարցերը: Այլ կերպ ասած, փորձ է արվում լուսաբանել հայ ժողովրդի և նրա հարևանների հին պատմության մի կարևոր հատված, որը պատմագիտության մեջ իրավամբ անվանվում է Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջան:

1987 թ-ին մեր աշխատության լույս տեսնելուց հետո մենք հրատարակեցինք հետազոտություններ*, որոնցից մի շարք դրվագներ՝ նվիրված 70-ական թթ-ին Տիգրան Մեծի արտաքին քաղաքականությանը, ներկայացված են նոր հրատարակության չորրորդ գլխում:

* **Р. Л. Манасерян.** Международные отношения на Переднем Востоке в 80-70 годах до н. э. (Тигран и войска с берегов Аракса)-Вестник древней истории, М., 1992, №1, с 152-160. **Նույնի,** L'Arménie et le Proche-Orient hellénistique aux temps de Tigrane le Grand - Arménie entre Orient et Occident, Bibliothèque nationale de France, Paris 1996, p.32-37. **Նույնի,** Հայկական ռազմարվեստի սկզբունքները Տիգրան Մեծի օրոք - Թեզիսներ հանրապետական գիտաժողովի, Հայաստանի Հանրապետության Պաշտպանության նախարարություն, Գոյեմբեր 1997, էջ 27-28: **Նույնի,** Թագավորական իշխանության հաստատության զարգացման առանձնահատկությունները Արտաշեսյանների օրոք (Թագավորը և ավագանին) - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1999 №1, էջ 78-85: **Նույնի,** Տիգրան Մեծ (համառոտ ակնարակ) - Պատմություն №1, Երևան, 2002, էջ 144-158: **Նույնի,** Սպարտակի մոտ ժամանած հեծելազորի հարցի շուրջ (Վարկած՝ Սպարտակի հետ Տիգրան Մեծի ռազմական կապերի վերաբերյալ) - Պատմա-քաղաքական հանդես, 2004, №3, էջ 252-269:

ՍԿԶԵՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԵՎ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սկզբնաղբյուրների մեջ Տիգրան Մեծ պատմությանը նվիրված ամբողջական երկ չի պահպանվել: Նրա թագավորման շրջանում Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության փաստերը մեզ հասել են կցկտուր և ցրված, անհետևողական շարադրված զանազան անտիկ՝ հունա-հռոմեական հեղինակների կողմից: Անտիկ պատմագիրների հռչակած սկզբունքներն էին ճշմարտացիությունն ու ճարտասանությունը, որոնք հաճախակի զուգակցվում էին անցյալի դրամատիզացման, անցքերի դիդակտիզմի հետ և առանձին դեպքերում ենթարկվում էին հեղինակի պատմատեսական կոնցեպցիաների, քաղաքական դիրքորոշման ազդեցությանը:

Տիգրան Մեծի օրոք Հայաստանի և Հռոմի հարաբերությունները դիտարկվել են քաղաքական տարբեր դիրքորոշման տեր հեղինակների՝ Հայոց արքայի պալատական պատմագիր «Հռոմեատյաց» Մետրոդորոսի (մահացել է մ. թ. ա. 71 թ.), Պոմպեոսի արշավանքի մասնակից Թեոփանես Միտիլենացու, անցքերի կրտսեր ժամանակակից Սալլուստիոսի (86-35թթ.), Տիտոս Լիվիոսի (մ. թ. ա. 59-մ. թ. 17), Ստրաբոնի (մ. թ. ա. 63-մ. թ. 19), Տիմագեյնես Ալեքսանդրացու, Պոմպեոս Տրոգոսի և այլոց երկերում:

Հռոմեական գիտական պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչ Սալլուստիոսի «Պատմությունը» նվիրված էր Հռոմի պատմության 78-66թթ. շրջանի լուսաբանմանը և պարունակում էր առանձին բաժին (4-րդ գիրք)՝ նվիրված 69-67թթ. Հռոմեա-

հայկական պատերազմին: Սալյուստիոսի աշխատության գլխավոր արժանիքներից էր այն, որ հեղինակն անմիջականորեն հիմնվում էր փաստաթղթերի, վավերագրերի վրա և դրանց հանդեպ ուներ քննադատական, վերլուծական մոտեցում: Բացառված չէ, որ նա ծանոթ էր Միհրդատի արխիվին, որն ընկել էր Պոմպեոսի ձեռքը:

Տիտոս Լիվիոսի ընդարձակ աշխատությունը, որը գրված էր հռոմեական ժողովրդի մեծարման և նրա քաղաքական մեծատոհմիկ առաջնորդներին փառաբանման նպատակով, հարուստ նյութ էր պարունակում Լուկուլոսի և Պոմպեոսի (69-66 թթ.) պոնտական և հայկական արշավանքների մասին:

Ցավոք, վերը նշված բոլոր հեղինակների աշխատությունները հիմնականում չեն պահպանվել: Սալյուստիոսի երկից մնացել են չնչին պատառիկներ: Տիտոս Լիվիոսի աշխատության կորուսյալ գրքերի բովանդակության մասին կարելի է աղոտ պատկերացում կազմել Եվտրոպիոսի (4-րդ դար), Օրոզիոսի (5-րդ դար) կատարած համառոտակի փոխադրություններից:

Ժամանակակիցներից միակը, որի վկայությունները պահպանվել են, Կիկերոնն է: Նրա ծառերում՝ «Լինդեմ Գ. Վեռեսի» (70 թ.), «Ի պաշտպանություն Մանիլիոսի օրինագծի» (66 թ.), «Ի արդարացում Պ. Սեստիոսի» (մարտ 56 թ.) պահպանվել են կարևոր փաստեր և արժեքավոր բնորոշումներ ու գնահատականներ, որոնք ցույց են տալիս, որ Կիկերոնն արևելյան իրադարձությունների, Տիգրանի քաղաքականության խորաթափանց դիտող էր: Կիկերոնի վկայություններն այդ ժամանակաշրջանից մեզ հասած միակ վավերագրերն են: Դրանք կրում են հռոմեացի ժամանակակիցների կողմից Տիգրանի անձի և նրա ձեռնարկումների անմիջական ըմբռնման կնիքը:

Թվարկված հեղինակների երկերի (բացի Կիկերոնից) նյութն անմիջական սկզբնաղբյուր է ծառայել ավելի ուշ շրջանի գրողների՝ Վելլեոս Պատերկուլոսի (մ. թ. 30 թ.), Պլուտարքոսի (46-120), Ապպիանոսի (II դ.), Դիոն Կասիոսի (մոտ 160-230 թթ.) համար:

Պլուտարքոսը նշանավոր հույների և հռոմեացիների կենսագրություններում («Ջուգահեռ կենսագրություններ») նպատակ չու-

ներ անցքերի հստակ պատմա-վավերագրական պատկերը տալ: Նա ուշադրությունը սևեռում էր իր հերոսների բարոյական բնութագրի վրա, ինչը շատ բանով պայմանավորեց նրա միտումնավոր մոտեցումը պատմական փաստերին: Լուսաբանելով հռոմի պայքարը արտաքին թշնամիների՝ բարբարոսների և արևելյան ժողովուրդների դեմ, Պլուտարքոսը գրավում է բացահայտ հռոմեամոլ դիրք: Հանրահայտ է, որ Պլուտարքոսը բարոյախոս գրող է, «գեղարվեստական բնութագրի վարպետ», բայց ոչ պատմաբան: Նրա ստեղծագործության բնորոշ գծերը բացահայտել է ակադեմիկոս Վ. Բուզեսկուլը, որի կարծիքը նպատակահարմար է բերել ամբողջությամբ. «Նրա (Պլուտարքոսի և Բ. Մ.) կենսագրությունների հերոսները մեծ մասամբ ծանաչված բարեմասնությունների նմուշներ են, և այսպիսի նմուշների պատկերման ծանապարհով Պլուտարքոսն աշխատում է ներազդել իր ընթերցողների և մանավանդ երիտասարդության վրա: Պլուտարքոսին իր հերոսները հետաքրքրում էին ոչ թե որպես պատմական գործիչներ, այլ որպես մարդիկ, անձինք, որոնք օժտված են որոշակի արժանիքներով ու թուլություններով. նա կանգ է առնում առավելապես նրանց մարդկային անհատական գծերի վրա: Խառնվածքը, բնավորությունը («ըլթոս»). ահա թե ինչն է գրավում նրա ուշադրությունը: Չեռնարկելով Ալեքսանդր Մակեդոնացու կյանքի նկարագրությունը, Պլուտարքոսը խնդրում է ընթերցողներին չնախատել իրեն, եթե երկի մեջ նրանք չգտնեն բոլոր անցքերի մանրամասն շարադրությունը. «Մենք գրում ենք ոչ թե պատմություն, և հայտարարում է նա, և այլ կենսագրություն: Հաճախ որևէ աննշան արարքը, խոսքը կամ կատակը ավելի լավ են բացահայտում բնավորությունը, քան ամենաարյունահեղ ճակատամարտը, զորքերի ղեկավարությունը, քաղաքների առումը»: Պլուտարքոսի խնդիրն էր «խորապես ներթափանցել հոգու դրսևորումների մեջ և այսպիսով պատկերել յուրաքանչյուրի կյանքը», իսկ «մեծ գործերի և ճակատամարտերի նկարագրությունը, և նկատում է նա, և վերապահենք ուրիշներին»:

Պլուտարքոսի այս ստեղծագործական սկզբունքները դրսևորվել են ոչ միայն հերոսների, այլև՝ նրանց հակադրված անձանց

կերպարներում: Դա կարևոր է հաշվի առնել՝ Տիգրանի նկատմամբ Պլուտարքոսի բացասական մոտեցումը հասկանալու համար: Պլուտարքոսի հերոսների կենսագրությունները, ծավալվելով պատմաքաղաքական միջավայրում, մատուցվում են հարուստ փաստացի նյութի հիման վրա: Սակայն օգտագործած աղբյուրների բնույթի պատճառով այս նյութը միշտ չէ, որ վավերական է ու արժանահավատ: 69-67թթ. հռոմեա-հայկական պատերազմի անցքերը Պլուտարքոսը պատկերել էր հետևելով հիմնականում Լուկոլլոսի արշավանքի մասնակից բանաստեղծ Արքիաս Անտիոքացու ներբողական «դյուցազներգական» պոեմին (պոեմը չի պահպանվել, բայց նրանից, ի դեպ, օգտվել է Տիտոս Լիվիոսը): Մյուս կողմից, նրա կենսագրական երկերը մնում են անփոխարինելի աղբյուր մի շարք կարևոր հարցերի լուսաբանման համար: Այսպես, Սուլլայի կենսագրությունը գրելիս նա հիմնվում է դիկտատորի հիշատակարանի վրա, և այս հանգամանքը խիստ արժեքավոր է դարձնում բերված փաստերը 92թ. Սուլլայի կապադովկիական արշավի և պարթևների հետ նրա մերձեփրատյան հանդիպման վերաբերյալ:

Անաչառ լինելու ձգտումը, թերևս, դրդեց 2-րդ դարի (130-160-ական թթ.) ալեքսանդրիացի հույն պատմագիր Ապպիանոսին իր բանաքաղածո աշխատության մեջ Միհրդատի կռիվներին նվիրված բաժնում օգտագործել պոնտական աղբյուրներ (կամ էլ նրանց վրա հիմնված երկեր, որոնց բնորոշ էր հակահռոմեական ուղղվածությունը): Պոնտական պատմական ավանդույթը սկիզբ է առնում Միհրդատ Եվպատորի պալատական պատմագրությունից, որից ոչ մի նմուշ չի պահպանվել: Ապպիանոսի աշխատության մեջ նրա ազդեցությունը նկատելի է, երբ հեղինակը մերկացնում է Պոնտոսի նկատմամբ հռոմեական զավթողական մտահղացումները, նկարագրում 83-81թթ. երկրորդ հռոմեա-պոնտական կռիվը: Հետևելով Թ. Ռեյնակին, կարելի է նաև ենթադրել, որ 73-71թթ. հռոմեա-պոնտական և 69-67թթ. հռոմեա-հայկական պատերազմների պատկերման համար Ապպիանոսը օգտագործել էր Սալլուստիոսի երկի նյութերը, բայց ոչ անմիջականորեն, այլ Նիկողայոս Դամասկոսացու բանաքաղածո և նույն-

պես չպահպանված պատմական երկի միջոցով⁶: Հռոմեա-հայկական պատերազմը Ապպիանոսը ներկայացնում է մեծ բացթողումներով, Հայաստանին վերաբերող անցքերը՝ թռուցիկ: Այստեղ ևս իրեն զգացնել է տալիս պոնտական պատմական ավանդույթի ազդեցությունը, բայց արդեն մի կարևոր առանձնահատկությամբ: Պոնտական պատմական ավանդույթը, լինելով իր ուղղվածությամբ հակահռոմեական, հաճախ նաև հակատիգրանյան էր՝ ելնելով դարձյալ նույն պոնտական կողմնակալ դիրքից, և նրա այս հակումը հաղորդվում է Ապպիանոսի աշխատությանը (օրինակ, Միհրդատի և Տիգրանի վեճի միջադեպում Տիգրանակերտի ճակատամարտի նախօրյակին և այլն):

Պոնտական պատմական ազդեցությունը Ապպիանոսի, նաև Մեմնոնի վրա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այն բնավ անաչառ ու չեզոք չի եղել, հատկապես այն մեկնաբանությունների մեջ, որոնք վերաբերում էին հակահռոմեական ծամբարում եղած հակասություններին, Միհրդատի և Տիգրանի բարդ, իսկ վերջում նաև թշնամական դարձած փոխհարաբերություններին:

Դիոն Կասիոսի պատմական ստեղծագործության այնպիսի առանձնահատկություններ, ինչպիսիք են իրադարձությունների ու պատմական դեմքերի գործելակերպի քաղաքական պատճառաբանվածությունը, իրադարձությունների նկարագրման անաչառությունը (հեղինակին խորթ է անցքերի գոնազարդումը, նա չի նսեմացնում հռոմեացիների դժվարություններն ու ձախողումները), թույլ են տալիս կարծելու, որ միհրդատյան 73-71 և 69-67 թթ. հայկական պատերազմները նկարագրելիս նա հիմնվել է Սալլուստիոսի կորած աշխատության վրա:

Տիգրանի արտաքին քաղաքականության կարևոր դրվագները պատկերել է Օգոստոսի դարաշրջանի խոշոր պատմագիր Պոմպեոս Տրոգոսն իր ստվարածավալ «համաշխարհային» պատմությունում (մ. թ. 7 թ.), որը նվիրված էր հելլիստական միապետությունների ծակատագրերին: Պոմպեոս Տրոգոսի ուշադրության կենտրոնում էր imperium-ը՝ բռնությամբ ու կամայականությամբ ստեղծված և ժողովուրդներին ստրկության մատնող անսահմանափակ իշխանությունը՝ տիրակալությունը, որը հեղինակը պարզաբանում

է Մակեդոնական, Պարթևական ու Հռոմեական աշխարհակալությունների օրինակով⁷: Աշխատություն մեջ հստակ պատկերվում էր Հռոմեական քաղաքականության քաղաքականությունը:

Պոմպեոս Տրոգոսն օգտագործել է շատ աղբյուրներ: Համաձայն որոշ հետազոտողների, հելլենիստական ժամանակաշրջանի ուշ հատվածի համար նա օգտագործել է մի քանի աշխատություններ, այդ թվում հելլենիստական միապետների կենսագրությունների ժողովածուն, որը պատկանում էր Տիմագենես Ալեքսանդրացուն՝ հավանաբար հակահռոմեական դիրքորոշման հակված հեղինակի: Դժբախտաբար Պոմպեոս Տրոգոսի և նրա նախորդի աշխատությունները չեն պահպանվել, բայց նրանց երկերի հարուստ փաստացի նյութը հիմնականում հայտնի էր շնորհիվ Հուստինոսի (2-րդ դար) շարադրանքի: Հուստինոսի պատկառելի համառոտագրությունը պարունակում է հսկայական կարևորության տվյալներ, որոնք վերաբերում են 93-91թթ. Կապադովկիա կատարած Տիգրանի արշավանքներին, քաղաքական իրադրությունը Սիրիայում Տիգրանին ենթարկվելու նախօրեին և այս երկիրը նրա իշխանության տակ անցնելու հանգամանքներին:

Առանձնանում է Մեմնոն Հերակլեացու (մ. թ. ա. I դարի վերջ)⁸ իր Հերակլեա քաղաքի պատմագրի ստեղծագործությունը: Մեմնոնը, հավանաբար, չպահպանված «տեղական» քաղաքային ժամանակագիրների ստվար խմբի ներկայացուցիչն է: Սև ծովի փոքրասիական ափի խոշորագույն պոլիսի՝ Հերակլեայի քաղաքական պատմությունը գրելիս Մեմնոնը շոշափում է երրորդ Միհրդատյան պատերազմի անցքերը (73-71թթ.), 71 թ. հռոմեա-հայկական բանակցությունները, հայ-պոնտական հարաբերությունների բնույթը հռոմեա-հայկական պատերազմի նախօրյակին: Մեմնոնի համար սկզբնաղբյուր են ծառայել, հավանաբար, Միհրդատի պալատական պատմագիրները: Բացառված չէ, որ Մեմնոնը ծանաչում էր 72-69 թթ. անցքերի մասնակիցներին:

Ստրաբոնը (մ. թ. ա. 63 - մ. թ. 19) իր «Աշխարհագրություն» աշխատության մեջ (գրված մ. թ. ա. 7թ.), Հայաստանին նվիրված գլխում համառոտակի թվարկում է Տիգրանի գործերը, բայց այդ անում է բավականին անհամաչափ: Հաղորդելով արժեքավոր տվ-

յալներ հայ-պարթևական պատերազմի վերաբերյալ¹⁰, Ստրաբոնը շրջանցում է Տիգրանի մասնակցությունը կապադովկիական կոնֆլիկտին, թերի է ներկայացնում Սիրիայում և Փյունիկիայում Տիգրանի տիրապետության շրջանը (83-69թթ.): Սելևկյանների դեմ Տիգրանի վարած պատերազմի մասին Ստրաբոնը ուշագրավ փաստեր է պահպանել Սիրիայի իր նկարագրության մեջ: «Աշխարհագրությունում» զետեղված պատմական փաստերը փոխառված են նրա կորուսյալ պատմական երկից: Կարծիք է հայտնվել, որ հրեա պատմագիր Հովսեպոս Փլավիոսը (մ. թ. I դար) իր «Հրեական հնախոսությունում» վերջին Սելևկյանների պատմության համար որպես սկզբնաղբյուր օգտագործել է Ստրաբոնի այս չպահպանված պատմական երկը¹¹: Հովսեպոս Փլավիոսի պատմության մեջ պահպանվել են բացառիկ նշանակության տեղեկություններ Սելևկյանների դեմ Տիգրանի վարած պատերազմի և Հուդայի հետ նրա հարաբերությունների մասին: Այս հաղորդումները քաղված են տեղական հուդայական (հրեական) պատմագրական ստեղծագործություններից:

Տիգրանի պատմության վերաբերյալ առանձին փաստեր սփռված են Ֆիոնտինոսի, Պլինիոսի, Արրիանոսի, Լուկիանոսի, Վալերիոս Մաքսիմոսի երկերում:

Կարևոր հարցերի մի ամբողջ կոմպլեքսի՝ Սիրիայում Տիգրանի կառավարման շրջանի լուսաբանման համար գլխավոր կռվան են ծառայում այդ ժամանակաշրջանից մեզ հասած նյութական-վավերական սկզբնաղբյուրները՝ Տիգրանի և նրա օրոք սիրիական հելլենիստական քաղաքների թողարկած դրամները: Առավելապես շնորհիվ նրանց բովանդակած տվյալների, կարելի է պատկերացնել սիրիական հելլենիստական ավագանու դրությունը, նրա հարաբերությունների բնույթը հայկական իշխող դասակարգի հետ:

Մինչև 20-րդ դարը Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանի պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի եղել: Թ. Մոմզենի¹² (1856թ.) և Թ. Ռեյնակի¹³ (1890թ.) աշխատություններում տիգրանյան Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության հարցերը շոշափվել են հարևանցիորեն, այնքանով, որքանով դրանք վերաբերում էին իրենց ուսումնասիրությունների բուն նյութին:

Տիգրան Մեծին տրված Թեոդոր Մոմզենի գնահատականում ցայտուն դրսևորվել է Ասիայի երկրներ եվրոպական տերությունների գաղութատիրական ներթափանցման դարում տարածված դոկտրինան՝ եվրոպայի և Արևելքի հավիտենական անտագոնիզմի մասին: Արևելքը Մոմզենի համար հելլենական մշակույթի արժեքներին թշնամական աշխարհ է, որտեղ իշխում է արքաների բռնակալությունը, որտեղ հպատակը «շան նման հավատարիմ է և շան նման կեղծավոր»¹⁴:

Ընդ որում հարկ է ընդունել, որ Արևելքի հանդեպ Թ. Մոմզենի ոչ բարյացակամ, բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը պայմանավորված էր, անկասկած, ոչ միայն գաղութատիրական բնույթի մտածելակերպով, այլև որոշ չափով նրա ժամանակակից ասիական պետությունների՝ Օսմանյան և Յինական բռնակալությունների օրինակով՝ իրենց իշխանությունների ճշացող կամայականությունամբ, ազգային և սոցիալական ծնշմամբ, անձի իրավազրկությունամբ, իշխող դասակարգերի պորտաբույծ ապրելակերպով: Բնականաբար, Արևելքում առանձին հասարակությունների լծացումը, նրանց պետությունների ռեակցիոն բնույթը չպետք է ընդհանրացվեն որպես արտաժամանակային երևույթներ և չեն կարող արդարացման հիմք ծառայել բացահայտ մերժողական մոտեցմանը Ասիայի ժողովուրդներին, նրանց անցյալին ու ներկային:

Տիգրանը՝ Թ. Մոմզենի պատկերացմամբ, սովորական «արևելյան դեսպոտ է» (ավանդական բարոյական հասկացողությամբ), մի սովթան, ասորեստանյան ինքնակալների հետնորդ, նրա ստեղծած տերությունը՝ արևելյան բռնապետությունների կործանման արժանի սոսկ վերապրուկ:

Ընդհանուր առմամբ հարկ է եզրակացնել, որ Մոմզենի «Հռոմի պատմությունում» Արևելքի նկատմամբ արտահայտած քաղաքական հայացքները, որոնք չէին բարձրանում եվրոպական գաղութատիրության դարին բնորոշ պատկերացումների մակարդակից և հեռու էին պատմականությունից, փոխադրված լինելով հելլենիստական դարաշրջան և մասնավորապես Տիգրանի ժամանակը, կանխորոշեցին հայոց թագավորի անձի և գործունեության բացասական գնահատականը: Նման հայացքների անհիմն ու հա-

կապատմական լինելն ակնառու է¹⁵:

XIX դարի անտիկ պատմագիտության խոշորագույն և հեղինակավոր ներկայացուցիչ Թեոդոր Մոմզենի միտումնավոր վերաբերմունքը Տիգրանի նկատմամբ, որպես արևելյան թագավորի, կանխորոշեց նրա անձի և գործունեության գնահատականը՝ XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարասկզբի եվրոպական և նույնիսկ հայկական պատմական աշխատություններում (հիմնականում ընդհանրացված բնույթի երկերում) և խոչընդոտեց մասնագիտորեն և ոչ կանխակալ քննել Տիգրանի գործունեության հետ կապված հարցերի կոմպլեքսը: Նման տեսակի աշխատություններից առ այսօր ծանաչում է վայելում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Եվպատորին նվիրված Ֆրանսիացի ուսումնասիրող Թ. Ռեյնակի մենագրությունը¹⁶, որտեղ մի առանձին գլուխ հատկացված է Տիգրանի դիրքին Հռոմի հանդեպ, Պոնտոսի և հայոց թագավորների փոխհարաբերություններին:

Թ. Ռեյնակը խորապես խեղաթյուրեց պատմական իրականությունը: Նա չտեսավ Հայաստանի քաղաքական շահերը 93-91 թթ. կապադովկիական կոնֆլիկտում, չփորձեց բացահայտել Հայաստանի չեզոք դիրքի պատճառները 73-71 թթ. հռոմեա-պոնտական պատերազմում: Ռեյնակի աշխատությունում գիտական արժեք է պահպանում ընդարձակ աղբյուրագիտական հավելումը, որտեղ տրված են Միհրդատյան պատերազմների պատմության աղբյուրների մանրակրկիտ վերլուծությունն ու դասակարգումը¹⁷:

Տիգրան Մեծի օրոք Հայաստանի պատմության հարցերն առաջին անգամ մենագրական ուսումնասիրության առարկա դարձրեց գերմանացի պատմաբան Կուրտ Էքհարդը¹⁸: Նրա «Լուկուլլոսի հայկական արշավանքը» ուսումնասիրությունը պարունակում է 69-67 թթ. հռոմեա-հայկական պատերազմում ռազմական գործողությունների շարադրումը, Լուկուլլոսի լեգեոնների արշավանքների ուղիների որոշումը, գլխավոր ծակատամարտերի ընթացքը վերլուծելու փորձը:

Հռոմի հանդեպ Տիգրանի վարած քաղաքականության առանձին հարցերին անդրադարձել է Հ. Աստուրյանը «Քաղաքական հարաբերությունները ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի» աշխատու-

թյունում¹⁹ : Սակայն Տիգրանի ժամանակաշրջանի համար նշված հարցը լուսաբանելիս նա հիմնականում հենվում էր Թ. Ռեյնակի հեղինակություն վրա: Տիգրանի գործունեության ընդհանուր ակնարկ է ներկայացնում Ֆ. Գեյերի հոդվածը²⁰, որը, սակայն, չի բովանդակում որոշակի նորություն:

Ներկա ուսումնասիրությանը նախորդող աշխատությունների մեջ միակը, որտեղ դրվել է Տիգրանի շրջանն ամբողջապես լուսաբանելու խնդիրը, շարունակում է մնալ Հ. Հ. Մանանդյանի «Տիգրան Երկրորդը և հռոմը» (1940թ.) մենագրությունը²¹: Հիմնական ուշադրությունը Հ. Մանանդյանը հատկացրեց 69-67թթ. հռոմեահայկական պատերազմի պատմության հարցերին, պատմական աշխարհագրությանը, պատմական վայրերի տեղադրությանը: Հ. Մանանդյանը ծշտեց և շտկեց Տիգրանակերտի ճակատամարտի ընթացքի Կ. Էքհարդի առաջարկած վերականգնումը, բացահայտեց 68թ. սեպտեմբերին Արածանիի ճակատամարտի ելքը, պարզաբանեց 69-67թթ. Լուկոլլոսի և 66թ. Պոմպեոսի հռոմեական զորքերի արշավների ուղիները Հայաստան: Հ. Մանանդյանի կողմից նշվեց Հայաստանում (հայկական իշխող դասակարգի միջավայրում) հելլենիստական մշակույթն արմատավորելու Տիգրանի ձեռնարկած վերափոխությունների առաջավոր բնույթը:

95-69թթ. ժամանակաշրջանին Հ. Մանանդյանը հատկացրեց երկու ոչ մեծ գլուխ, որտեղ սահմանափակվեց Հայտնի անցքերի ընդհանուր արձանագրությամբ²² հռոմի հանդեպ Տիգրանի դիրքը բնութագրելիս, 93-91թթ. Կապադովկիայում Տիգրանի քաղաքականության խնդիրների, ինչպես նաև 73-71թթ. հռոմեա-պոնտական պատերազմում Հայաստանի չեզոքության պատճառները բացահայտելիս Հ. Մանանդյանը չի կարողացել հաղթահարել Ռեյնակի աշխատությունից սկիզբ առնող տեսակետների ազդեցությունը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հռոմի առաջխաղացման հանդեպ Տիգրանի դիրքը՝ որպես խաղասիրական Մանանդյանի տված բնորոշումը դեռևս 1946թ. հանդիպեց լուրջ առարկությունների «Вестник древней истории» հանդեսի գրախոսականում²³: Գրախոսականի հեղինակ Օ. Ի. Սևաստյանովան Մանանդյանի այս տեսակետին հասցեագրեց վերջինիս անհիմն լինելը բացահայտող

քննադատական դիտողություններ:

1939թ. ամերիկացի դրամագետ Է. Նյուելլը ապացուցեց, որ 72-69թթ. Դամասկոսում թողարկվում էին Տիգրանի դրամները, հայտնագործելով դրանով իսկ հայոց թագավորի հաղթական պատերազմի փաստը՝ Նաբաթեական պետության դեմ, որի կազմում էր այս քաղաքը²⁴:

Տիգրանի կողմից Դամասկոսի գրավման փաստը (որ անհայտ է մնացել Մանանդյանին) 1950թ. իր հաստատումը գտավ ֆրանսիացի ուսումնասիրող Հ. Սեյրիգի աշխատությունում²⁵: Սեյրիգը դրամական նյութի ուսումնասիրության հիման վրա բացահայտեց կարևոր տվյալներ, որոնք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել սիրիական քաղաքների նկատմամբ Տիգրանի վարած քաղաքականության մասին:

Արտասահմանյան ուսումնասիրություններից, որոնք մատուցում են հետաքրքրող հարցերի ընդհանուր բնույթի նկարագրություն, հարկ է հիշատակել Ռ. Գրուսեի «Հայաստանի պատմություն. ծագումից մինչև 1071 թվական»²⁶ և Է. Վիլի «Հելլենիստական աշխարհի քաղաքական պատմություն» աշխատությունները:

Հ. Մանանդյանի գրքի լույս տեսնելուց հետո սովետական, ինչպես նաև արտասահմանյան պատմագիտության մեջ այլևս փորձեր չեն ձեռնարկվել ամբողջական ձևով լուսաբանել 95-69թթ. և հաջորդող տարիների քաղաքական իրադարձությունները: Հայաստանի պատմության հետազոտողները՝ Ս. Տ. Երեմյանը, Ա. Գ. Փերիխանյանը, Գ. Խ. Սարգսյանը, Գ. Ա. Տիրացյանը, Ս. Մ. Կրկյաշարյանը, իրենց ուշադրությունը հիմնականում բևեռում էին մ.թ.ա. 6-ից մինչև մ. թ. ա. 4-րդ դդ. հայկական հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարևոր հարցերի վրա:

Մ. թ. ա. II-I դդ. Հայաստանում հասարակական հարբերությունները և Տիգրանի ներքին քաղաքականության կարևոր կողմը՝ քաղաքաշինությունը՝ նրա կողմից հելլենիստական քաղաքների հիմնադրումը հետազոտվել են Գ. Խ. Սարգսյանի կողմից²⁷:

Տիգրան II-ի արտաքին քաղաքականության հարցերին նվիրված են եղել մեր հետազոտությունները²⁸:

- 1 St'u **Кузнецова Т. И., Миллер Т. А.** Античная эпическая историография. Геродот. Тит Ливий. М., 1984, էջ 80-82:
- 2 St'u **Тронский И. М.** История античной литературы, М., 1983, էջ 240:
- 3 **Бузескул В.** Введение в историю Греции (Обзор источников в очерки разработки греческой истории в XIX и начала XX вв.). Петроград, 1915, с. 218. Այսպիսով, Պլուտարքոսը գիտակցաբար հեռանում է իր ժամանակ հայտնի պատմագրական սկզբունքներից: St'u **Кузнецова Т. И., Миллер Т. А.** Античная эпическая историография, էջ 80-81. նաև **Немировский А. И.** Теоретические аспекты античной историографии. - Вопросы истории, 1982, No. 2, էջ 62-63:
- 4 **Бузескул В.** Նշվ. աշխ., էջ 218:
- 5 St'u **Reinach Th.** Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890, էջ 427:
- 6 St'u **Reinach Th.** Mithridate Eupator roi de Pont, էջ 448:
- 7 St'u **Зельин К. К.** Основные черты исторической концепции Помпея Трога - Вестник древней истории, 1948, No. 4, էջ 211, 216:
- 8 St'u **Зельин К. К.** Նշվ. աշխ. էջ 209, նույնի Помпей Трог и его произведения "Historiae Philippicae" - Вестник древней истории, 1954, No. 2, էջ 184:
- 9 St'u **Дзагурова В. П.** Введение. Мемнон. О Геракле - Вестник древней истории, 1951, № 4, էջ 287:
- 10 Ստրաբոնը ծանոթ էր II-Իդր. սահմանագլխի պարթևական պատմության անցքերի ակնամատես Ապոլլոդորոս Արտեմիսացու պատմական աշխատությանը, որը, սակայն, չի պահպանվել, բայց ծառայել է Ստրաբոնին՝ II դ. վերջի պարթևա-հայկական հարաբերությունների լուսաբանման համար:
- 11 St'u **Will E.** Histoire politique du monde hellénistique t. II, Nancy, 1967, էջ 447:
- 12 St'u **Моммзен Т.** История Рима, тт. I-III, М., 1936-1941, Пер. под ред. Н. А. Машкина.
- 13 St'u **Reinach Th.** Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890:
- 14 **Моммзен Т.** Նշվ. աշխ. հատ. II, էջ 251:
- 15 Այս հարցի առթիվ կարելի է բավարարվել թեկուզ այն ցուցմունքով, որ հելլենիստական միապետության (իսկ Տիգրանի տերությունը հենց այդպիսին էր) բնորոշ հատկանիշն էր Պոլիսի՝ մասնավոր հողատերերի ինքնավար և իր կառուցվածքով հիմնականում դեմոկրատական համայնքի վրա քաղաքական հենարանը:
- 16 St'u **Reinach Th.** Նշվ. աշխ.:
- 17 St'u **Reinach Th.** Նշվ. աշխ. էջ 417-455:
- 18 St'u **Eckhardt K.** Die armenischen Feldzüge des Lucullus. Klio, Bd, IX 1909, Bd, 1910.
- 19 St'u **Աստուրյան Հ. Զ.,** Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմա 190-ին ճ.ք. մինչև 428 ճ.ք., Վենետիկ, 1912:

- 20 St'u **Geyer F.** Tigranes. - Pauly-Wissowa-Kroll. Real Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1936, VI AI, sp. 971-978 Այստեղևս՝ կրճատ՝ RE:
- 21 St'u **Մանանդյան Հ.,** Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940: Հղումները տրվում են 1972թ. հրատարակությամբ (Մանանդյան Հ., Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1972):
- 22 St'u Նշվ. աշխ., էջ 49-55, 65-72: Արածանիի ճակատամարտից հետո 68-66թթ. անցքերի մասին գլուխներում (15-րդ և 19-րդ գլխ.) հիմնական ուշադրությունը հատկացված է Սիրիայի գործունեությանը Պոնտոսում:
- 23 St'u **Севастьянова О. И.** Новый труд по древней истории Армении - Вестник древней истории (ВДИ), 1946, No. 2, էջ 116-117:
- 24 St'u **Newell E. J.** Late Seleucid mints in Ake-Ptolemais and Damascus. New York, 1939, էջ 99-100:
- 25 St'u **Seyrig H.** Sur les éres de quelques villes de Syrie-Syria, Revue d'art oriental et d'archéologie, XXVII, 1950.
- 26 St'u **Grousset R.** Histoire de l'Arménie des origines à 1071. Paris, 1973.
- 27 St'u **Will E.** Նշվ. աշխ.: Վիլի աշխատության վերջին վերահրատարակումը **Will E.** Histoire politique du monde hellénistique Paris, éd du Seuil, 2003 կրկնում է նույնությամբ 1967թ. հրատարակության մեջ առկա մոտեցումները և փաստացի նյութը (p. 452, 457-459, 494-496):
- 28 Կարելի է հիշատակել սփյուռքահայ հեղինակ Հրանտ Արմենի «Մեծն Տիգրան» գիրքը (Կահիրե, 1957, երկրորդ հրատ.), որը սակայն, իրենից չի ներկայացնում լուրջ գիտական հետազոտության փորձ: (Hernant Armen. Tigranes the Great, A biography, 1940).
- 29 St'u **Еремян С. Т.** О рабстве и рабовладении в древней Армении - ВДИ, 1950, No.1 նույնի, Развитие городов и городской жизни в древней Армении - ВДИ, 1953, No. 3, **Периханян А. Г.** Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н.э. - III в. н. э.). М., 1958: **Սարգսյան Գ. Խ.** Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում, նույնի. Հայաստանի պետական կարգը հելլենիստական դարաշրջանում և «Հայ ժողովրդի պատմություն» հ. 1, Երևան 1971, էջ 635-689, **նույնի** Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, - БДИ, 1966, No.2, **Новосельцев А. П.** Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980, **Մուշեղյան Խ. Ա.** Հայաստանի դրամական զանգեղը, Երևան, 1973, նույնի Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983. **Тирация Г. А.** Города Армении эллинистического времени в свете археологических исследований - ВДИ, 1979, No.2, նույնի Древнеармянская культура: Итоги изучения - "Культурное наследие Востока". Л., 1985 (գրքում): **Կրկյաշարյան Ս. Մ.** Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, նույնի Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում. ՊԲՀ, 1967, 4:
- 30 St'u **Саркисян Г. Х.** Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин. М., 1960.

ճախակի դաշնակցում էին Հռոմին, աջակցելով նրա առաջխաղացմանը դեպի Արևելք:

Ժամանակակից պատմագիտության մեջ պարզաբանված են Արևելքի հռոմեական նվաճման և Միջերկրածովքում հռոմեական աշխարհակալության ձևավորման տնտեսական և սոցիալական գործոնները:

Սկզբում Հռոմի առաջխաղացումը պայմանավորված էր ստրկական աշխատանքի կիրառման վրա հիմնված մասնավոր սեփականատիրական հողային տնտեսությունների զարգացման պահանջներով: Հետագայում, 2-1-ին դդ. կողոպտված երկրներից դրամական միջոցների ներհոսքը Խտալիա խթանեց հեծյալների դասի՝ շարժական սեփականության առևտրավաշխառուական կապիտալի տիրողների արագ ձևավորումը, որոնք անընհատ ձգտում էին նորանոր նվաճումների, նոր պրովինցիաների (մարզերի) ստեղծմանը, որն ուղեկցվում էր հսկայական վարկային տոկոսների գանձմամբ, հարկերի կապալի, պարտային ստրկության կիրառմամբ, հողերի ուղղակի զավթմամբ² և այլն:

Հռոմի գրոհը Արևելյան Միջերկրածովքի երկրների վրա՝ հետևողական ու նպատակամղված, որը տևեց շուրջ մեկ հարյուրամյակ (168-66թթ.), հռոմեական հասարակության ընդերքում կատարվող սոցիալ-տնտեսական պրոցեսների անխուսափելի հետևանք էր: Այն օրինաչափ էր, պատմականորեն անհրաժեշտ Հռոմին, իր տնտեսապես գործունյա, նոր տերիտորիաներ յուրացնել փափագող դասակարգերին, պորտաբուծ քաղաքային պլեբսին, որը սկսում էր գոյատևել նորանվաճ երկրների հաշվին, բայց նույն հռոմեական նվաճումն այդպիսին չէր հռոմեական ագրեսիայի զոհ դարձող ժողովուրդների համար: Նրանց կենսական շահերը պահանջում էին դիմադրել Հռոմին, պահպանել իրենց անկախ զարգացումը:

Հռոմի կողմից Արևելքի հպատակեցման գործում վճռական բեկումը տեղի ունեցավ 168թ., երբ Հռոմը շախմախեց և վերացրեց Մակեդոնիան՝ հզոր և էթնիկապես միատարր պետությունը: Անտիգոնյանների թագավորության ոչնչացումը ռազմականապես ավելի զորեղ Հռոմի կողմից և վերջինիս իշխանության հաստա-

տումը Բալկաններում որպես հետևանք խոր փոփոխություններ բերեց ուժերի դասավորման մեջ Արևելքում, Հռոմի արտաքին քաղաքական կուրսում: Հռոմը կտրուկ փոխեց իր վերաբերմունքը Փոքր Ասիայի լայնարձակ հունական Պերգամոն թագավորության հանդեպ, որին նա օգտագործում էր ի հակակշիռ Մակեդոնիայի և Սելևկյանների: Պերգամոնը, Հռոմի հավատարիմ դաշնակիցը, այժմ հարկադրված եղավ ենթարկվել հռոմեացիների պահանջին՝ կրճատել սեփական տարածքը: Նրա կազմից անջատվեց Գալատիան, որը Հռոմի որոշմամբ ազատ հռչակվեց: Իր զավթողական քաղաքականությունը Հռոմը հմտորեն քողարկում էր ժողովուրդների, քաղաքների և «բարեկամ» թագավորների ազատության պաշտպանության լոզունգով: 131թ. Պերգամոնի «բարեկամ» թագավորությունը՝ արդեն սնանկացած հռոմեացի «հեծյալների» (ֆինանսատերերի) գիշատիչ շահագործումից, դարձավ ասիական մայրցամաքում առաջին հռոմեական պրովինցիան՝ «Ասիա» մարզը: Իսկ 129 թ. Արիստոնիկոսի ապստամբությունն այստեղ ճնշելուց հետո Հռոմն ամուր ոտք դրեց փոքրասիական թերակղզի: 168թ. Հռոմը մի շարք հետևողական միջոցներ ձեռնարկեց Սելևկյանների տերությունը թուլացնելու նպատակով:

Մագնեսիայի մոտակայքում (Սիպիլ լեռան մոտ) տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո (190թ.), որտեղ Սելևկյանները ծանր պարտություն կրեցին հռոմեական բանակից, անցավ քսան տարի, և այդ ընթացքում Սելևկյանները հասցրեցին գրեթե նախնական ծավալով վերականգնել իրենց ռազմական հզորությունը և վերսկսել ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը: 168թ. հռոմեացիները, անմիջապես Մակեդոնիայի նկատմամբ հաղթանակ տանելուց հետո, ուղտիմատում ներկայացրին Սելևկյան արքա Անտիոքոս IV-ին և ստիպեցին նրան իր զորքերը դուրս բերել Եգիպտոսից, որն այս սիրիական արքան օկուպացրել էր, միջամտելով Պտղոմեանների ընտանեկան կոնֆլիկտին:

Հռոմեացիները խրախուսեցին Սելևկյան տիրապետության դեմ ապստամբած հուդայացիներին (հրեաներին). ապստամբների առաջնորդ Հուդա Մակաբեն ծանաչվեց հռոմեական ժողովրդի բարեկամ:

Անտիոքոս IV-ի վախճանվելուց հետո (164թ.) Հռոմը առանց կռվի կարողացավ խիստ թուլացնել Սելևկյան պետության ռազմական ուժերը, իրագործել իր կոպտությունմբ աննախադեպ միջամտությունը Սիրիայի ներքին գործերին՝ մի քայլ, որը ոտնահարում էր երկրի սուվերենությունը: Հռոմի սենատի կարգադրությամբ և Հռոմից Անտիոք ժամանած հատուկ հանձնաժողովի վերահսկողությամբ սիրիական արքունիքը կոտորել տվեց իր բանակի մարտական փղերին և վերացրեց ծանրազեն ռազմանավատորմը:

Ռազմածովային ուժերը վերացնելուց հետո Սելևկյանների պետությունն անզոր գտնվեց գլուխ բարձրացրած ծովահենության առջև, որը, զբաղվելով ստրկավաճառությամբ, պատուհաս դարձավ սիրիական և փոքրասիական ափերի բնակչության համար: Սիրիայի բնակիչները գերեվարվում էին ստրուկների շուկաները, որտեղ նրանց հիմնական գնորդները հռոմեացիներն էին:

Հռոմը շարունակում էր ծավալվել դեպի Արևելք: 149-146թթ. Հռոմը ճնշեց Անդրիսկոսի ելույթը, որը հետամտում էր Մակեդոնիայի անկախության վերականգնում, ոչնչացրեց Կարթագենը (պաշարման երեք տարում զոհվեց 250 հազ. կարթագենացի, ողջ մնացած 50 հազ. մարդ քշվեց ստրկության) և Չախշախեց Հելլադայի անկախության վերջին բեկորը՝ Աքայական քաղաքային ֆեդերացիան, հիմնահատակ անելով նրա կենտրոն Կորնթոսը: Այսուհետև Հռոմը դարձավ Արևելյան Միջերկրածովքի լիիշխան հեգեմոն, որը գերագույն վերահսկողություն էր իրագործում իրենից կախյալ «դաշնակիցների»՝ սահմանափակ սուվերենությամբ օժտված պետությունների հանդեպ: «Դաշնակիցները» պարտավոր էին հետևել Հռոմի արտաքին քաղաքական կուրսին, առաջին պահանջով տրամադրել նրան սեփական ռազմական ուժերը, նյութապես ապահովել հռոմեական բանակը, չարգելակել իրենց տարածքում հռոմեացի հեծյալների գործունեությունը: Սենատը դարձավ վերապետական օրենսդիր մարմին. ամեն մի նշանավոր իրադարձություն Միջերկրածովքի երկրներում, լինել դա տերիտորիալ վեճ, միջազգային դաշնագիր, քաղաքական վարչակարգի փոփոխում և նույնիսկ գահակալում, կարող էր իրականանալ միայն սենատի հայեցողությամբ, կարիք ուներ նրա օրինականացնող հավանու-

թյանը: 141թ. Սելևկյանների պետության համար սկսվեց ծանր պայքարի շրջան նոր հզոր թշնամու՝ Միջին Ասիայի Մերձկասպյան վայրերում ձևավորված Պարթևական պետության դեմ, որը գլխավորում էր Արշակունիների դինաստիան: Սելևկյան արքա Դեմետրիոսի բանակը և նրան աջակցող հելլենիստական քաղաքների աշխարհազորը Չախշախվեցին: Տասը տարի անց (130-129թթ.) պարթևների դեմ Անտիոքոս VII-ի արշավանքի ժամանակ Սելևկյաններին իսկական աղետ պատահեց: Սկզբնական հաջողություններից հետո պարթևական տիրույթները խորացած սիրիական բանակները իսպառ կոտորվեցին հակագրոհի անցած թշնամուց: Կռվում ընկան թագավորը, ողջ հրամանատարական կազմը:

140-130թթ. կռիվներում պարթևները Սելևկյանների թագավորությանը մի խորտակիչ հարված հասցրին, որից այդ հունաարածեական պետությունը՝ Մակեդոնական դինաստիայի արքաների գլխավորությամբ, այլևս ուշքի չեկավ: Պարթևական տիրապետությունը հաստատվեց Մեդիայում, Սուսիանում և ամբողջ Միջագետքում՝ Պարսից ծոցից մինչև Վերին Եփրատ: Արևելքում Արշակունիների տիրույթները տարածվում էին մինչև Ամուդարիայի ափերը և Հինդուկուշի նախալեռները: Միայն Սիրիան զերծ մնաց պարթևական տիրապետությունից:

Աքեմենյանների անկումից մասնատված իրանական ժողովուրդների (պարթևների, մեդացիների, պարսիկների) միավորումը և որոշակի համախմբումը Արշակունի արքաների գլխավորությամբ նշանավորեց իրանական պետականության վերստեղծումը, իրանի վերածնունդը որպես քաղաքական ամբողջություն:

Սելևկյանների իշխանության վերացումը ընդարձակ տարածքներից, հսկայական նյութական ռեսուրսներից զրկվելը և մեծատիրական գահակալներից տեղական նշանակության կառավարիչներ դառնալը նպաստեցին այս հելլենիստական թագավորության պետական մեխանիզմի խոր ճգնաժամին: Ճգնաժամը դրսևորվեց Սիրիայի համար կորստաբեր գահակալական կռիվներում: Դա պետության ողջ քաղաքական համակարգի ճգնաժամն էր:

Պոլիսը՝ հելլենիստական հասարակության իշխող դասակարգի հասարակական-տնտեսական կազմակերպությունը, ճգնաժամա-

յին վիճակում չէր գտնվում, թեև տառապում էր արտաքին քաղաքական անկայունությունից և ներքին խառնակություններից: Միևնույն ժամանակ քաղաքական անկայունության խորացումը, Սելևկյան պետական հաստատությունների քայքայումը վտանգ էր ներկայացնում պոլիսի գոյության տնտեսական հիմքի՝ հողի գերագույն համայնական սեփականության համար:

Արյունահեղ դինաստիական կռիվներում կենտրոնական իշխանության անխուսափելի հեղինակազրկումն ու թուլացումը հանգեցնում էր պոլիսների (հելլենիստական քաղաքների) իշխանության ամրապնդմանը տեղերում, նրանց քաղաքական ինքնուրույնության աճին, որը սկսում էր հասնել լիակատար անկախության: Հակառակ էռնստ Բիկեռմանի կարծիքի՝ այդ պրոցեսը պայմանավորված էր նախ և առաջ Սիրիայի ներքին վիճակի քառսայնությունամբ և անկայունությամբ, և ոչ թե հելլենիստական պոլիսին իբր հատուկ պետական անկախության ձգտումով:

Ի տարբերություն մ.թ.ա. VI-IV դդ. դասական հունական պոլիսի, իր ծագմամբ և բարգավաճմամբ հելլենիստական պոլիսը պարտական էր կենտրոնական իշխանության անմիջական միջամտությանն ու հովանավորությանը: Նա միշտ աշխատում էր ընդլայնել իր մունիցիպալ (քաղաքային) իրավունքները: Միևնույն ժամանակ նա երբեք չէր ձգտում քաղաքական մեկուսացման և միապետության կազմից դուրս գալուն: 129-83թթ. Սիրիայում գտնվող քաղաքային ինքնուրույնության աճին ամենից քիչ բնորոշ է սեպարատիզմը: Կարելի է ասել, որ պոլիսը ձգտում էր հավասարակշռության կենտրոնական արքայական իշխանության և տեղական ինքնավարության միջև:

Մ. թ. ա. 2-1-ին դդ. հելլենիստական Սիրիայի վերաբերյալ հարկ է նշել ևս մի երևույթ: Սելևկյանների իշխած տերիտորիայի կրճատումով և Սիրիայի տարածքում նրա սահմանափակումով Սելևկյանների պետությունը սկսեց կոչվել Սիրիայի թագավորություն: Այսպես են նրան իր գոյության վերջին շրջանում անվանում Կիկերոնը, պատմագիրներ Պ. Տրոգոսը, Ստրաբոնը: Աստիճանաբար բնակչության մեջ, չնայած հին էթնիկական անվանումների պահպանմանը՝ մակեդոնացի, հելլեն, տյուրոսացի, սիդոնա-

ցի, արաբ, ամրապնդվում էր իր ընդհանրության գիտակցումը ըստ իր պատկանելության մեկ տերիտորիալ ամբողջության՝ Սիրիա երկրին: Այսպես, դեռ 135թ. (մ.թ.ա.), Սիցիլիայում, ստրուկոների ապստամբության ժամանակ, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին Սիրիայից գերեվարված բնակիչները (հելլեններ և արամեացիներ), նրանց առաջնորդ Եվնոս-Անտիոքոսը իր դրամների դրոշմվածքում անվանվում էր «սիրիացիների թագավոր»:

Սելևկյանների գահակալական կռիվների սաստկացման տարիներին Հռոմը լուրջ դժվարությունների հանդիպեց արևմուտքում: 112-105թթ. աֆրիկյան ավերին հռոմեական տիրապետությունը թոթափելու համար պայքար սկսեց Նումիդիայի արքա Յուգուրթան, և նույն տարիներին (112-102) Հռոմի վրա անակնկալ վտանգավոր հարձակման անցան կիմերերի և տևտոնների՝ գերման բարբարոսների հորդաները: Երկրորդ անգամ ապստամբեցին ստրուկոնները Սիցիլիայում (104-101թթ.): Հռոմը, ծանր պայքար մղելով միանգամից երեք ռազմաբեմում, հաղթանակեց, բայց նրա վերահսկողությունը Արևելքում թուլացավ, և դրանից իսկույն օգտվեց Պոնտոսի արքա Միհրդատ VI Եվպատորը: Գործելով եռանդուն և հմուտ, Միհրդատը Սև ծովի փոքրասիական ափի արևելյան կողմում ծվարած ոչ մեծ թագավորության իշխողից կարճ ժամանակամիջոցում (111-107թթ.) վերածվեց Սևծովյան-Պոնտոսյան տերության տիրակալի, որի գահի շուրջը համախմբված էին Փոքր Հայքը, Կողքիսը, Բոսպորը, Հյուսիսային ծովափի խոշորագույն հունական քաղաք-պետությունները՝ Խերսոնեսոսը, Օլվիան, Տիրան: Միհրդատից կախվածության մեջ ընկավ նաև կենտրոնական Ղրիմի Սկյութական պետությունը: Պոնտական արքայի ազդեցությունը տարածվեց Սև ծովի բալկանյան ափերի վրա:

Միհրդատի պետության գլխավոր միջուկը կազմում էին երեք էթնոսոցիալական տարրեր՝ կապադովկիական հնդեվրոպական բնակչությունը (լուվիացիները), որին գլխավորում էր իրանացված և հելլենացված տեղաբնիկ վերնախավը, հելլենական ծովաքաղաքները և Փոքր Հայքի հայությունը՝ հույներից հետո իր հասարակական զարգացման մակարդակով թագավորության երկրորդ ժողովուրդը: Պոնտոսի կազմի մեջ մտնելուց հետո (112թ.) տե-

ղական հայերը դարձան Միհրդատի իշխանության անմիջական սոցիալական հենարանը: Փոքրհայքյան ավագանին (որը զգալիորեն հելլենացված էր, ինչպես թույլ են տալիս դատել նրա թագավորների անունները) իր ճակատագիրն ընդմիջտ կապեց Միհրդատի հետ: Փոքրհայքյան զինվորները կազմում էին պոնտական թագավորի կայազորները Օլվիայում. տասը հազարանոց հայ հեծելազորը կռվեց Հռոմի դեմ Միհրդատի բոլոր պատերազմներում:

Հռոմեացիներն անկարող էին խոչընդոտել Միհրդատի հզորացմանը, թեպետ նրան պատերազմ հայտարարելու առաջարկը քննարկվել էր 100 թվականին (Plut., Mar. XXI):

Երբեք խաղաղություն հաստատվեց ցամաքային Ասիայի մերձեփրատյան վայրերում: Այստեղ պարթևներն առժամանակ դադարեցրին իրենց հաղթական երթը դեպի արևմուտք՝ Սելևկյանների դեմ, և շրջվեցին դեպի հյուսիսային սահմանը՝ Ամոնոարիայի փերը: Այստեղից նրանց տիրույթները սկսեցին ասպատակել սակարաուկների (սակեր-սկյութների) ցեղերը: Այս քոչվորների դեմ մղված պատերազմները (127-122թթ., 115-112թթ.) ծանր էին, և դրանք հաջողությամբ ավարտեց միայն Միհրդատ II Մեծը (123-87թթ.): Սակարաուկների գրոհը հետ մղելուց հետո, շուտով Միհրդատը պատերազմեց Հայաստանի դեմ:

Հայաստանի կազմակերպվելը որպես միասնական կենտրոնացված պետություն, և մերձարևելյան ռեգիոնում միջազգային հարաբերությունների ազդեցիկ գործոն դառնալը կապված էր Արտաշես Առաջինի (189-160թթ.) անվան հետ: Արտաշեսը, պետք է կարծել, բավականին գիտակցաբար էր իրագործում Մեծ Հայքի երկրամասերի միավորումն ըստ բնակչության էթնիկական ինքնագիտակցության: Արտաշեսից հետո (160թ.) նկատելի է Մեծ Հայքի քաղաքական ակտիվության որոշ վայրէջք: Ստրաբոնի սուղ հաղորդմամբ Արտաշեսի ժառանգները զբաղված էին սահմանային վեճերով իրենց հարևանների՝ Ատրպատականի մեդացիների և բաբելոնացիների՝ հյուսիսմիջագետքային արամեացիների հետ⁸:

140թ. և 131-129թթ. Սելևկյան-պարթևական մեծ կռիվներում Հայաստանը, ամենայն հավանականությամբ, պահպանում էր չեզոք դիրք: Սելևկյանների հզորության վերջնական խորտակումը և

ծավալապաշտ պարթևական աշխարհակալության հաստատվելը Հայաստանի հարավային ու արևելյան սահմանների երկայնքով (Միգդոնիայում, Կորդուքում, Ադիաբենեում, Ատրպատականում) նրա անկախությունը լուրջ սպառնալիք էր ստեղծում: Արտավազդը՝ Արտաշեսի հետնորդը (բացառված չէ՝ նրա կրտսեր որդին) համառորեն դիմադրում էր Միհրդատ II Արշակունու հեծելազորի ասպատակություններին: Այս պարթևահայկական կռիվների մասին հայտնում են Պոմպեոս Տրոգոսը (Հուստինոսը) և Ստրաբոնը:

«Միհրդատը պատերազմեց հայերի թագավոր Արտավազդի դեմ», և գրում է Հուստինոսը⁹, բայց չի նշում այս կռիվ ելքը: Նրա տեղեկությունը ծագրիտ լրացնում է Ստրաբոնը, ըստ որի, հպատակեցնելով մեդացիներին և բաբելոնացիներին, «պարթևները ոչ մի անգամ չէին տիրել հայերին», թեև «հաճախ են ներխուժել, բայց չեն նվաճել նրանց ուժով»¹⁰:

Պարթևները արևմուտքում՝ Սելևկյանների, Մեդինայի, Էլիմայիսի, Բաբելոնիայի դեմ հաղթական կռիվներից հետո առաջին անգամ չկարողացան վճռական ռազմական հաջողության հասնել Հայաստանում: Մեծ Հայքի թագավորությունը պաշտպանեց իր պետական սովերենությունը: Ի տարբերություն Ատրպատականի ու Միջագետքի պետությունների, Հայաստանը չմտավ Պարթևական տերության կազմի մեջ¹¹: Այնուամենայնիվ, պատերազմը ընթանում էր Հայաստանի տարածքում, պարթևների առավելությամբ: Կնքված հաշտությունը Արտաշեսյաններին դնում էր որոշ արտաքին քաղաքական կախվածության մեջ Արշակունիներից:

Որպես այդ վիճակի պահպանման երաշխիք, հայոց թագավորը, հավանաբար, դարձյալ նույն Արտավազդը, պարթևներին պատանդության հանձնեց երիտասարդ արքայազն Տիգրանին, որը, ինչպես պարզվում է Ապպիանոսի վկայությունից¹², նրա զարմիկն էր, նրան նախորդած Տիգրան I թագավորի որդին: Ըստ Հուստինոսի, Տիգրանին պատանդ են վերցրել իր Հայաստան վերադառնալուց «երկար ժամանակներ առաջ», այլ կերպ ասած՝ նրա պատանդությունը Պարթևստանում տևել է բավականին երկար:

Ինչպես նշվեց, Հայաստանը հպատակեցնելու փորձը պարթևները ձեռնարկել են՝ ավարտելով իրենց կռիվները միջինասիական

սակարաուկների դեմ (մոտ 115թ.), իրենց արևելյան տիրույթների անվտանգությունը վերջնականապես ապահովելուց հետո: 110 թվականից Միհրդատ II Արշակունին սկսեց մեծարվել արքայից արքա¹⁴, այսինքն հանդես եկավ որպես Առաջավոր Ասիայի անսահմանափակ հեգեմոն: Ամենայն հավանականությամբ, Պարթևական տերության հարձակումը Հայաստանի վրա և Տիգրանի հանձնումը պարթևներին պետք է վերաբերեն 115-110թթ.¹⁵, մինչև Միհրդատի կողմից արքայից արքա տիտղոսն ընդունելը:

Լուկիանոս Սամոսատցու հաղորդումից բխում է, որ «Տիգրանը ծնվել էր 140թ.¹⁶ և, հետևաբար, օտարության էր տարվել դեռևս երեսուն տարին չբոլորած: Պարթևստանում ապրած մոտ տասնհինգ տարին (112, 110-96, 95թթ.) անցան օտար, կարելի է ենթադրել, առերես բարյացակամ, բայց իրականում թշնամական միջավայրում, մշտական հսկողության ներքո, հարկադրված անգործության մեջ: Դրանք եղել են սպասումի տարիներ: Նրանք համարյա կորչում են անհայտության մեջ. պահպանվել է միայն մեկ հավաստի փաստ: Ավրոմանում գտնված մագաղաթը վկայում է, որ պարթևների մեջ գտնվելու ժամանակաշրջանում ծնվել է Տիգրանի Արիագատ-Ավտոմա անունով դուստրը, որին հետագայում կնության են տվել Միհրդատ II Արշակունին¹⁷:

Արքայազնին պատանդ պահելը նշանակում է ոչ միայն կախվածության մեջ պահել նրա հայրենիքը, այլև Արշակունիներին հավատարմության ոգով դրածոյի դաստիարակումը: Անհրաժեշտ է նշել Տիգրանի անձի մի կարևոր հատկություն: Հայկական գահ բարձրանալուն պես Տիգրանն իրեն դրսևորեց որպես արդեն հասուն, ինքնուրույն մտածելակերպ ունեցող, ձևավորված քաղաքագետ: Ուստի կարելի է կռահել, որ Պարթևստանում անցկացրած տարիները Տիգրանի քաղաքական հասունացման տարիներն էին, որն ընթանում էր ամենևին ոչ այն ուղղությամբ, ինչպես կկամենար նրա խնամակալ ու վերակացու Արշակունի արքայից արքան:

95թ. քառասունհինգ տարեկան հասակում Տիգրանը վերադարձավ Հայաստան: Հայրական թագավորություն ոտք դնելուց առաջ նա հարկադրված էր Արշակունի տիրակալին զիջել իր երկրի հարավ-արևելյան գավառները՝ «յոթանասուն հովիտները»՝ ըստ

երևույթին, ստրատեգիական կարևորություն ունեցող շրջանները: Դա անհրաժեշտ վարձն էր հայրենիք վերադառնալու համար:

Տիգրանը թագադրվեց Աղանիքի սրբավայրում¹⁸, որտեղ ավանդաբար իշխանություն էին ստանձնում նրա նախնիներն ու նախորդները:

Նրա գահ բարձրանալու տարին Արևելքում անսահմանափակ գերիշխում էին երկու տերություն՝ Հռոմը և Պարթևստանը: Նրանց առաջխաղացման հետևանքով Հայաստանի վրա ծանրացել էր կրկնակի սպառնալիք:

- 1 Հին հույների պատկերացմամբ մարդկության կողմից բնակեցված ամբողջ տարածքը:
- 2 Стів Всеми́рная исто́рия, т. II, М., 1956, էջ 344-350: История Европы т. I. Древняя Европа. М., 1988 էջ 446-462: Նաև, Cl. Nicolet, Rome et la conquête du monde méditerranéen. T. 2 Genèse d'un empire. P. 1993 (4 ed). p. 883-884.
- 3 122թ. Մեծ Փոյուզիան իր մարզին կցելուց հետո Հռոմն իր սահմանը հասցրեց մինչև Սանգարիոս գետի միջին հոսանքը:
- 4 Մենք դեռ հաճախակի ենք գործածելու պոլիսի հասկացությունը, հարկավոր է համառոտակի ի մի բերել պոլիսի մասին ժամանակակից պատկերացումները: Սովորաբար, պոլիսը բնութագրվում է որպես քաղաք-պետություն: Ժամանակակից հետազոտությունները զգալիորեն ճշտեցին այս հասկացությունը: Մոցիալ-տնտեսական էությամբ պոլիսը հողագործ համայնք է, որի անդամների հողի մասնավոր սեփականությունը պայմանավորված է տվյալ համայնքին պատկանելությամբ և գտնվում է վերջինիս գերագույն վերահսկողության ներքո: Հողին տիրել կարող էին միայն համայնքի անդամները: Նրանք էլ՝ ստրկական և վարձու աշխատանքը օգտագործող հողատերերը, մասնակցում էին հարազատ համայնքի ամփոփական կառավարմանը, կազմելով ժողովրդական ժողով, աշխարհագոր, ընտրելով իրենց միջավայրից պաշտոնակատարներին, այսինքն՝ դրամով իսկ համոզես էին գալիս որպես լիիրավ քաղաքացիներ, իսկ բոլորը միասին՝ քաղաքացիական կոլեկտիվ (համայնք), որը հակադրվում էր քաղաքի մնացյալ, որպես կանոն, բազմաթիվ կիսաիրավագուրկ բնակչությանը: Ուստի, որպես պոլիսի բնորոշում և որպես նրա հատկանշական գիծ, օգտագործվում են քաղաքային համայնք, քաղաքացիական կոլեկտիվ, հելլենիստական քաղաք տերմինները:
- 5 Стів Bikerman E. Institutions des Séleucides. Paris, 1938, էջ 147:

- 6 St'u Виноградов Ю. Г., Кадеев В. И. Армянские лучники на службе Митридата Евпатора - Второй всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке. Тезисы докладов. Ереван, 1984, էջ 12-13, Молев Е. А. Малая Армения и Митридат Евпатор. - Проблемы античной истории и культуры, I, Ереван, 1979.
- 7 Strabo, XVI, 1, 19
- 8 Just, XL, II, 2
- 9 Strabo XVI, 1, 19
- 10 Պարթևական տերության հզորության շրջանում նրանցից կախյալ պետությունն ինքնուրույնաբար չէր կարող հանդես գալ միջազգային հարաբերություններում (այսինքն՝ միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտ չէր), դրան չէր կտրում, հարկ էր մուծում: Արշակունի արքային գորք էր տրամադրում, ընդունում էր պարթևական կայազորներ:
- 11 App., Syr., 48
- 12 Just., XXXVIII, 3.
- 13 110թ. Արշակունիների կողմից այս տիտղոսը կրելու ամենավաղ տարեթիվն է: (St'u Debevoise N. C. A Political History of Parthia, New York, 1968, էջ 41)
- 14 Դ-ա, իհարկե, չի բացառում այլ տարեթվերի առկայությունը:
- 15 Luc. Macr., 15
- 16 St'u Debevoise N. C. նշվ. աշխ., էջ 47, նաև ծան. 70
- 17 App., Mithr., 67
- 18 Արրիանոսը (95-175թթ.) «Պարթևիկա»՝ Տրայանոսի արշավանքի մասին աշխատության պահպանված մի պատառիկում հիշատակում է Խոլոքետենեի սատրապ Տիգրանին: Ն. Ադոնցի կարծիքով դա պետք է լիներ Արտաշեսի տնից՝ հայոց թագավորներից մեկը: (Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան 1972, էջ 335-337, ծան. 3): Ադոնցի կարծիքով Խոլոքետենեն հայկական Բալահովիտն էր: Ցավոք, աղբյուրի վիճակը թույլ չի տալիս որոշել, թե այդ որ մեկն է մ.թ.ա. II- մ.թ. I դդ. Հայաստանի պատմության մեջ Տիգրան անունով վեց արքաներից: Եթե դա ապագա Տիգրան Մեծն է, ապա, անշուշտ՝ պատանի հասակում՝ մինչև պարթևա-հայկական պատերազմը և նրան պարթևներին հանձնելը:

Գլուխ երկրորդ

ՏԻԳՐԱՆ ԻԻ-Ի ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՈՈՄԻ ԱՌԱՋԻԱՂԱՑՄԱՆ ԴԵՄ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱՅՈՒՄ 93-91 ԹԹ. ԵՎ 92 Թ. ՀՈՈՄԵԱ - ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՀԱՅ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ:

Մոտավորապես 95 թ. Առաջավոր Ասիայի երկու հարակից երկրներում՝ Հայաստանում և Կապադովկիայում, կատարվեցին Հռոմի և Պարթևստանի գործունեության հետ կապված իրադարձություններ: Հայաստան թագավորելու վերադարձավ Տիգրանը՝ Տիգրան I-ի որդին: Հայոց թագաժառանգին հայրենիք ուղարկելով՝ պարթևական տիրակալ Միհրդատը ծրագրում էր Հայաստանի գահին տեսնել Արշակունյաց տերության շահերին հավատարիմ արքայի:

Կապադովկիայում, Հռոմի սենատի կարգադրությամբ, գահ բարձրացավ Արիոբարզանը, որի պաշտոնական անվանումը Հռոմեասեր (φιλορμαα`δ)՝, ազդարարում էր նոր իշխողի արտաքին քաղաքական կողմնորոշումը: Իր դրածոյին հաստատելով կապադովկիական գահին, Հռոմը կարևոր քայլ է կատարում դեպի Արևելք իր առաջխաղացման ճանապարհին: Հայաստանում Տիգրան թագավորն իր կառավարման արդեն երկրորդ տարում ամենայն պարզությամբ Արշակունի արքային ցուցադրեց, որ անհիմն են Մեծ Հայքի հանդեպ պարթևական ազդեցության պահպանման ծրագրերը: Իր առաջին իսկ կարևոր արտաքին քաղաքական գործողությամբ՝ Մեծ Հայքին Մոփքի միացումով, Տիգրանը հաստատեց իր անկախությունը պարթևներից: Մոփքի պետությունը

վերացվեց, նրա թագավոր Արտանեսը սպանվեց: Տիգրանն իրագործեց Հայկական հողերի մեծագույն մասի պետական միավորումը: Նրա իշխանությունն այժմ ընդգրկում էր Հայկական բարձրավանդակի գրեթե ամբողջ տարածքը: Այս քայլը ակնհայտորեն հակասում էր Արշակունիների մեծատիրական դիրքին, որոնք տիրապետելով Եփրատի արևելյան ափերին, Ծոփքի հարավային սահմաններին, ձգտում էին ընդլայնել իրենց ազդեցությունը շրջակա երկրամասերի իշխանապետերի վրա:

94թ. Հայկական պետությունը հասավ մինչև Եփրատ, որն այսուհետև հինգ դար շարունակ ծառայեց նրան որպես արևմտյան սահման: Եփրատից այն կողմ սկսվում էր Կապադովկիան՝ Արևելյան Անատոլիայի ընդարձակ լուսիաբնակ երկիրը: Տիգրանը չհապաղեց անցնել հայ-կապադովկիական սահմանը: 93 թ. նա դուրս վճռեց Արիոբարզանին, դրանով իսկ սկիզբ դնելով իր եռանդուն մասնակցությունը միջազգային բարդ կոնֆլիկտին՝ կապադովկիական գահի շուրջը մղվող պայքարին: Գահն իրար մեջ վիճարկում էին Հռոմը, Պոնտոսը և Բյութանիան:

Մինչ այժմ եղած աշխատություններում պարզաբանված չեն կապադովկիական կոնֆլիկտին Հայաստանի մասնակցության պատճառները և նպատակները: Դա բացատրվում է նախ և առաջ նրանով, որ գրականության մեջ հանդիպող տեսակետները հաշվի չեն առնում Հայկական պետության արտաքին քաղաքական և ստրատեգիական շահերը մ. թ. ա. I դարի սկզբին ուժերի միջազգային դասավորվածության մեջ և այդ պատճառով առանձին տարամիտումներով գալիս են կազմելու Տիգրանի մասին այն արատավոր պատկերացումը, թե նա մի գործիչ էր, որը Կապադովկիայում չունեի իր քաղաքական նպատակները և նրա ռազմական ելույթները իրականացվում էին Պոնտական պետության արտաքին քաղաքական խնդիրների շրջանակներում:

Հ. Մանանդյանի տեսակետը, ըստ որի Տիգրանի արշավանքների հիմնական պատճառն այն էր, որ Ծոփքի գրավումից հետո Հայաստանի համար Կապադովկիան դարձել էր «լտանգավոր հարևան», չի կարող լուրջ առարկություններ չհարուցել: Իրականում ռազմականապես թույլ Կապադովկիան ի վիճակի չէր սպառնալ

հարևաններից որևէ մեկին և հաճախ ինքն էր ենթարկվում նրանց՝ բյութանացիների (100 թ.), պոնտացիների (100 թ., 99-95թթ.), հայերի (93, 92, 91թթ.) հարձակումներին և օկուպացմանը: Մանանդյանի կողմից իրադարձությունների այսպիսի ընկալումը ելնում է սխալ, սակայն նրա աշխատության համար կռվան դարձած այն պատկերացումից, թե իբր Տիգրանը խաղաղասիրաբար էր տրամադրված հռոմեական առաջխաղացման նկատմամբ: Միանգամայն իրավացի է 0. Ի. Սևաստյանովան, որը Հ. Մանանդյանի գրքի իր գրախոսականում գրում է. «Տիգրանին վիճակված էր բախվել ոչ այնքան բուն Կապադովկիայի դիմադրությունը, որքան նրա թիկունքում կանգնած Հռոմին»: Բավական է նշել, որ 93թ. Կապադովկիայի աթոռից գահընկեց անելով Արիոբարզանին, Տիգրանը գիտեր (նա չէր կարող չիմանալ), որ վերջինս իշխանությունը ստանձնել է սենատի կարգադրությամբ, և, հետևաբար, իր կողմից Հռոմի մանկլավիկի վտարումը ռազմական ելույթ է հռոմեական կառավարության որոշման դեմ:

Ժամանակակից արտասահմանյան պատմագիտության մեջ Կապադովկիայում Տիգրանի կոնկրետ քաղաքական խնդիրների մեկնաբանման օրինակ կարող է ծառայել Է. Վիլլի աշխատությունը: Ֆրանսիացի պատմաբանը ածապարեց Տիգրանին անվանել «պոնտական շահերի պաշտպան»: Նրա կարծիքով 93 թ. Տիգրանը կապադովկիական գահին կարգեց Միհրդատ Եվպատորի որդուն: Վիլլի այս կարծիքը համապատասխանում է անցքերի այն լուսաբանմանը, որ տալիս է Հ. Մանանդյանը. «Տիգրան Բ-ն, ինչպես վկայում է Հուստինոսը, Միհրդատի հորդորմամբ հարձակվել էր Կապադովկիայի վրա, գրավել էր ամբողջ երկիրը, և Արիոբարզան Ա-ն փախել էր Հռոմ: Վերջինիս փոխարեն նույն 93 թվականին այստեղ իբրև թագավոր վերահաստատվեց Միհրդատի փոքրահասակ որդին՝ Արիարաթը, որի խնամակալն էր Գորդիոսը: Կապադովկիան նվաճելուց հետո, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրանն ինքը վերադարձել էր Հայաստան և իր գրաված երկիրը հանձնել էր Միհրդատի որդուն»:

Թե՛ Մանանդյանը, թե՛ Վիլլը հետևում են Թ. Ռեյնակի աշխատությանը: Թ. Ռեյնակը կապադովկիական կոնֆլիկտում Տիգրա-

նի մասնակցությունն հարցի վերաբերյալ պատշաճ է համարել սահմանափակվել հետևյալով. «Պոնտական թագավորը մտադրվեց իր շահերի ոլորտը ներքաշել հային. ինչպիսի՛ հաջողություն, եթե, քողարկվելով Տիգրանի թիկնոցով, նա կարողանա ետ գրավել Կապադովկիան՝ չվատնելով ո՛չ ուժ, ո՛չ դրամ, ո՛չ էլ հարձակման պատրվակ մատուցելով Հռոմին»: Եվ այնուհետև. «Տիգրանի զորքերը կայազորներ տեղադրեցին Կապադովկիայում, և Գորդիոսը, իսկ իրականում՝ Միհրդատը, դարձյալ հաստատվեց որպես խնամակալ (Արիարաթ IX-ի և Ռ. Մ.)»:

Ռեյնակի այս պնդումները քմահաճ են: Նրանք հիմնավորված չեն որևէ փաստարկներով: Բացի այդ, բերված կարծիքները, որ գալիս են պնդելու, թե 93-92 թթ. Տիգրանը Կապադովկիայի իշխանությունը հանձնեց անվանական արքա Արիարաթ IX-ին, ինչն իրականում պիտի նշանակեր երկրի անցում Միհրդատի տիրապետությանը, չեն հաստատվում Հուստինոսի աշխատության փաստացի նյութով:

Կապադովկիայի վերաբերյալ Տիգրանի քաղաքական ծրագրերի պարզաբանումը, երբ հայոց արքան, վտարելով Արիոբարզանին, դարձավ երկրում իրավիճակի տերն ու տնօրենը, հնարավոր կդառնա, եթե բացահայտվեն 95-92 թթ. պայքարի ակտիվ մասնակցի՝ կապադովկիական ավագանու քաղաքական նպատակները և, մասնավորապես, Գորդիոսի դերն այս տարիների իրադարձություններում:

Հուստինոսի պատմությունում փոյուզիական ծագում ունեցող մեծատոհմիկ Գորդիոսը սկզբում հանդես է գալիս որպես Միհրդատի շահերին նվիրված մարդ՝ նրա քաղաքական նպատակներին ծառայող գործիք: 100-99թթ. Միհրդատ Եվպատորը բանակցությունների ժամանակ ուխտադրժոռեն սպանում է Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթ VII-ին: Կապադովկիան մնում է անտերունչ, Պոնտացին իսկույն գրավում է երկիրը և գահ է բարձրացնում իր ուլթամյա որդուն, որին անվանում է Արիարաթ (Արիարաթ IX ֆիլոպատոր՝ Հայրասեր) և ներկայացնում է որպես տեղական դինաստիայի շառավիղ: Գորդիոսն այդ ժամանակ կարգվում է պոնտական կառավարման գլուխ: Նրա միջոցով պոնտական արքան իր

իշխանությունն իրականացնում է նորանվաճ երկրում: Միհրդատի ծրագրերը նախատեսում էին Կապադովկիայի լիակատար ձուլում Պոնտական պետությանը, սակայն 96-95 թթ. դրանք խափանվեցին կապադովկիական բնակչության ապստամբությամբ:

«Կապադովկիացիները, որ ծնված էին դաժանությամբ և պետերի կամայականությամբ, անշատվեցին Միհրդատից»: Ապստամբները թագավոր հռչակեցին Արիարաթ VIII-ին՝ Արիարաթ VI Եպիփանես թագավորի (120-111 թթ.) կրտսեր որդուն, Արիարաթ VII-ի եղբորը: Միհրդատի տիրապետության դեմ կապադովկիական ավագանու այս զինված ելույթը վճռականորեն ծնվեց պոնտական զորքերի կողմից: Ապստամբների ղեկավարը, փաստորեն, հռոմեական դրածո Արիարաթ VIII-ը, փախավ հռոմեական Ասիա, որտեղ քիչ անց վախճանվեց կասկածելի պարագաներում: Նրա մահվամբ Արիարաթյանների տեղաբնիկ դինաստիան վերացավ:

Միհրդատի տարած հաղթանակը, Կապադովկիայում պոնտական իշխանության վերջնական հաստատման հեռանկարը Հռոմին դրդեցին բացահայտորեն միջամտել անցքերին: Հռոմեացիներին աջակցեց Բյութանիայի արքա Նիկոմեդես III-ը, որը երկյուղում էր Միհրդատի հետագա հզորացումից: Նիկոմեդեսը դիմեց Հռոմին, առաջարկելով գահընկեց անել պոնտացի Արիարաթին որպես ինքնակոչի և կապադովկիական թագավորությունը հանձնել իր՝ Բյութանական հովանավորյալի կառավարմանը:

Միհրդատ Եվպատորը հույսը չէր կտրում Կապադովկիան պահպանելուց, և Գորդիոսի գլխավորությամբ պոնտական պատվիրակությունը մեկնեց Հռոմ, որտեղ արքայի հանձնարարությամբ ապարդյուն կերպով փորձում էր ապացուցել, որ Արիարաթ IX-ը իբր բոլորովին էլ Միհրդատի որդին չէ, այլ սերում է Արիստոնիկոսի դեմ կռվում ընկած Արիարաթ V-ի տոհմից: Այս բացահայտ կեղծիքն իսկույն մերկացվեց սենատի կողմից, որը Միհրդատից Կապադովկիան ետ վերցրեց՝ Արիարաթ IX ֆիլոպատորին զրկեց գահից (95թ.):

Կապադովկիական հարցի վերաբերյալ սենատը վճիռ կայացրեց՝ կապադովկիացիներին ազատ հռչակել, այսինքն՝ նրանց զրկել միապետական իշխանությունից: Հռոմի պրակտիկայում դա,

որպես կանոն, երկիրը հռոմեական մարզ (պրովինցիա) դարձնելու նախնական քայլն էր : Սենատի որոշումը, որ նշանակում էր արքայական իշխանության վերացում, ոչ այլ ինչ է, քան վկայություն, որ հռոմեական պետությունն արդեն Կապադովկիան համարում էր իր գերիշխանության տակ գտնվող երկիր: 95-93 թթ. անցքերում սենատն իրեն իրավունք էր վերապահել վավերացնել կապադովկիական միապետի գահակալումը, հսկողություն սահմանել նրա գործունեության նկատմամբ, և նույնիսկ իր գերագույն վճռով վերջ դնել թագավորական իշխանության գոյությունը (որոշել երկրի քաղաքական իրավակարգը): Կապադովկիական թագավորության վերացման սպառնալիքին դեմ կանգնեց տեղական արիստոկրատիան, որը հռոմից ստացավ միապետության պահպանման համաձայնություն: Հուստինոսը հաղորդում է. «Բայց կապադովկիացիները, հրաժարվելով պարզևած ազատությունից, պռարկում էին. «Ժողովուրդը չի կարող ապրել առանց թագավորի» :

95-93 թթ., այն բանից հետո, երբ Պոնտոսի տիրակալությունը Կապադովկիայում ավարտվեց տեղական բնակչության ապստամբությամբ, իսկ սենատը, որը, պարզելով Կապադովկիայի նկատմամբ Արիարաթի ժառանգական իրավունքի կեղծ լինելը, պոնտացիներին պահանջեց հեռանալ Կապադովկիայից, Միհրդատ Եվպատորն այլևս չէր կարող լրջորեն մտածել Մաթակի գահի վրա որդուն վերահաստատելու մասին: Կապադովկիական ավագանին վճռականապես տրամադրված էր Պոնտոսի թագավորի և նրա որդու դեմ: Նոր իրադրության մեջ Միհրդատը, հանդիպելով կապադովկիացիներին, հռոմի և Բյութանիայի հակազդեցությանը (որոնցից յուրաքանչյուրը, տարբեր նպատակներ հետամտելով, շահագրգռված էր Կապադովկիայից պոնտացու վտարմամբ), ձգտում էր թույլ չտալ, որ Կապադովկիան վերջնականապես անցնի իր թշնամիների կողմը: Ռազմական ուժի կիրառումը կարող էր տալ միայն հակառակ արդյունք: Միհրդատը հույս ուներ, որ կապադովկիացիների կողմից գահակալական հարցի լուծումն իր համար ընդունելի կլինի: Հուստինոսը հաղորդում է. «Կապադովկիացիները (Կապադովկիայի ժողովուրդները), որոնք առաջարկված ազատության փոխարեն խնդրում էին Գորդիոսին դառնալ թագավոր,

ոչինչ չստացան, քանի որ նա նրա (Միհրդատի)¹² բարեկամն էր»:

Այսպիսով, 95 թ. թագավոր պիտի դառնար Գորդիոսը, հենց այն կուսակալը, որը կանգնած էր ապստամբություն հարուցած դաժան պոնտական կառավարման գլուխ: Այժմ նա հանդես եկավ որպես «ժողովրդի ընտրյալ»: Ուշագրավ է, որ Արիարաթ IX-ի «թագավորումը», որ Կապադովկիայում խոր թշնամանք հարուցեց միհրդատյան տիրապետության նկատմամբ, նպաստել էր կապադովկիական ավագանու միջավայրում Գորդիոսի հեղինակության աճին:

Սենատը մերժեց Գորդիոսի թեկնածությունը Կապադովկիայի գահի համար: Հռոմ ժամանած կապադովկիական պատվիրակներին սենատը հրամայեց թագավոր ծանաչել Արիոբարզանին, ինչը և լուրջամբ ընդունվեց: 95 թ. սենատի կարգադրությամբ, ի հեճուկս կապադովկիական ավագանու մեծամասնության (հնարավոր է՝ աշխարհաժողովի), Գորդիոսի փոխարեն գահ բարձրացավ Արիոբարզան I հռոմեասերը¹³ (a senatu Ariobarzanes constituitur-Just., XXXVIII, 2):

Գորդիոսը չդադարեցրեց պայքարը: Նա հանդես եկավ Արիոբարզանի դեմ որպես գահի ինքնուրույն հավակնորդ և որպես այդպիսին (հավանաբար, Միհրդատի խորհրդով) օգնություն խնդրեց Մոփքը նոր գրաված Տիգրանից: Պլուտարքոսի վկայությունից (Plut. Sulla, 5) պարզ երևում է, որ 92 թ. Տիգրանի կողմից Արիոբարզանի վռնդվելուց մի տարի անց Գորդիոսը գլխավորում էր կապադովկիական թագավորությունը: Պլուտարքոսի հաղորդման մեջ Գորդիոսը ներկայացված է որպես Արիոբարզանի միակ հակառակորդ Կապադովկիայի համար մղված պայքարում: Միհրդատի որդուն Պլուտարքոսը չի հիշատակում և, հավանաբար, ոչ պատահաբար:

Գորդիոսի դրությունը Կապադովկիայում 93-92 թթ. կհաջողվի լիովին ծշտել, եթե հաշվի առնենք, որ այդ տարիներին Կապադովկիայի արքա չէր կարող լինել ո՛չ բնակչության քաղաքական աջակցությունը կորցրած Արիարաթը, ո՛չ էլ նոր տապալված Արիոբարզանը: Միակը, որ ստեղծված իրադրության մեջ ուներ գահին տիրելու ռեալ հնարավորություն, Գորդիոսն էր: Քննվող հարցում կարևոր են այն տվյալները, որոնք պահպանվել են Պլուտարքոսի հաղորդման մեջ 92 թ. Կապադովկիայում տեղի ունեցած հայ-հռոմե-

ական ռազմական ընդհարման մասին: Այս հաղորդումից բխում է, որ Միհրդատի զորքերը կոնֆլիկտին չեն մասնակցել: Լ. Կ. Սուլլայի գլխավորած հռոմեական զորքերին դիմադրում էին տեղական կապադովկիական ուժերը և Տիգրանի կողմից նրանց օգնության առաջված խոշոր բանակը: Հայտնի է, որ 95թ. պոնտական զորքերը հանդես եկան որպես ապստամբների դեմ Արիարաթ IX-ի թագավորության երաշխավորներ, և 93-92 թթ. Կապադովկիայում նրանց բացակայության փաստը, հակառակ թ. Ռեյնակի կարծիքի, պետք է դիտվի որպես ցուցմունք այն մասին, որ Միհրդատի որդին՝ Արիարաթը, 93-92 թթ. Մաթակի գահակալը չէր: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Պլուտարքոսի վկայությունը կոնֆլիկտին կապադովկիացիների մասնակցության մասին: Եթե մենք ընդունենք, որ 93- 92 թթ. Գորդիոսը Միհրդատի դրածոն էր, որ նա դարձյալ մարմնավորում էր պոնտական տիրապետությունը, ապա այդ դեպքում անբացատրելի կմնա այն վճռական աջակցությունը, որ նրան ցույց տվեցին կապադովկիացիները. հռոմեացիների հետ կռվի բռնվելու համար նրանց ամենից քիչ կարող էր ոգևորել այս կամ այն ձևով Միհրդատի տիրապետության պաշտպանության գաղափարը: Պլուտարքոսի նշած փաստը համընկնում է Հուստինոսի հաղորդման հետ, ըստ որի կապադովկիացիները թագավորի գահին ուզում էին տեսնել Գորդիոսին:

Ուրեմն ո՞վ էր կապադովկիացիների համար Գորդիոսը, երբ նրանք պաշտպանում էին նրան Սուլլայի զորքերից:

Պոմպեոս-Տրոգոս Հուստինոսի ու Պլուտարքոսի տվյալները և 96-94թթ. անցքերի ընդհանուր ընթացքի զննումը մեզ բերում են այն եզրակացության, որ 93 թ. Տիգրանը, գրավելով Կապադովկիան և վճռելով հռոմեական մանկլավիկին, երկրի իշխանությունը չհանձնեց Միհրդատ Եվպատորին, որ տիրակալում էր Արիարաթ IX-ի անունից, այլ կապադովկիական գահին հաստատեց Գորդիոսին, որը 95թ. սկսած հավակնում էր արքայական իշխանության և հենվում էր տեղական ավագանու աջակցության վրա:

Հռոմեական գերիշխանության և արտաքին քաղաքական ազդեցության հաստատումը Կապադովկիայում Հայաստանի արևմտյան սահմաններում սպառնալիք էր ստեղծում վերջինիս անկա-

խությունը: Կապադովկիայի անցումը Հռոմի վերահսկողության տակ նշանակում էր Հայաստանի ընդհանուր ստրատեգիական վիճակի խիստ վատացում: Հայաստանը շրջափակվում էր արևմուտքից՝ Հռոմից կախյալ տարածքներով, իսկ արևելքից ու հարավից՝ Պարթևստանի տիրույթներով: Հռոմը, Կապադովկիայի նկատմամբ իր պրոտեկտորատը սահմանելով, ծանապարհ էր հարթում դեպի Հայաստան: Տիգրանը կանխում էր վտանգը: Նա վճռել էր կանգնեցնել Հռոմի վտանգավոր տարածումը Փոքր Ասիայի խորքը, թույլ չտալ Հռոմին Հայաստանի սահմանում ստեղծել և ամրապնդել իր առաջխաղացման հենակետը:

Միահամուռ լինելով իրենց գլխավոր նպատակում՝ Կապադովկիայում հռոմեական ազդեցության վերացման խնդրում, Պոնտոսը և Հայաստանը մնացած բոլոր հարցերում գրավում էին տարբեր դիրքեր:

Միհրդատի համար, որը ստիպված էր հրաժարվել որդուն գահ բարձրացնելու պլաններից, Գորդիոսի գահակալումը Կապադովկիան բարեկամական դիրքերում պահպանելու միակ հնարավորությունն էր: Միհրդատի ռազմական միջամտությունը կարող էր միայն վերջինից վանել կապադովկիական ավագանուն և նպաստել Արիոբարզանի հաջողությանը: Միհրդատի հանդեպ կապադովկիացիների թշնամական վերաբերմունքով պետք է բացատրել Պոնտոսի չեզոքությունը 93-92թթ. իրադարձություններում: Ընդհանուր առմամբ կապադովկիական գահին Գորդիոսի հաստատմանը Միհրդատի հարկադրված համաձայնությունը նշանակում էր պոնտական արքայի հրաժարում Կապադովկիան հպատակեցնելու և իր պետությանը միացնելու ծրագրերից: Կապադովկիայի վերացումը, որպես սուվերեն պետություն, ելնում էր Պոնտոսի ստրատեգիական շահերից:

Հայկական պետությունը, մինչ այդ ակտիվություն չցուցաբերած ուժը, Կապադովկիայի պաքարի բեմահարթակում իր միջամտությամբ փոխարինելով Միհրդատին, այլևս տեղ չէր թողնում այստեղ պոնտական ազդեցության համար: 93 թ., գալով Կապադովկիա, Տիգրանը պաշտպանեց տեղի արիստոկրատիայի պետական ինքնուրույնության ձգտումը: Նա աջակցում էր հենց այն

ավագանուն, որ 96-95 թթ. ապստամբել էր պոնտական տիրակալության դեմ հռոմեացիների առաջ քաշած Արիարաթ VIII-ի գլխավորությամբ և բանը հասցրել Միհրդատի վտարմանը, իսկ հաջորդ տարի համառորեն դեմ կանգնել այս անգամ հռոմի սպառնալիքին՝ վերացնել Կապադովկիայի թագավորությունը և այն դարձնել պրովինցիա: Կապադովկիացիները չէին վստահում նաև Արիոբարզանին՝ որպես հռոմի կլիենտի: Կապադովկիան ձգտում էր պաշտպանել իր ինքնուրույնությունը թե՛ հռոմից, թե՛ Միհրդատից: Տիգրանը հանդես եկավ որպես Կապադովկիայի անկախության երաշխավոր՝ Գորդիոսին թագավոր կարգելու պայմանով:

Նրան գահ բարձրացնելով, Տիգրանը, փաստորեն, ձգտում էր կապադովկիական մեծատոհմիկների հետ մերձեցման, դաշնակցային հարաբերություններ էր հաստատում նրանց հետ: Ստեղծված իրադրության մեջ դա Տիգրանի լավագույն որոշումն էր հռոմի էքսպանսիային դիմագրավելու գործում:

Վերջ տալով հռոմեական գերիշխանությանը Կապադովկիայում, Տիգրանը այս երկիրը դարձնում էր Հայաստանից ռազմականապես կախյալ պետություն, որը, փաստորեն, փակապատնեշ էր դառնում Հայկական պետության և Փոքր Ասիայում հռոմի արևելյան տիրույթների միջև: Կապադովկիայի ռազմական թուլությունը հարկադրում էր նրան ապավինել առավել զորեղ հարևաններից որևէ մեկին:

Տիգրանի հարվածին հռոմեացիները պատասխանեցին կապադովկիական գործերին ուղղակի ռազմական միջամտությամբ: 92 թ. Կապադովկիայում տեղի ունեցավ Հայաստանի և հռոմի առաջին ռազմական ընդհարումը: Սենատը կարգադրեց գահի վրա վերականգնել Արիոբարզանին: Կապադովկիա զորքեր ուղարկվեցին, որոնց հրամանատարն էր յուզուրթական և կիմերական (գերմանական) պատերազմների վաստակաշատ զորավար Լուկիոս Կոռնելիոս Սուլլան: Իտալիայից Սուլլան ափ իջավ փոքրասիական թերակղզու հարավ-արևմուտքում (Պամփիլիայի և Լիկիայի շրջակայքում) և ստանձնեց Լեռնային (Արևմտյան) Կիլիկիայի նորաստեղծ մարզի վարչապետությունը: Նա առաջնորդում էր հռոմեական մի ոչ մեծ բանակ, որը համալրված էր «դաշնա-

կիցների» (συμμαχοί)՝ իտալիկոսների օժանդակ ուժերով: Հռոմեացիները Կապադովկիա ներխուժեցին Արիոբարզանի ուղեկցությամբ: Արիստոնիկոսի 131-129 թթ. ապստամբությունից հետո ասիական մայրցամաքում դեռ ոչ ոք չէր համարձակվել կռվի բռնվել հռոմեական լեգեոնի հետ: Տիգրանը վճռեց ռազմական ուժով ետ մղել հռոմեացիների հարձակումը: Սուլլայի զորքերին ընդառաջ արշավի ելավ խոշոր հայկական զորաբանակը: Հայերը երկրորդ անգամ անցան կապադովկիական սահմանը (92 թ.): Ինչպես թույլ է տալիս եզրակացնել սկզբնաղբյուրը, հռոմեացիները մարտնչեցին իրենց թշնամիների դեմ հաջորդաբար: Կապադովկիացիները (Գորդիոսի աշխարհազորը) հավանաբար արդեն ջախջախված էին, երբ սկսվեց հռոմեացիների ծակատամարտը իրենց գլխավոր հակառակորդի՝ տեղ հասած հայկական բանակի դեմ, որը ևս պարտություն կրեց: «Սուլլան կոտորեց շատ կապադովկիացիների և այնուհետև առավել շատ՝ օգնության եկած հայերին, և հաղորդում է Պլուտարքոսը: Նա նշում է, որ մարտում առանձնապես աչքի ընկան հռոմեական դաշնակիցները: Մարտական դասավորության մեջ նրանք կազմում էին հռոմեական բանակի թևերը (փղանգնեքը):

Սուլլայի բանակը պարտված հայկական զորքին հետապնդեց մինչև Եփրատ՝ Հայաստանի սահմանը: Այսպիսով, հայ-հռոմեական ռազմական կոնֆլիկտում՝ 92 թ., Կապադովկիայի տարածքում հայ-հռոմեական լուրջ պատերազմում, Տիգրանի բանակը մատնվեց ծանր անհաջողության և հալածվեց մինչև Հայոց թագավորության սահմանը:

Կապադովկիայում Արիոբարզանի կամ Գորդիոսի թագավորելու հարցը լուծվեց արյունահեղ պայքարում: Հռոմը զենքի ուժով վերստին հաստատեց Արևելքում քաղաքական իրավիճակը տնօրինելու իր մենաշնորհը: Սուլլայի հաղթարշավը դեպի հայկական սահման միջազգային լայն արձագանք գտավ: Պարթևական տիրակալ Միհրդատ II Մեծը որոշեց բանակցել հռոմի հետ: Եփրատի ափին, Հայաստանի սահմանին, Մելիտենեի մոտակայքում կայացավ հռոմի և Պարթևստանի ներկայացուցիչներ Սուլլայի և Օրոբազոսի հանդիպումը: Նրանց տեսակցության վայրը, ի դեպ,

ցույց է տալիս մ. թ. ա. I դարի սկզբին պարթևական առաջխաղացման ուղղությունը: 92 թ. պարթևները կանգնած էին Միջագետքի հյուսիս-արևմտյան ծայրում՝ հավակնելով գրավել Եփրատի արևելյան ափին տարածված Կոմմագենեն:

Հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով Սուլլայի և պարթևական դեսպան Օրոբազոսի բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերվեց Եփրատը երկու տերությունների միջև տիրապետության և ազդեցության ոլորտների սահման ծանաչելու պայմանավորվածություն¹⁷: Առաջին անգամ իրար հետ շփվելիս հռոմեական և պարթևական տերությունները անպատճառ պիտի հանգեին յուրաքանչյուրի համար Եփրատի հակադիր ափերին գործողությունների ազատության իրավունքի ծանաչմանը: Արշակունի արքան նախ և առաջ ձգտում էր Հռոմից ձեռք բերել պարթևական տիրապետության ծանաչումը Եփրատի արևելյան ափի հողերի նկատմամբ: Եփրատը սահմանագիծ ծանաչելու Հռոմի համաձայնությունը փաստորեն նախնական հայտարարություն էր Եփրատի արևմտյան ափի երկրներում՝ Կապադովկիայում, Կոմմագենեում, Սիրիայում տիրապետություն հաստատելու իր հավակնության մասին:

Եփրատի վերաբերյալ հռոմեական և Պարթևական տերությունների համաձայնությունն արմատապես հակասում էր Հայկական պետության շահերին: 92 թ. հռոմեա-պարթևական բանակցությունների ժամանակ ուրվագծվեց Մերձավոր Արևելքի բաժանման հեռանկարը, որը նյութում էր Հայաստանին երկու աշխարհակալությունների միջև սեղմված լինելու ծակատագիր: Այս հեռանկարը, 66-64 թթ. իրականություն դառնալով, ամենածանր հետևանքներն ունեցավ Հայաստանի անկախության համար:

Սկզբնաղբյուրները (Տիտոս Լիվիոս, Պլուտարքոս) վկայում են, որ 92 թ. պարթևները ձգտում էին Հռոմի հետ բարեկամական հարաբերություններ (amicitia - Tit. Liv., Epit. LXX) հաստատել, որը ենթադրում էր կողմերի իրավահավասարության ծանաչում: Պլուտարքոսը, որ հավանաբար հենվում է Սուլլայի հիշողությունների վրա, դրան ավելացնում է խիստ կարևոր մի փաստ. Սուլլան հանդիպում ունեցավ «ռազմական դաշինք (սիմմախիա) և բարեկամություն խնդրող պարթևների» հետ (παρθους συμμαχίας και φιλίας δεομένους, - Plut. Sulla, 5)

Պլուտարքոսի գործածած «սիմմախիա» տերմինը հատուկ ուշադրություն է պահանջում: Անտիկ աշխարհի միջազգային պրակտիկայում «սիմմախիա» նշանակում է հարձակողական կամ պաշտպանողական ռազմական միություն, դաշինք (կռվակցություն), որը կնքվում էր երկու կամ մի քանի պետությունների միջև՝ երրորդ կողմի դեմ: Այս առթիվ ակնառու է Կ. Ցիզերի սխալը Պլուտարքոսի հաղորդման վերաբերյալ, երբ նա սահմանափակվում է լոկ ցուցմունքով, թե հունական (σύμμαχος και φίλος) «դաշնակից» (կռվակից) և «բարեկամ» հասկացությունները և հռոմեական amicus et socius-ը նույն իմաստն ունեն :

Այդ հարցում անհրաժեշտ է հետևյալ վերապահումն անել. Պարթևստանի ակնկալած սիմմախիան անգամ հեռավոր չափով չէր կարող նշանակել այսպիսի վիճակի ձեռքբերում, որ հատուկ էր հռոմեական «դաշնակցին»: Նման դաշինքի չէր ձգտում Պարթևական տերությունը վերականգնող Միհրդատ II Մեծը, որը բանակցություններն ավարտվելուն պես մահապատժի ենթարկեց իր դեսպան Օրոբազոսին սոսկ այն պատճառով, որ վերջինս տեսակցության ժամանակ Հռոմի ներկայացուցչին թույլ էր տվել իր գերազանցությունը շեշտելու. Սուլլան բանակցությունները վարել էր կենտրոնում տեղադրված բազկաթռին բազմած, իսկ պարթևը և հանդիպման մասնակից Արիոբարզանը նրա աջ և ձախ կողմերում:

(Συμμαχία) (Սիմմախիան), որ Հռոմին առաջարկում էր Միհրդատ II Արշակունին, կարող է հասկացվել միայն որպես Պարթևստանի և Հռոմի միջև ռազմական դաշնակցություն երրորդ պետության՝ Հայաստանի դեմ: Է. Վիլլը կարծիք է հայտնել, որ Եփրատի ափին հռոմեացին¹⁹ շահագրգռված էր բանակցել պարթևի հետ ընդդեմ Տիգրանի : Պլուտարքոսի հաղորդումը բովանդակում է այն կարևոր փաստը, որ պարթևական տերությունը 92 թ. Հայոց թագավորի դեմ պայքարի որոշակի պլան էր առաջարկում Հռոմին: 92 թ. մերձեփրատյան բանակցություններում առաջ էր քաշվել Հայաստանին արևմուտքից և արևելքից համատեղ հարված հասցնելու գաղափարը, մի գաղափար, որն այսուհետև մտավ Հռոմի և Իրանի քաղաքական զինանոց և պարբերաբար հառնում էր նրանց փոխհարաբերություններում:

Թեպետ ռազմական դաշինք (սիմմախիա) չկնքվեց (Հռոմն անպատրաստ էր մեծ կռվին), այնուամենայնիվ, նման ծրագրի քննարկման փաստն ակնհայտորեն Տիգրանին երևելի էր դարձնում Առաջավոր Ասիայում՝ Եփրատի և Տիգրիսի շրջանում, Հռոմի և Պարթևստանի տիրակալության հաստատման ամենակործանիչ հետևանքն իր երկրի համար:

Հուստինոսը, վերապատմելով Միհրդատի ծառը զորքերի առջև (89 թ. ձմռանը), պահպանել է մի հաղորդում, որը ցույց է տալիս, որ սենատը՝ ի տարբերություն պարթևների հետ բանակցած Սուլլայի, միանգամից չի կողմնորոշվել ուժերի փոփոխուն դասավորության մեջ կոնֆլիկտի վայրում՝ Փոքր Ասիայում շահերի բարդ սպեկտրում: Միհրդատը վրդովմունք է հայտնում, որ Հռոմում «այնուամենայնիվ իր վրա են բարդում այն բոլորը, ինչ անում են Գորդիոսը կամ Տիգրանը» (*imputari sibi, si qua Gordius aut Tigranes faciat*)²⁰: Չնայած Պոնտոսը երկու տարի (93-91 թթ.) չեզոքություն էր պահպանում, այնուհանդերձ, 93 թ. հայկական ներխուժումը Կապադովկիա, ինչպես կարելի է կարծել, սենատը հակված էր բացատրել Արևելքում արդեն Հռոմի վտանգավոր թշնամի դարձած Միհրդատի հերթական խարդավանքներով: Արիոբարզանի վտարման և Գորդիոսի գահակալման ամբողջ «մեղքը» բարդվում էր Միհրդատի վրա, թեև նրա առնչությունն այս գործողություններին հետ նվազագույն էր: Կարծում ենք, որ անցյալում Միհրդատի փոխարքա և կամակատար Գորդիոսը ձեռք է բերել պոնտական գործակալի կայուն համբավ, իսկ նրան հովանավորող Տիգրանը՝ այս տարիներին Կապադովկիայում գործերի տնօրինողը (նաև Միհրդատի փեսան) սենատի կողմից դիտվում էր որպես իրադարձությունների ոչ գլխավոր մասնակից («մեղսարար»): Սենատի կարծիքով «անօրինությունները» Արևելքում պիտի ծագեին Միհրդատից: Այս մոլորությունը կարող էր միայն նպաստել Հռոմի դիրքի հետագա խստացմանը պոնտական արքայի նկատմամբ:

Հայաստանի և Պոնտոսի քաղաքական մերձեցումը սկսվեց Միհրդատի Կլեոպատրա դեռատի դստեր հետ Տիգրանի ամուսնությունից (94 թ.), ինչը, ի դեպ, կարող էր սենատում ստեղծել այն կարծիքը, թե Միհրդատի մատը խառն էր հարսանիքին հաջոր-

դած հարձակմանը հռոմեական դրածոյի վրա: Տիգրանի ամուսնությունը պոնտական արքայադստեր հետ նշանավորեց Հայաստանի և Պոնտոսի բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը հռոմեական սպառնալիքի առջև և, ըստ էության, ազդարարում էր Միհրդատի և Տիգրանի փոխադարձ հրաժարում միմյանց նկատմամբ ուժ գործադրելուց: Մոտ 91 թ. (94-91 թթ.) ձևավորված Հայաստանի և Պոնտոսի միությունը ուղղված էր դեպի Փոքր Ասիայի արևելքը՝ Կապադովկիա Հռոմի էքսպանսիայի դեմ և իր մասշտաբով ու խնդիրներով ռեգիոնալ նշանակության միություն էր: Տիգրանի մերձեցումը Միհրդատ եվպատորի հետ, հավանաբար, պայմանավորված էր ևս մի հանգամանքով: Չի բացառվում, որ Ծոփքի միացումից հետո Հայաստանի և Պարթևստանի հարաբերությունների սրման պայմաններում Միհրդատի հետ մերձեցումը կոչված էր նաև ապահովելու Հայաստանի թիկունքը Պոնտոսի կողմից: Միհրդատը, որ հարկադրված էր 93-92 թթ. ռազմական կոնֆլիկտում չեզոքություն պահպանել, աշխատում էր հնարավորին չափ ներազդել իրադարձությունների ընթացքին: Տիգրանի համաձայնությունը՝ Կլեոպատրային հայոց թագուհի դարձնելու, կարծես պիտի Միհրդատի առջև հնարավորություն բացեր Տիգրանի քաղաքականության վրա ազդելու: Հետագա անցքերն ի հայտ բերեցին նման հաշվարկների սնանկությունը:

92 թ. Կապադովկիայում Տիգրանը ռազմական լուրջ պարտություն կրեց, դրան իսկույն հաջորդած մերձեփրատյան բանակցություններում Հայաստանի երկու մեծ ախոյանները՝ Հռոմը և Պարթևստանը, հանդես եկան բարձրացող պետությունը համատեղ ուժերով ընկճելու սպառնալիքով: Հայաստանի շուրջը ծանրացող վտանգը Տիգրանից պահանջում էր էլ ավելի ակտիվացնել պայքարը: Համաձայն Ապպիանոսի²¹, 91 թ. Կապադովկիա ներխուժեցին զորքեր, որոնց, ինչպես ճիշտ կարծում է Ռեյնակը, ջլխավորում էին Տիգրանի զորավարներ Միթրասը և Բագոսը: Արիոբարզանը, որը մի տարի առաջ Սուլլայի ձեռքով վերահաստատվել էր Կապադովկիայի գահին և ծանաչվել Միհրդատ Արշակունու կողմից, կրկին փախավ հռոմեացիների մոտ: Հռոմեասերի նոր վտարումը հարկ է որակել որպես Տիգրանի ուղ-

դակի պատասխան 92թ. Մերձավոր Արևելքի բաժանմանն ուղղված հռոմեա-պարթևական բանակցությունների:

Ապպիանոսի վկայությունից հայտնի է դառնում, որ այս անգամ, Տիգրանի երրորդ ռազմական միջամտության հետևանքով, Կապադովկիայի գահին բազմեց Արիարաթ IX-ը, Միհրդատի որդին: Ապպիանոսի պահպանած տեղեկությունը հատուկ քննության արժանի հարց է դնում մեր առջև. ինչո՞ւ 91 թ. Կապադովկիայի գահին վերականգնվեց ոչ թե Գորդիոսը, այլ Արիարաթը:

Գորդիոսի անհետացումը քաղաքական ասպարեզից և պոնտական արքայազնի վերստին գահակալելը, Կապադովկիայի ընկնելը Միհրդատի կրնկի տակ (91-89թթ.) բացատրվում է նախ և առաջ հայոց արքայի դիրքորոշման մեջ կատարված լուրջ փոփոխություններով, որոնք պայմանավորված էին Պարթևստանի կողմից Հայկական պետության վրա ծանրացած ռազմական սպառնալիքով: Տիգրանը համաձայնեց Կապադովկիայում պոնտական տիրապետության հաստատմանը միայն 91 թ., երբ Պարթևստանը, հռոմին ռազմական օգնություն ցուցաբերելու, Հայաստանի դեմ սիմմախիա կնքելու իր պատրաստակամությունը հայտնելով, հարկադրեց հայոց արքային վերջ տալ Կապադովկիայում հռոմի դեմ իր առճակատմանը:

91 թ. Արիարաթ IX-ի երկրորդ թագավորումը նշանավորում էր Կապադովկիայում Հայաստանի ոչ միայն գրեթե երկամյա (93-92) գերիշխանության ավարտը, այլև կապադովկիական ավագանու դիրքում կտրուկ շրջադարձը: Տիգրանը հրաժարվեց աջակցել կապադովկիացիների պայքարին՝ պետական գոյության համար: Կապադովկիան՝ Արիարաթի կեղծ թագավորությունը, Միհրդատի անմիջական իշխանության տակ էր և մտնում էր Պոնտական պետության կազմի մեջ:

Հուստինոսի երկում պահպանվել է հաղորդում Տիգրանի և Միհրդատի միջև կայացած պայմանավորվածության մասին, որը նախատեսում էր նախ և առաջ Կապադովկիայի անցումը Պոնտոսի իշխանության ներքո, իսկ այնուհետև՝ Հայկական թագավորության կողմից նրա շարժական սեփականության գրավումը և մարդկանց գերեվարումն ու տեղափոխումը Հայաստան: 93-

92թթ. Կապադովկիայում Տիգրանի քաղաքական նպատակները ոչ մի դեպքում թույլ չեն տալիս նշված պայմանավորվածությունը վերագրել 93-92 թթ. Հայկական զորքերի արշավներին: Հուստինոսի հաղորդումը անվիճելիորեն վերաբերում է 91 թ. արշավին: Այն կարևոր լրացում է Կապադովկիան 91 թ. Պոնտոսին միացնելու հանգամանքների մասին մեր պատկերացմանը: Ինչպես երևում է Հուստինոսի վկայությունից, երեկվա հովանավորը և պաշտպանը դարձավ թշնամի, որն ավերեց երկիրը մինչև Պոնտոսի ծանր տիրակալությանը հանձնելը: Այս քայլով Տիգրանը ոչնչացնում էր կապադովկիական ավագանու հետ հետագա բարիդրացիական և դաշնակցային հարաբերությունների վերսկսման ամեն մի հնարավորություն: Բայց նախկին դաշնակցի նկատմամբ այդ անողորմ վարմունքը վկայում է Տիգրանի հաստատակամությունը իր բոլոր ուժերը պարթևական աժող սպառնալիքի դեմ կենտրոնացնելու, առժամանակ հակահռոմեական քաղաքականությունը դադարեցնելու, պայքարից դուրս գալու մասին:

Նոր իրադրության մեջ Տիգրանը, արդեն գործողությունների ազատությունից զուրկ, թիկունքից վտանգված, ճիշտ համարեց զիջել Կապադովկիայի նկատմամբ գերիշխանությունը Միհրդատին, ամրապնդել իր դաշինքը Պոնտոսի հետ: Այսպիսով, հարկ է արձանագրել, որ 91 թ. Կապադովկիայում Տիգրանի ռազմական միջամտությունը սկզբունքորեն տարբերվում էր 93-92թթ. նրա ձեռնարկած արշավներից:

Կապադովկիական կոնֆլիկտի պատմությունում փաստերի առատության հանդիպելով, Հուստինոսը հարկադրված է չափազանց կրճատել Պոմպեոս Տրոգոսի տեքստը և, ինչպես արդեն նշվել է, ուշադրությունը կենտրոնացնել իրադարձությունների ավարտի վրա: Այսպես, նշելով Տիգրանի զորքերի 93թ. առաջին ներխուժումը Կապադովկիա, Հուստինոսը հաղորդում է. «Տիգրանի առաջին իսկ հարձակման ժամանակ Արիոբարզանը իր գույքը հավաքելով, բռնեց Հռոմի ծամփան» (*Primo igitur adventu Tigranis Ariobarzanes, sublati rebus suis Romam contendit*), և իսկույն եզրակացնում. «Եվ այսպիսով, Տիգրանի օգնությամբ Կապադովկիան նորից անցավ Միհրդատի իշխանության տակ» (*atque ita per*

Tigranem rursus Cappadocia juris esse Mithridatis coepit): Բերված մեջբերումով լիովին սպառնում են Հուստինոսի հաղորդումները 93-91 թթ. Կապադովկիայում Տիգրանի ռազմական միջամտությունների մասին: Հուստինոսը լիովին բաց է թողել Պլուտարքոսի շնորհիվ հայտնի մնացած 92 թ. իրադարձությունները, ներառյալ Լ. Կ. Սուլլայի կապադովկիական արշավանքը, Տիգրանի զորքերի պարտությունը, հռոմեա-պարթևական բանակցությունները: Հուստինոսը նշում է 93-91 թթ. պայքարի վերջնական արդյունքը: Դրանով իսկ Տիգրանի զորքերի երեք արշավանքը Կապադովկիա (Արիոբարզանի դեմ՝ 93 թվականին, Սուլլայի բանակի դեմ՝ 92 թվականին և դարձյալ Արիոբարզանի դեմ՝ 91 թվականին) ներկայացվում է որպես մեկ արշավանք: Վերջին հանգամանքը հիմք ծառայեց Ռեյնակից սկիզբ առնող այն մոլորությունը, որ հայկական զորքերի երրորդ արշավանքի արդյունքը, այսինքն՝ Արիարաթի գահակալումը (91-89 թթ.) վերագրվեց նրանց առաջին արշավանքին (93 թ.):

Ըստ Հուստինոսի՝ Կապադովկիայում Միհրդատի իշխանությունը հաստատվելուց հետո Արիոբարզանին գահին վերականգնելու համար Արևելք է գալիս ոչ թե Սուլլան, որի արշավանքը պատմիչը մատնում է մոռացության, այլ Մանիոս Աքվիլիոսը (89 թ.): Միհրդատի իշխանության տակ Կապադովկիայի անցման վերը նշված փաստի հետ Հուստինոսն անմիջապես կապում է Մանիոս Աքվիլիոսի դիվանագիտական առաքելությունը: Հուստինոսի արձանագրած այս կապը պետք է դիտվի որպես հայերի միայն երրորդ արշավանքի արդյունքը նկատի ունեցող ցուցմունք: Արիոբարզանի հետ մեկտեղ Մանիոս Աքվիլիոսը 89 թվականին Բյութանական գահի վրա վերականգնեց Նիկոմեդես IV-ին: Անդրադառնալով բյութանական անցքերին, Հուստինոսը տվյալ դեպքում վարվում է իրեն բնորոշ ձևով: Խոսելով Նիկոմեդես III-ի վախճանի մասին (94 թ.), նա իրադարձությունները ներկայացնում է այնպես, որ իբրև Նիկոմեդես III-ին փոխարինած Նիկոմեդես IV-ը անմիջապես վտարվեց Միհրդատի զորքերի կողմից: Հուստինոսն այստեղ էլ է բաց թողնում Նիկոմեդես IV-ի և նրա եղբայր Սոկրատես Քրեստոսի գահակալական մրցակցությամբ լե-

ցուն 93-91 թվականները:

Պայքարը Կապադովկիայում անմիջական պատասխան էր արևմուտքից վերահաս վտանգին: Պարթևստանի սպառնալիքը՝ աջակցել Հռոմին, բացահայտում էր իր պետության համար ուրվագծվող իրավիճակի ողջ ծանրությունը:

90-ական թվականների վերջերին Տիգրանը լիովին ձևակերպում է իր քաղաքական խնդիրը՝ կանխել Հայոց թագավորության սահմաններին Հռոմի և Պարթևստանի տիրապետության հաստատումը, այսինքն՝ Հայաստանի շրջափակվելը ծավալապաշտ տերություններով:

Պարթևստանի դիրքը ցույց էր տալիս, որ Հռոմի առաջխաղացումը կանգնեցնելու նպատակով Հայաստանի յուրաքանչյուր ելույթ կարող է իսկույն ևեթ կաշկանդվել արևելքից: Հայաստանի քաղաքական ակտիվացումը, նրա լիակատար անկախությունը խիստ հակասում էր Պարթևական տերության ծավալապաշտ նկրտումներին: 92 թ. Սուլլայի տպավորիչ հաղթանակը հնարավորություն էր ընձեռում Միհրդատ Արշակունուն, առանց մեծ ջանքերի, հռոմեացիների հետ համատեղ «պատժել» Տիգրանին: Տիգրանի գործողությունները նրան տազնապ էին ներշնչում: Հայոց արքան վերացրել էր Ծոփքի պետությունը, Կապադովկիայում համարձակվել էր դեմ դուրս գալ Հռոմին՝ մի տերության, որին Արշակունիները դիտում էին իրենց համագործը և հավասարը և սկսել էր իր ռազմական ռեֆորմը պարթևական եղանակով հեծելազորի վերազինումը, մի բան, որը նույնպես պիտի հարուցեր Արշակունու դժգոհությունը:

Ցավոք, սուղ աղբյուրները թույլ են տալիս միայն մոտավոր պատկերացնել իրադարձությունների զարգացումը և միջպետական հարաբերությունները հետագա հինգ տարում (91-86 թթ.), որ նախորդեցին հայ-պարթևական պատերազմին: Այնուամենայնիվ, կարելի է անվիճելիորեն պնդել, որ այդ շրջանում (91-86 թթ.) Պարթևական Իրանը անսպասելիորեն ջլատվեց Արշակունիների տոհմում ծագած պառակտումից: Աղբյուրներից միայն Պլուտարքոսն է հստակ արձանագրում Պարթևստանում «ներտոհմական պատերազմի» փաստը (Plut. Luc. XXXVI, 6), որի պատճառով, ըստ նրա, պարթևները «չկարողացան ուժեղ դիմադրել հայերի հարվածին»:

Դրամագիտական և վիմագրական նյութերը (դրամներ, աքքադերեն սեպագիր սալիկների մնացուկներ) ընդհանուր առմամբ հաստատում են Պլուտարքոսի հաղորդումը, թեև հիմք են ծառայում հակադիր և վիճելի կարծիքների²³։ Ուսումնասիրողները համարիտ են մեզ համար կարևոր մի հարցում. մոտ 90 թվականին Միհրդատ II Մեծը կորցրեց իշխանությունը իր հարավային տիրույթների՝ Բաբելոնիայի և Սուսիանեի նկատմամբ, պահպանելով այն հյուսիսում՝ Միջագետքում և Մեդիայում²⁴։

Ավրոմանում հայտնաբերված մագաղաթի մնացորդը հիշատակում է «արքայից արքա» Միհրդատին և նրա տիկնանց, որոնցից երկրորդն է Արիազատ-Ավտոման՝ մեծ թագավոր Տիգրանի դուստրը։ Ն. Դիբիվոյսի համոզիչ թվագրմամբ, այս վավերագիրը վերաբերում է 87թ.²⁵։ Ակներևաբար, Միհրդատի իշխանության թուլացումը նրանից պահանջում էր մերձենալու, գուցե նույնիսկ դաշնակցելու փորձեր անել արդեն իր աներոջ՝ հայոց մեծ թագավոր Տիգրանի հետ, ինչպես վերջինիս անվանում է վավերագիրը։

Արշակունիների ճամբարում տիրող գոտությունը հնարավորություն էր տալիս պաշտպանողական միջոցառումների փոխարեն մշակել մեծ հարձակողական պատերազմի ծրագիր։ Տիգրանն արդեն անարգել սկսեց իրականացնել հայկական հեծելազորի պարթևական եղանակով վերազինումը, փոխառնել նաև պարթևական հեծելազորային մարտավարության տարրերը։ Աղբյուրները հայկական հեծելազորի մասին հիշատակում են Աքեմենյանների շրջանից (V-IV դդ.) սկսած։ Տիգրանի տակտիկական նորամուծությունն էր հեծելազորը բանակի գլխավոր տեսակ, հարվածային ուժ դարձնելը։ Անտարակույս, նրա նախաձեռնությամբ Հայաստանում ստեղծվել է Սալյուստիոսի ու Պլուտարքոսի²⁶ կողմից նշված և մինչ այդ հիմնականում պարթևական բանակում հայտնի ծանրազեն հեծյալի տիպարը՝ թեփուկավոր զրահ (ճոշան) հագած նիզակակիրը, որի երիվարը պաշտպանված էր թիթեղապատ տապալակով։ Հեծելազորի համատարած զենքն էր աղեղը։ Ծանրազենների (նիզակակիրների և վահանավոր սուսերակիրների) համար նետն ու աղեղը դարձան իրենց երկրորդ զենքը, որով նրանք ունակ էին վարել ինչպես մերձամարտ, այնպես էլ հեռամարտ, դրա-

նով իսկ արագ փոփոխելով իրենց տակտիկական եղանակները։ Դիոն Կասիոսի ու Մեմնոսի հաղորդումներից կարելի է եզրակացնել, որ Աքեմենյանների շրջանում հայկական ավագանու կողմից սիրված հեծյալ նետաձուլյունը Տիգրանի օրոք սկսեց կիրառվել որպես սրընթաց շարժվող հեծելազորի տակտիկական մարտաձև։ Ուշադրություն դարձվեց թիկունքի ապահովման վրա։

Պետք է ենթադրել, որ Իբերիայի (Վիրքի) թագավորությանը և անդրկուրյան աղվան ցեղերին կախվածություն մեջ դնելը կատարվեց հայ-պարթևական պատերազմին նախորդող տարիներին։ Իբերներին և աղվաններին Պլուտարքոսը նշում է Տիգրանի բանակատեղում եղած վասալների շարքում (69 թվական)։ Կուրից դեպի հյուսիս տարածքների վերահսկումը անհրաժեշտ փուլ էր Պարթևստանի դեմ պատերազմի նախապատրաստման գործում, մանավանդ, ինչպես հիմք կա կարծելու, Իբերիային բնորոշ էր պրոպարթևական դիրքորոշում, պարթևների հետ մերձենալու ձգտում²⁸։

Մեր Միհրդատ Արշակունին մահացավ մոտ 87 թ.։ Միահեծան իշխանության հավակնորդ Գոտարձը քաղաքական ասպարեզից հեռացավ զրեթե նույն ժամանակ։ Նրա անունը կրող ամենավերջին սալիկները թվագրված են 86 թվականով։ Ամենայն հավանականությամբ, Գոտարձին հաղթողը Օրոդեսն էր։ Կարծես թե Պարթևական պետությունը չորս-հինգ տարիների խլրտումից հետո պետք է ամրապնդվեր միահեծան տիրակալի իշխանության ներքո։ Այս իրադրության մեջ Տիգրանի խնդիրն էր թույլ չտալ Արշակունի նոր գահակալին հաղթահարել ճգնաժամն ու համախմբել տերության ուժերը։ Դա, ամենայն հավանականությամբ, 86թ. վերջն էր, երբ Տիգրանը վճռեց պատերազմի ելնել Պարթևական տերության դեմ։ Հայկական հեծելազորն իսկույն տիրեց ռազմական նախաձեռնությանը։ Ստրաբոնը խոսում է դեպի Կենտրոնական Միջագետքի խորքը ծավալված հուժկու գրոհի մասին։ Հայաստանի «յոթանասուն հովիտները» մաքրելով պարթևներից, Տիգրանը ներխուժեց Ադիաբենե, որի կենտրոն Արբելայի և, այնուհետև, Նինվեի շրջակայքում ընկճեց հակառակորդի դիմադրությունը (Strabo XI, 14, 15)։

Առաջխաղացման այդպիսի հերթականությունը՝ 70 հովիտներ

րից Ադիաբենես և հետո միայն՝ Կորդուք, ինչպես արձանագրում է Ստրաբոնը, կարծես հուշել է տալիս, որ Արշակունիներին զիջած տարածքների թվում կարող էին լինել Վան և Ուրմիա լճերի հարավում ընկած հայկական հողերը (պատմական Կործայք)։ Ադիաբենեսում Արբելայի շրջանում հաղթանակ տանելուց հետո Տիգրանը կարողացավ շրջվել արևմուտք, տիրացավ Կորդուքին, այնուհետև անցավ Միգդոնիա, որտեղ պարթևներից խլեց Մծբին բերդաքաղաքը՝ Հյուսիսային Միջագետքում Արշակունիների տիրապետության խոշորագույն հենակետը։ Կենտրոնական Միջագետքում ռազմական գործողությունները հաջողությամբ ավարտելով, Տիգրանը իր նոր գրոհի նշանակետ ընտրեց Էկբատանը (Համադանը)՝ Մեծ Մեդիայի վարչական կենտրոնը, Արշակունիների ամառային նստավայրը (Իրանի հյուսիսում պարթևների իշխանության պատվարը)։

Խսիդորոս Խարակացու կարևոր վկայությամբ Տիգրանի զորքը գրավեց Էկբատանի հարավ-արևմտյան մատույցները պաշտպանող Ադրաբան բերդը և հրի մատնեց²⁹։ Հյուսիսային Միջագետքից Մեծ Մեդիա՝ պարթևների տիրույթների խորքը շարժվելու ամենահարմար ճանապարհն էր Տիգրիսի հոսանքն ի վար դեպի արևելք՝ նրա վտակներ Մեծ Զավի, Փոքր Զավի, Դիալայի վրայով։ Ադրաբան բերդի գրավման անհրաժեշտությունը՝ մի բերդ, որը կանգնած էր Քերմանշահի շրջանից դեպի Համադան տանող ուղու վրա, վկայում է, որ հայկական զորքերը մոտենում էին Մեծ Մեդիայի մայրաքաղաքային Ասորեստանի կողմից և ոչ ուղղակի հյուսիսից՝ Ասորպատականի վրայով։ Այդ ռազմերթով Տիգրանը դուրս էր գալիս Ասորպատականի թիկունքը, այդ թագավորությանը ստիպելով ծանաչել Հայաստանի գերիշխանությունը։ Արշավանքի ժամանակ Տիգրանը իր հպատակներից վերցնում էր պատանդներ, համալրում իր զինված ուժերը։ Ասորպատականը նրան տրամադրեց իր հեծելազորը, կորդվացիները հայկական բանակում սպասարկում էին պաշարողական մեքենաները։ Էկբատանի վրա Տիգրանի վճռական գրոհի փաստը վկայում է այդ ժամանակ քաղաքում Արշակունյաց արքունիքի գտնվելը։ Ադրաբանն առնելուց հետո հայկական բանակը Էկբատանի համար ստեղծում էր գրավման անմիջական սպառնալիք։ Հավանաբար Էկբատանի մատույցներում էլ

Տիգրանը թելադրեց հաշտություն իր պայմանները։

86-84թթ. հայ-պարթևական պատերազմում ներքուստ անկայուն ու անմիաբան, իր պառակտումը հաղթահարել դեռ չհասցրած, հյուսիսային իր վասալների վրա վերահսկումը թուլացրած Պարթևական տերությունը չկարողացավ դիմադրել մի պետության գրոհին, որը զգալիորեն զիջում էր նրան իր ռազմական պոտենցիալով, տարածքով, մարտունակ մարդկային ռեսուրսներով։ Պարթևական տիրապետությունը վերացվեց Հյուսիսային Միջագետքում և Ասորպատականում՝ Հայաստանի ամբողջ հարավ-արևելյան սահմանի երկայնքով։ Հայոց արքան իր գերագույն իշխանությունը հաստատեց Կորդուքի, Օսրոենեի, Ադիաբենի, Ասորպատականի, իսկ փոքր-ինչ հետո՝ Կոմմագենեի թագավորությունների վրա։ Ադիաբենեի և Օսրոենեի միջև գտնվող Միգդոնիան (Մծբին կենտրոնով) նա դարձրեց Հայաստանի նահանգը և անմիջապես միացրեց հայկական պետությանը։ Նոր մարզում Տիգրանը վարչապետ կարգեց իր եղբորը՝ Գուրասին։ Միջագետքում հայկական տիրապետության հենակետ ծառայող Միգդոնիան, ամենայն հավանականությամբ, տարածվում էր հեռու դեպի հարավ՝ մինչև Խաբուրի միացումը Եփրատին։

Տիգրանն առանձնակի ուշադրության արժանացրեց իր վասալներից խոշորագույնին՝ Ասորպատականի թագավորին։ Դիոն Կասիոսը ավելի ուշ ժամանակի վերաբերող փաստերում նշում է, որ Հայոց արքան Ասորպատականի գահակալ Միհրդատին կնության տվեց իր դստերը։

85-84թթ. Հայաստանի թագավորն իր գերիշխանությունը հաստատեց Մերձավոր Արևելքում և այդ նոր վիճակը նա ձևակերպեց «արքայից արքա» տիտղոսի ընդունմամբ³⁰, որից այնուհետև ստիպված էին հրաժարվել Արշակունիները։ Այս տիտղոսը, հայտնվելով Միհրդատ II Մեծի (123-87 թթ.) դրամների վրա, վերացավ նրա հաջորդների՝ Գոտարձի, Օրոդեսի, Սինատրուկի (77-69թթ.) դրամների վրայից³¹։

86-66 թվականներին Պարթևական Իրանը հասել էր երկրորդական տերության դիրքի, կորցնելով Մերձավոր Արևելքում իր առաջատար դերը։ Այնուամենայնիվ, իրենց պարտությունից հետո

ել պարթևները Հայաստանի արևելքում լուրջ հակառակորդ էին մնում և, ինչպես ցույց տվեցին հետագա տարիները, ընդունակ էին արագորեն վերականգնել իրենց հզորությունը: Արշակունիների իշխանությունը պահպանվեց էկբատանի նկատմամբ, որտեղ շարունակում էր գործել նրանց դրամատունը³². նրանք վերահսկում էին Նիսայից էկբատան և Տիգրիսամերձ Սելևկիա առևտրական մեծ ուղին: Ակներևաբար Տիգրանը չէր հետամտում պարթևներին Մերձավոր Արևելքից լիովին դուրս մղելու ծրագիրը: Կարելի է անսխալ պնդել, որ Պարթևստանի դեմ կռվի մեջ Հայաստանը հասել էր իր ուժերի համեմատ առավելագույն արդյունքի: Երբեք չխաբվելով կնքված հաշտությամբ և պարթևների կողմից Արևելքում ուժերի նոր դասավորության ծանաչումով, թշնամու ռազմական մեծ կարողությունը հաշվի առնող Տիգրանը այսուհետև ջանում էր ամրապնդել իր հաղթանակը, իր գերակայությունը, Իրանի հետ հարաբերություններում հենվելով ոչ միայն ռազմական հզորության, այլև քաղաքական միջոցառումների վրա՝ խրախուսելով Պարթևստանում ավագանու կենտրոնախույս ձգտումները, որոնցում նոր դաշնակիցներ, միջամտելով Արշակունիների ներքին գործերին:

Հաղթանակը, պարթևներին վնասազերծելը արձակեցին Տիգրանի ձեռքերը, 84-ից Տիգրանը գործում էր լիովին անկաշկանդ: Այժմ նրան մտահոգում էր քաղաքական իրադրությունը արևմուտքում, որտեղ նոր էր ավարտվել Հունաստանի և Փոքր Ասիայի տարածքում ավերիչ հռոմեա-պոնտական պատերազմը (89-85թթ.): Կրկին Արևելք ուղարկված Լ. Կ. Սուլլան Հունաստանում մղած կատաղի կռիվներում ջախջախեց Միհրդատ Եվպատորի ռազմական ուժերը: Մի պահ տապալված հռոմեական տիրապետությունն այնտեղ վերստին հաստատվեց առավել ծանրությամբ:

Սուլլան իր լեգեոններով դեռ կանգնած էր Հունաստանում (83թ. գարուն), երբ Տիգրանը, անցնելով Եփրատը, տիրեց Սիրիային, Դաշտային Կիլիկիային և Փյունիկիային՝ Արևելյան Միջերկրածովքի հելլենիստական քաղաքակրթության խոշորագույն կենտրոններին: Կապադովկիական կոնֆլիկտից ինը տարի անց Տիգրանը վերսկսում էր իր վեճը հռոմի հետ:

Տիգրանը գիտակցում էր, որ իր իշխանությունն տակ Սելևկյանների ժառանգության՝ Արևելյան Միջերկրածովքի ասիական ափի նշանակալից մասի անցումը հղի էր հռոմի դեմ պատերազմով, որին նա այսուհետև պատրաստ էր դիմելու իր նորաստեղծ առաջավորասիական տերության ուժերի գլուխն անցած:

Հայոց արքայի գործունեությունը միանգամայն ճիշտ է բնութագրել Կիկերոնը: Նկատի ունենալով Տիգրանի մասնակցությունը կապադովկիական կոնֆլիկտին և նրա հաջորդ ռազմաքաղաքական քայլերը Արևելյան Միջերկրածովքում, Կիկերոնը նշում էր, որ «նա (Տիգրանը - Ռ. Մ.) անօրենսություններ գործելով մեր դաշնակիցների հանդեպ, կարելի է ասել, պատերազմ է սանձազերծել մեր դեմ»³³ (*ille iniuriis in socios nostros interfendis bello prope nos lacessisset*): Հարձակումն իր վասալների վրա, իր սահմանած միջազգային «կարգի» խախտումը հռոմը դիտում էր որպես պատերազմական վիճակի ստեղծում: Կիկերոնի բնորոշմամբ՝ հռոմի և Հայաստանի առճակատումը Մերձավոր Արևելքում սկսվել էր 69 թվականի պատերազմից շատ ավելի առաջ: հռոմի էքսպանսիային Տիգրանի դիմադրելը Կիկերոնը համարում էր 69թ. պատերազմի պատճառ: Ընդ որում Տիգրանի մասին խոսելիս Կիկերոնը հարկ համարեց շեշտել. «Եվ ինքնին նա շատ զորեղ էր (ամենի)³⁴» և «ինքը հռոմեական ժողովրդի թշնամի», որը «պայքարեց գրեթե տիրակալության համար»³⁵:

1. Տեն Մուշեղյան Խ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 82-83:
2. Տեն Մանանդյան Հ., Տիգրան Երկրորդը և հռոմը, էջ 49, 54:
3. Севастьянова О. И. նշվ. աշխ., էջ 116:
4. Will E. նշվ. աշխ., էջ 397:
5. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 52:
6. Reinach Th. նշվ. աշխ., էջ 105:
Ռեյնակի հայացքները կրկնում է Willrich-ը Gordios հոդվածում— RE, VII2, 1912, sp. 1592, 1593:
95-92թթ. Կապադովկիայում ձևավորված քաղաքական իրադրության, Պոնտոսի և Հայաստանի հարաբերությունների և նրանց քաղաքական ն-

- պատակների վերաբերյալ հարցերը վրիպում են Ա. Դուգգանի տեսադաշտից (Duggan A. King of Pontus. The Life of Mithradates Eupator. New York, 1959, էջ 138: 95-91թթ. ժամանակահատվածն ամբողջապես բաց է թողնում Հ. Բենցտսոնը (Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма. М., 1982, с. 298).
7. Just., XXXVIII, 2 (թարգմանությունը մերն է). Sed Cappadoces crudelitate ac libidine praefectorum vexati, a Mithridate deficient.
 8. St'ս Ibid (նույն տեղում)
 9. Ռեյնակը հիմնավոր կերպով պնդում է, որ Արիարաթը կարող էր հայտարարված լինել Արիարաթ V-ի թոռը (Reinach Th. նշվ. աշխ., էջ 100)
 10. Հռոմի կողմից 168թ. Մակեդոնական թագավորության ռազմական ոչնչացումից հետո Մակեդոնիան հռչակվեց «ազատ»: 122 թ. Փոյուզիան, մինչև հռոմեական Ասիա պրովինցիային միացվելը, սենատի որոշմամբ ևս հռչակվեց «ազատ»: 95թ. սենատը «հրամայեց ազատ լինել» (Tit. Liv., Epit. LXX) Կիրենայիկայի թաղաքներին: 75 թ. Կիրենայիկան (ժամանակակից Լիբիայի տարածքում) դարձավ հռոմեական մարզ:
 11. Just., XXXVIII, 2. Sed Cappadoces munus libertatis abnuentes, negant "vivere gentem sine rege posse".
 12. Just., XXXVIII, 5... populos Cappadocum, pro libertate oblata, Gordium regem orantes, ideo tantum, quoniam amicus suus esset, non obtinuisse.
 13. Կապադովկիացիների՝ Գորդիոսին իրենց թագավոր դարձնելու ձգտման փաստը Հուստինոսը հաղորդում է Միհրդատի ճառը վերաշարադրելիս, որը պոնտական արքան արտասանել էր իր գորբերի առջև 89թ.: Կրճատելով Պոմպեոս Տրոգոսի 38-րդ գրքի երկրորդ գլուխը, Հուստինոսը բաց թողեց այդ փաստը, կանգ առնելով վերջնական իրադարձության վրա՝ «սենատի կողմից թագավոր նշանակվեց Արիոբարզանը» (a senatu Ariobarzanes constituitur): Գորդիոսի և Արիոբարզանի մասին պատմությունը Հուստինոսի կողմից Պոմպեոս Տրոգոսի երկի կրճատման օրինակն է: Հուստինոսը հաճախակի բաց է թողնում առանցքային իրադարձությունները, նշելով նրանց վերջնական արդյունքները: Թ. Ռեյնակը գրում է, որ գահի համար Գորդիոսի թեկնածությունն առաջարկել է Միհրդատը, իսկ կապադովկիացիները միայն իսկակցել են այս թեկնածությանը (Reinach Th., նշվ. աշխ., էջ 101), դրանով չափնակը հակասում է սկզբնաղբյուրին, որը հստակ հաղորդում է, թե թագավորական գահի համար Գորդիոսի թեկնածությունը առաջ են քաշել իրենք՝ կապադովկիացիները (Just. XXXVIII): Հակառակ Հուստինոսի հաղորդման, որ Արիոբարզանը նշանակվել է սենատի կարգադրությամբ, Թ. Ռեյնակը խոսում է կապադովկիացիների կողմից գահին Արիոբարզանի ընտրվելու մասին: (Reinach Th., նշվ. աշխ., էջ 101) Ռեյնակը դրանով քողարկում է Արիոբարզանի իշխանության կախյալ բնույթը Հռոմից, շրջանցելով նրա գահակալման արտաքին քաղաքական նշանակությունը որպես հռոմեական էքսպանսիայի կարեոր քայլ Փոքր Ասիայի խորքը: Առանց այս վերջին հանգամանքը հաշվի առնելու՝ Տիգրանի գործողությունները կմնան անհասկանալի: Իսկ թե ինչպես է այն հասկանում Թ. Ռեյնակը, պարզ է դառնում վերը բերված մեջբերումից:
 14. Դրության բարդությունը, ըստ երևույթին, այն էր, որ կապադովկիական ավագանին ավելի մեծ թշնամանքով էր վերաբերվում իրենց գրեթե հինգ տարի իշխած Միհրդատին, քան Հռոմին: Եվ հռոմեական կլիեմոսի և հերթական պոնտական մարիոնետի միջև հնարավոր ընտրությունը իրականացնելիս նա կարող էր գերադասել ոչ թե Միհրդատին, այլ Հռոմի դրածոյին, որպես չարյաց փոքրագույնի: Կապադովկիական ավագանու կողմից Գորդիոսի ճանաչվելու առաջին նախապայմանը նրա անկախությունն էր Միհրդատից:
 15. Կլիեմոս՝ հռոմեական տերմին. նշանակում է կախյալ անձ, որն ունի հովանավոր (պատրոն) և պարտավոր է նրան ծառայություն մատուցել: Կլիեմոս հասկացությունը ճիշտ կլինի Արիոբարզանի վիճակի բնութագրման համար: Արիոբարզանը գահը ժառանգելու իրավունքներ չունենալով, իր գահակալմամբ պարտական էր սենատին, որը նրան ուզած պահին կարող էր փոխարինել հռոմեական կուսակալով:
 16. καὶ πολλοὺς μὲν αὐτῶν Καππαδοκῶν πλεόνας δ' αὖθις "Ἀρμενίων προσβοηθοῦντας ἀποκτείνας (Plut., Sylla, 5) Պլուտարքոսի այս արժեքավոր հաղորդումը վրիպել է Գ. Մաջիի ուշադրությունից, որը գրում է. «Ոչ Տիգրանը, ոչ Միհրդատը չհամարձակվեցին նրան (Սուլլային - Ռ. Մ.) դիմադրել և հայերը շուտափույթ հեռացան Կապադովկիայից՝ իրենց հետ տանելով Գորդիոսին և, հավանաբար, բռնատիրոջը՝ Պոնտոսի թագավորի որդուն» (Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the end of the third century after Crist. vol. I, Princeton, 1950, p. 206).
 17. St'ս Ziegler K. H. Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag Geschichte des Völkerrechts, Wiesbaden, 1964, էջ 22, 23, Grousset R. նշվ. աշխ., էջ 85: Коселенко Г. А. Парфянское царство - БСЭ, М., 1975, էջ 255: Կ. Հ. Տիգրերը հավանական է գտնում, որ Սուլլան և Օրոբազոսը կոնկրետ պայմանագրի բնույթ կրող համաձայնության են եկել, ըստ որի Եփրատը պիտի դառնար Հռոմի և Պարթևստանի տերիտորիալ շահերի սահմանագիծ:
 18. St'ս Ziegler K. H. նշվ. աշխ., էջ 22 Հռոմի արտաքին հարաբերությունների պրակտիկայում նրա socius (ղաշնակից) դառնալը նշանակում էր Հռոմից կախվածության ճանաչում, նրա հանդեպ միակողմանի պարտավորվածության ստանձնում:
 19. Է. Վիլը իրավացիորեն նշում է նաև, որ Տիգրանի գործունեությունը սկիզբ է դրել հռոմեացիների և պարթևների առաջին շփումներին (St'ս Will E. նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 380-381):
 20. Հուստինոսի այս հաղորդումը հետաքրքրական է նաև նրանով, որ բովանդակում է Տիգրանի և Գորդիոսի ելույթներին Միհրդատի չառնչվելու մասին ցուցումները:
 21. App. Mithr. 10.
 22. St'ս Reinach Th. նշվ. աշխ., էջ 115: Ռեյնակի հետ համաձայն են Ռ. Գրուսեն (Grousset R. նշվ. աշխ., էջ 86), Հ. Մամանդյանը, նշվ. աշխ., էջ 52:
 23. Ուլլսոն Դոքսինը (տե՛ս K. Walton Dobbins. The Successors of Mithridates of Parthia-The Numismatic Chronicle. London, 1975, էջ 41-42), ելնելով 90 թ.

- մարտ ամսով թվագրվող արքայերեն լեզվով բաբելոնական սալիկի իր առաջարկած ընթերցումից, եզրակացնում է, որ Միհրդատի դեմ ըմբոստացած էր Օրոդես I-ը, իսկ Գոտարձը՝ նախկինում Միհրդատի «սատրապների սատրապը», գահաժառանգ-կառավարչակիցը, վտարված էր Բաբելոնիայից: Միանգամայն այլ կերպ է պատկերացնում իրադարձությունների ընթացքը Դիքիվոյսը (տե՛ս **N. C. Debevoise**. *A Political History of Parthia*, էջ 49-51), ըստ որի ապստամբը ինքը՝ Գոտարձն էր, իսկ Օրոդեսը քաղաքական ասպարեզ իջավ ավելի ուշ, 80 թվականից սկսած: Դիքիվոյսի տեսակետին հարում է Ա. Բիվարը (տե՛ս **A. D. H. Bivar**. *The Political History of Iran under the Arsacids - The Cambridge History of Iran*, v. 3 (1), London, 1983, էջ 42): Սակայն այս կողեկտիվ աշխատության (*The Cambridge History of Iran*) հեղինակները հետևում են հակադիր կարծիքների՝ չփորձելով համաձայնության գալ: Դ. Սելվուդը (տե՛ս **D. Sellwood**. *Parthians coins - The Cambridge History of Iran*, էջ 284) Ուլլտոն Դոբբինսի պես գտնում է, որ 90 թ. Գոտարձին Բաբելոնիայից դուրս է մղել Օրոդես I-ը: Վերջինս թագավորում էր մինչև 80 թ. (86-ից՝ միահեծան):
24. Վիմագրական տվյալներին չի հակասում Հոմսեպոս Փլավիոսի հաղորդումը այն մասին, որ Հյուսիսային Միջագետքում Միհրդատ II Արշակունու կուսակալի գործերը ավերեցին Սիրիան և գերեցին Դեմետրիոս III Սելևկյանին (87-ին ըստ Դեմետրիոսի թողարկած դրամների): Պետք է կարծել, որ իր տերության հարավում պայքար տանող Միհրդատը ձգտում էր միաժամանակ վերահսկել իրադրությունը հարևան Սելևկյան Սիրիայում: (Ի դեպ Փլավիոսի պատմածն այն տպավորությունն է թողնում, որ պարթևական կուսակալը գործում էր բավականին ինքնուրույնաբար):
 25. Տե՛ս **Debevoise N.** նշվ. աշխ., էջ 47-48:
 26. Sall. Hist., (fragm.) IV, 64, 65, 66.
 27. Dio Cass., XXXVI, 5;
 28. II-I դդ. հայ-իբերական (քարթլիական) հարաբերությունների մասին ուշագրավ է Գ. Ա. Մելիքիշվիլու դատողությունը. «Ելնելով այն ժամանակվա քաղաքական իրադրությունից, հարկ է կարծել, որ Քարթլիի կառավարիչները, հանձինս Պարթևստանի, դաշնակից էին որոնում իրենց գլխավոր ախոյան Հայաստանի դեմ» (Տե՛ս **Меликишвили Г. А.** *К истории древней Грузии, Тбилиси*, 1959, էջ 301):
 29. Jsid. Charac., § 86
 30. App. Syr. 48
 31. Տե՛ս **Մուշեղյան Խ. Ա.**, Հայաստանի դրամական գանձերը, Երևան, 1973, էջ 26:
 32. Տե՛ս **D. Sellwood**. *Parthians coins - The Cambridge History of Iran*. L. 1983, v. 3. (1), էջ 288.
 33. Cic. Pro P. Sestio oratio, 27, 58:
 34. Hic et ipse per se vehemens fuit. նույն տեղում, նշվ. աշխ., 27, 59:
 35. ...et ipse hostis fuit populi Romani
 36. ...qui de imperio paene certavit., նշվ. աշխ., 27, 59:

Գլուխ երրորդ

ՏԻԳՐԱՆ ՈՒՒ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (83-69 ԹԹ):

Մ. թ. ա. I դարի 80-70-ական թվականներին Առաջավոր Ասիայի արևմուտքի ընդարձակ երկրամասերը միավորված էին մի տերության մեջ՝ հայոց թագավոր Տիգրան Մեծի իշխանության ներքո: Տիգրանի ստեղծած տերությունը վերջին պատերազմից հետո անսահմանափակ տիրապետության ծանապարհին՝ Արևելյան Միջերկրածովքում: 69 թ. հռոմեացիների հաղթանակը Տիգրանի՝ առաջավորասիական տարածաշրջանի իրենց գլխավոր ախոյանի նկատմամբ, նրանց հնարավորություն ընձեռեց գրավել Սիրիան, Փյունիկիան, Դաշտային Կիլիկիան և վերականգնել Կապադովկիայի նկատմամբ իրենց կորցրած վերահսկողությունը: Արևելյան Միջերկրածովքում Տիգրանի տերության ձևավորման հարցը իրենց հետազոտությունների հատուկ առարկա չդարձնելով, պատմաբանները սովորաբար սահմանափակվում են հայոց գահակալի արտաքին քաղաքականության հիմնական փուլերի ընդհանուր արձանագրությամբ:

Առկա ուսումնասիրություններում ամենից շատ ուշադրություն է դարձվում 69-67 թթ. հռոմեա-հայկական պատերազմին, քաղաքաշինությանը, մշակութային կապերին՝ այն իրադարձություններին, որոնք պայմանավորված էին տերության գոյությամբ:

Ուսումնասիրվող հարցերի բարդությունը այն է, որ, կազմելով հին Հայաստանի պատմության կարևոր բաժին, դրանք արդեն դուրս են գալիս մի երկրի պատմության շրջանակներից և սերտորեն առնչվում Տիգրանի իշխանության տակ գտնվող հելլենիստա-

կան հասարակությունների պատմության հարցերին: Միայն հաշվի առնելով հարցի նշված առանձնահատկությունները, հնարավոր կլինի ամբողջական պատկերացում կազմել Տիգրանի ժամանակաշրջանի մասին հելլենիստական Արևելքի պատմության մեջ: Այդ կապակցությամբ անխուսափելիորեն արծարծվում է Տիգրանի իշխանության ներքո հելլենիստական պոլիսների դիրքի և տերություն կազմավորման մեջ նրանց դերին վերաբերող հարցը:

Տիգրանի արտաքին հզորության շրջանում (85-69 թթ.) Հայաստանի և սահմանակից հելլենիստական երկրների՝ Սիրիայի և Միջագետքի պատմությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրները սուղ են և հատուկենտ: Բայց այնուամենայնիվ, առկա տեղեկությունները թույլ են տալիս բավական ճշգրտությամբ բնութագրել այն պետությունը, որն ի հայտ էր եկել Մերձավոր Արևելքում, վերջինիս համար անցումային դարձած ժամանակաշրջանում, Հռոմի և Պարթևստանի միջև նրա բաժանման նախօրեին:

Հայկական պետությունը մեծ տերությունների շարքն անցավ 85 թ. Պարթևստանի դեմ տարած հաղթանակի և 83 թ. Սիրիայի և Փյունիկիայի միացման շնորհիվ: Տիգրանի կողմից Սիրիայում կլերեն ենթարկելու մասին պահպանվել են հակասական հաղորդումներ: Առանձին հեղինակներ նշում են ռազմական բնույթի միջոցառումներ: Դրա հետ մեկտեղ Պոմպեոս Տրոգոսի պատմությունում (Հուստինոսի համառոտ շարադրությամբ) նկարագրվում է Տիգրանի իշխանության հաստատման խաղաղ պրոցեսը: Ուսումնասիրողները հակված են նախապատվությունը տալ Ապպիանոսի, Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի հաղորդումներին՝ Սիրիան Տիգրանի կողմից բռնությամբ իրեն ենթարկելու՝ մասին, քան Պ. Տրոգոս-Հուստինոսի հաղորդմանը, ըստ որի տեղական բնակչությունը նրան հոժարակամ հրավիրեց թագավորելու: Իրադարձությունների այսպիսի ընթացքը շատ արտասովոր է թվում մի դարաշրջանի համար, երբ պետությունների ապագան, որպես կանոն, վճռվում էր ռազմական ուժով:

Ապպիանոսը Սելևկյանների անկումը կապում է Տիգրանի ռազմական գործողությունների հետ՝ Սիրիայի թագավոր Անտիոքոս X Եվսեբոսի (Բարեպաշտի) դեմ: Միանգամայն այլ կերպ է ներ-

կայացնում սելևկյան միապետի վախճանը Հովսեպոս Փլավիոսը. Անտիոքոս Բարեպաշտը ընկավ պարթևների դեմ կռվում՝ 92 թ., Կոմմագենե նրանց ներխուժման ժամանակ: Հովսեպոս Փլավիոսի տարբերակը ընդունում են Ա. Բուշե-Լեկլերկը, Ա. Բելինշերը, Ա. Գ. Բոկչչանինը, Գ. Խ. Սարգսյանը: Ապպիանոսի տեսակետին հարում էր Ա. Կունը, որի կարծիքով 83 թ. Անտիոքոսը դուրս էր քշվել Տիգրանի ուժերով:

Սելևկյան արքաների ժամանակագրությունը, որ ներկայացնում է Ապպիանոսը, որպես III-II դդ. դինաստիայի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, չի կարող լիարժեք համարվել նրա ավարտական փուլի՝ 94-84 թթ. բուռն տասնամյակի ուսումնասիրության համար: Այսպես, Ապպիանոսին բոլորովին հայտնի չեն Սելևկոս VI-ի (96-95 թթ.) եղբայրները՝ Անտիոքոս VIII Գրիպոսի (121-96 թթ.) մյուս որդիները՝ արքաներ Անտիոքոս XI-ը (94 թ.), Փիլիպպոս I-ը (94-83 թթ.), Դեմետրիոս III Էվկերոսը (95-88 թթ.), Անտիոքոս XII Դիոնիսոսը (87-84), և նրանց անհաշտ պայքարը Անտիոքոս Բարեպաշտի դեմ, երկպառակտիչ կռիվները միմյանց միջև, որոնք ուղեկցվում էին կատաղի ընդհարումներով նաբաթեացիների, հուդայացիների, պարթևների և բեդվինների հետ: Այս փոթորկալից կռիվները մանրամասն նկարագրում է Հովսեպոս Փլավիոսը: Նրա վկայած անցքերը հաստատվում են դրամագիտական տվյալներով՝ Սելևկյան արքաների թողարկած դրամներով: Ըստ Հովսեպոս Փլավիոսի տվյալների, 92 թ. հաջորդած իրադարձությունների զարգացումը լիովին համընկնում է Անտիոքոս Բարեպաշտի մահվան փաստի հետ: Նրա դեմ պայքարած դաշնակից եղբայրներ Փիլիպպոսը և Դեմետրիոսը իրար դեմ պատերազմ են սկսում (91-90 թթ.), որը հնարավոր էր միայն նրանց միմյանց կապող Անտիոքոս Բարեպաշտի կործանման դեպքում: Մեր սկզբնաղբյուրում Անտիոքոս Բարեպաշտի վերաբերյալ հիշատակումների լիակատար բացակայությունը (92-84 թթ.), երբ միահեծան իշխանության համար պայքարում Սիրիան հաջորդաբար բաժանվում էր հակամարտող գահակալների միջև (սկզբից Դեմետրիոսի և Փիլիպպոսի, հետո՝ Փիլիպպոսի և Անտիոքոս XII Դիոնիսոսի միջև), գալիս է հաստատելու այն տեսակետը, որ Անտի-

որոս X Բարեպաշտը այդ ժամանակ արդեն վախճանված էր¹¹։ Ուստի Տիգրանի կողմից Անտիոքոս X-ի վտարելու մասին Ապպի-անոսի հաղորդումը չի համապատասխանում պատմական իրականությանը¹²։ Անտիոքոս X Բարեպաշտը զոհվեց պարթևների ներխուժումը Կոմմագենե (92 թ.) ետ մղելիս, Սիրիայում Տիգրանի գահակալումից ինը տարի առաջ¹³։ Սիրիայում Տիգրանի հաստատմանը անմիջապես նախորդած Փիլիպպոսը (92-84) չէր կարող երկրում ժողովրդականություն վայելել։ Իր եղբայր Դեմետրիոսի դեմ պայքարում նա 87 թ. օգնության կանչեց հելլենների հինավուրց ոսոխին՝ պարթևներին։ Դեմետրիոսը, որ գրավել էր Դամասկոսն ու Անտիոքը, պաշարեց Փիլիպպոսին Բերոայում (Հալեպում)։ այստեղ եկած պարթևական բանակը Հյուսիսային Միջագետքի կուսակալ Միհրդատ Սինակեսի գլխավորությամբ շրջապատեց Դեմետրիոսին հենց իր ծամբարում և շուտով հարկադրեց սելևկյան զորքին (11 հազ. մարդ) անձնատուր լինել։ Իրենց հետադարձ ծանապարհին պարթևներն ասպատակեցին Սիրիան¹⁴։ Ընդառաջելով իրենց նոր դաշնակցին՝ Փիլիպպոսին, նրանք առանց փրկագնի ազատ արձակեցին Դեմետրիոսի բանակի անտիոքցի աշխարհազորայիններին¹⁵։ Սակայն այս միջոցառումը հազիվ թե կարող էր մեղմել Անտիոքում այն ծանր տպավորությունը, որ գործել էին Փիլիպպոսի դաշինքը պարթևների հետ և Արշակունյաց զորքերի ներխուժումը։

87-84 թթ. փաստորեն պարթևների դրածո Փիլիպպոսի վիճակը կայուն չէր։ Միհրդատ II Արշակունին իր արքունիքում պատվավոր գերության մեջ պահում էր Դեմետրիոսին՝ հավանաբար ծրագրելով նոր միջամտություն սիրիական գործերին։ Նույն ժամանակ Դամասկոսում ի հայտ եկավ Փիլիպպոսի նոր հակառակորդը՝ նրա կրտսեր եղբայր Անտիոքոս XII Դիոնիսոսը, որը, սակայն, իսկույն արշավի ելավ հուդայացիների և նաբաթեացիների դեմ։ Փիլիպպոսը, օգտվելով եղբոր բացակայությունից, անմիջապես տիրացավ Դամասկոսին (85-84 թթ.), բայց տեղական կայազորի ապստամբությունը հարկադրեց նրան թողնել քաղաքը։ Դամասկոսից Փիլիպպոսի վտարմամբ Սելևկյաններն ընդմիջտ կորցրին Կելեսիրիան (հարավ-արևելյան Սիրիան)։ նաբաթեացիները

Հարիթաթ արքայի առաջնորդությամբ Գալիլիայում, Կանեի մոտ իսպառ կոտորեցին Անտիոքոս XII-ի զորքը։ Գահակալն ընկավ իր զինվորների հետ միասին (8 հազար մարդ)։ Հարիթաթը դյուրին իրեն ենթարկեց Դամասկոսը և ամբողջ Կելեսիրիան, իր իշխանությունը տարածելով նաև շրջակա բեդվինների վրա։ Փիլիպպոսի ուժերը անբավարար էին հարավից եկող վտանգը դիմագրավելու համար։ Հովսեպոս Փլավիոսը ոչինչ չի հայտնում Դամասկոսը ետ առնելու Փիլիպպոսի փորձերի և առհասարակ նրա հետագա ծակատագրի մասին, ինչը անուղղակի կարող է վկայել, որ մոտավորապես այդ ժամանակ Անտիոքոս VII Գրիպոսի վերջին որդին այլևս չկար։ Երկու եղբայրների վախճանվելուց հետո Սիրիայում իշխանության կարող էին հավակնել Անտիոքոս Բարեպաշտի այրի Կլեոպատրա-Սելենեն՝ նրա մանուկ զավակների մայրը, և Փիլիպպոս I-ի անչափահաս որդի Փիլիպպոսը։ Հարկ է հատուկ նշել Կլեոպատրա-Սելենեի դերը Սիրիայում Տիգրանի իշխանության օրոք կատարված իրադարձություններում։

Հետագոտողների ենթադրությամբ, Տիգրանը, հրավիրված լինելով Սիրիա մի քաղաքական խմբավորման կողմից (այդ է նրանց կարծիքով վկայում Հուստինոսը), անպայման պիտի հաղթահարեր երկրորդ «կուսակցության» դիմադրությունը¹⁶։ Նրանք այդպես են կարծում, հիմնվելով Ստրաբոնի այն հաղորդման վրա, թե «Տիգրանը ուժով ենթարկեց Սիրիան և Փյունիկյան»։ (...τὴν Συρίαν αὐτὴν καὶ Φοινίκην, ... ἀνὰ κράτος εἶλεν)¹⁷։ Հ. Մանանդյանի կարծիքով Տիգրանի կողմից 83 թ. Սիրիան նվաճելուց հետո և ընդհուպ մինչև 69 թ. (փաստորեն նրա կառավարման ամբողջ շրջանը) նրա դեմ երկրի հարավում և Փյունիկիայում շարունակվում էր պայքար մղվել Կլեոպատրա-Սելենեի գլխավորությամբ¹⁸։

Հովսեպոս Փլավիոսը (քննվող հարցի հիմնական սկզբնաղբյուրը) պատմելով Կլեոպատրա-Սելենեի մասին, որը պաշտպանվում էր Տիգրանի զորքից Պտղոմայիս քաղաքում (այժմ՝ Ակկո), նշում է նրան Սիրիայի կառավարիչների շարքում¹⁹։

Փյունիկիայում թագուհի Կլեոպատրա-Սելենեի հայտնվելը, նրա պայքարը Տիգրանի իշխանության դեմ, ինչպես և «կառավարումը» Սիրիայում Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ տեղի է ունենում ճշգ-

րիտ ժամանակագրական շրջանակներում՝ Հուդայում Ալեքսանդրա-Սալոմեա (76-67 թթ.) թագուհու կառավարման երկրորդ կեսին, 70-ական թթ. ամենավերջին:

92-83 թթ. քաղաքական դեպքերին Կլեոպատրա-Սելենեն չի մասնակցում: Նրա որդու «Ասիական» մականունը (ապագա Անտիոքոս XIII Ասիական)՝ ըստ նրան ապաստանած հռոմեական Ասիա պրովինցիայի անվան, հավանաբար ցույց է տալիս թագուհու գտնվելու վայրը այս տարիներին: Ամուսնու կործանումից հետո Կլեոպատրա-Սելենեն մնաց երկու մանկահասակ երեխաների հետ (նրանցից ավագը՝ Անտիոքոսը, մոտ երեք տարեկան էր): Նրանց վտանգ էր սպառնում Դեմետրիոսից և Փիլիպպոսից, որոնք չէին հապաղելու ազատվել իրենց թշնամու զավակներից և ապագա հավանական հակառակորդներից: Անտիոքոս X Բարեպաշտի այրումն ոչինչ չէր մնում անելու, քան թողնել Սիրիան և թաքնվել, սպասելով իրադարձությունների բարեհաջող ընթացքին: Ֆրանսիացի ուսումնասիրող Է. Բաբելոնը նշում է Անտիոքոս արքայի անունով Քիոս կղզում թողարկված և 84 թ. հետո թվագրված դրամը, որը նրա կարծիքով հատել են ի նշան կղզում վտարանդի արքայազն Անտիոքոս XIII Ասիականի ընդունելության:

Կլեոպատրա-Սելենեն՝ եգիպտական թագավոր Պտղոմեոս VII Ֆիսկոնի դուստրը, կարող էր իշխանության հավակնել Սիրիայում միայն իր մանկահասակ որդու՝ Սելևկյանների շառավիղի անունից: Պետք է բացառել Սիրիայում Կլեոպատրա-Սելենեի կառավարումը և համապատասխանաբար՝ Անտիոքոս XIII-ի թագավորությունը Փիլիպպոսի մահվանից մինչև Տիգրանի գահակալումն ընկած կարճ ժամանակահատվածում:

Օտարերկրացիների միջավայրից թագավոր ընտրելու փաստը, որ վկայում է Հուստինոսը, ցույց է տալիս, որ 83 թ. Տիգրանի մոտք գործելու նախօրեին Սիրիայում այնպիսի քաղաքական դեմք, ինչպիսին Կլեոպատրա-Սելենեն է, գոյություն չունեի:

Սելևկյաններն այդ ժամանակ այլևս չէին իշխում երկրի դրությունը, նրանց ներկայացուցիչներն անզոր էին և անկարող պաշտպանել երկիրը ծովահենների ու բեդվինների հարձակումներից, և նույնիսկ խոչընդոտել Սիրիայի բնակչությանը սեփական

հայեցողությամբ իրենց գահը տնօրինելուն:

Արդյո՞ք կարող էին իրենց երկրում քաղաքական հենարանը կորցրած Սելևկյանները Տիգրանի դեմ՝ նրա իշխանության ամբողջ 14 տարվա ընթացքում վարել մի իսկական պատերազմ, դիմագրավելով Մերձավոր Արևելքի հզորագույն բանակի գրոհին: 83 թ. նման խնդիրը նրանց ուժերից վեր էր, դեռ ավելին, նրանց մեջ չկար որևէ մեկը նման խնդիր իրականացնելու համար:

Սկզբնաղբյուրներն իրոք տեղեկություններ են պահպանել Սիրիայում և Փյունիկիայում Տիգրանի վարած պատերազմական գործողությունների մասին, սակայն այս վկայությունները, առանց բացառության, վերաբերում են երրորդ Միհրդատյան պատերազմի ժամանակաշրջանին (73-71 թթ.): Մոտ 83 թ. քաղաքական բեմից իջած Սելևկյանները 70-ական թթ. վերջերին նորից հայտնվում են Սիրիայում (ավելի ճշգրիտ՝ Սիրիայի հարավում): Տիգրանի դեմ նրանց ռազմական ելույթի ստույգ տարեթիվն է 72 թվականը: Կիկերոնի ճառից հայտնի է դառնում, որ 73 թ. Կլեոպատրա-Սելենեի որդին՝ Անտիոքոս Ասիականը, որպես սիրիական գահի ծանաչված հավակնորդ, հայտնվում է հռոմում:

Տիգրանի իշխանության ներքո Սիրիայի խաղաղ անցման նկարագրությունը, որ տալիս են Հուստինոսը և Պլուտարքոսի, Դիոն Կասիոսի, Հովսեպոսի հաղորդումները ռազմական գործողությունների մասին, միմյանց չեն հակասում, դրանք լրացնում են իրար: Միմյանց հակադիր իրադարձությունները, որոնց մասին նրանք խոսում են, տեղի են ունեցել տարբեր ժամանակներում, բաժանված լինելով միմյանցից տասը տարով: Պահպանվել է Ստրաբոնի հստակ հաղորդումն այս պայքարի ելքի մասին. Կլեոպատրա-Սելենեն Սիրիայից վտարվելով, Տիգրանի հրամանով մահապատժի ենթարկվեց Եփրատի ափին գտնվող Սելևկիա բերդում²²: Այս վկայությունը թույլ է տալիս ավելի կոնկրետացնել Ստրաբոնի վերը նշած հաղորդումը Սիրիան Տիգրանի կողմից ուժով գրավելու մասին:

Ինչպես կարելի է կարծել, Տիգրանի գործունեության համառոտակի և ոչ լրիվ շարադրանքում Ստրաբոնը, սահմանափակվելով Սիրիայի և Փյունիկիայի հարցի վերաբերյալ սոսկ այն դիտողու-

ծյամբ, որ այս երկրներին հայոց արքան տիրել է ուժով, հավանաբար, նկատի ունենում են դեպքերը, որոնց մասին խոսվում է Հովսեփոս Փլավիոսի, Պլուտարքոսի, Դիոն Կասիոսի երկերում:

Իրադարձությունների հաջորդականության որոշման մեջ կարևոր է նաև նշել Տիգրանի դիրքորոշման կտրուկ տատանումները Հռոմի հանդեպ, արշավանքը Հռոմի դաշնակից Կապադովկիայի վրա 77 թ. և չեզոքությունը 73-71 թթ. հռոմեա-պոնտական պատերազմի տարիներին:

Այստեղ ակնհայտորեն փոփոխություններ են դրսևորվել Տիգրանի տերության ներքին կացության և հատկապես հարավ-սիրիական սահմաններում ստեղծված դրություն մեջ: Կապադովկիայի արտասովոր ջախջախումը, երբ նա զրկվեց իր աշխատունակ բնակչության մեծագույն մասից (Ապպիանոսի տվյալներով դուրս բերվեց 300 հազ. մարդ²³), նախ և առաջ զգալի հարված էր հռոմեական պետության միջազգային հեղինակությանը: 78 թ. Հռոմը Պոնտոսից պահանջել էր մաքրել Կապադովկիան և հնարավորություն տալ Արիոբարզանին իր ձեռքը վերցնել իշխանությունը: Միհրդատը ենթարկվեց, սակայն պոնտական կայազորների հեռանալուց անմիջապես հետո Կապադովկիա ներխուժեցին հայկական զորքերը: Արիոբարզանը դարձյալ փրկություն էր որոնում հռոմեական տիրույթներում. Հռոմը դարձյալ չկարողացավ իրականացնել 84 թ. Դարդանոսում կնքված հռոմեա-պոնտական հաշտության կարևորագույն պայմաններից մեկը: Տիգրանը կարող էր ծայրահեղ սրության հասցնել կոնֆլիկտային իրադրությունը միայն ապահով թիկունքի պայմաններում: Իսկ եթե հաշվի առնենք, որ նույն ժամանակ (79-75 թթ.)²⁴ Կապադովկիայի հարավարևմտյան սահմանամերձ Պիսիդիայում և Իսավրիայում հռոմեական (Արևմտյան) Կիլիկիայի պրոպրետոր Պուբլիոս Սերվիլոսը ջարդում ու հպատակեցնում էր իսավրոսների ցեղերին²⁵, ապա կասկածից դուրս է, որ 78-77 թթ. Կապադովկիա արշավելիս Տիգրանը չէր բացառում հռոմեական ուժերի հետ բացահայտ ռազմական բախման հնարավորությունը: 73-71 թթ. հռոմեա-պոնտական (3-րդ Միհրդատյան) պատերազմում, երբ Միհրդատի պարտությունների հետևանքով Տիգրանի առջև ծառացավ

Պոնտոսին օգնություն ցույց տալու հարցը, հայոց արքան արդեն ստիպված էր չեզոքություն պահպանել: 73-69 թթ. Տիգրանի վարած պատերազմը Սիրիայում և Փյունիկիայում քննվելու է ստորև:

Պոմպեոս Տրոգոսի հաղորդումը, որը պահպանվել է Հուստինոսի կրճատ շարադրությամբ, միակ սկզբնաղբյուրն է, որտեղ կապակցված պատմվում են Սիրիայի՝ հայոց արքային ենթարկվելու հանգամանքները: Հուստինոսի համառոտ փոխադրությունից հայտնի փաստերը կարիք ունեն հատուկ ուսումնասիրության:

Չնայած կռիվներին, ավերածություններին, առևտրական կապերի խանգարմանը, հելլենիստական Սիրիան, ուր 83 թ. գարնանը մտավ Տիգրանը, Միջերկրածովքի ամենազարգացած, ծաղկուն երկրներից մեկն էր: Իր բնակչության քանակով Սիրիան երրորդն էր Միջերկրածովքի երկրներում՝ Իսպլիայից և Եգիպտոսից հետո: Սիրիայում ապրում էր 6 մլն մարդ²⁶: Անտիկ շրջանում երկրի մշակելի հողերի մակերեսը մեծ էր, քան ավելի ուշ՝ VI-VII դդ., երբ կլիմայական փոփոխությունները և ոռոգման ցանցի քայքայումը նպաստեցին հողերի անապատացմանը: Գյուղատնտեսության հիմքն էին կազմում հացահատիկային կուլտուրաները, խաղողագործությունը և գինեգործությունը (Օրոնտաս գետի հարթավայրում), ձիթապտղի, բուրավետ յուղերի արտադրությունը²⁸:

Երկրի քաղաքամայր Անտիոքը վիթխարի, հոյակերտ, կոսմոպոլիտական պոլիսը (տարանցիկ առևտրի և մանածագործական արհեստի կենտրոնը) ուներ 300-400 հազար աշխույժ ու անհանգիստ բնակչություն²⁹: Անտիոքցիների քաղաքացիական համայնքը սեփականատեր էր ընդարձակ գյուղատնտեսական տարածքների (Անտիոքենե): Իր մեծությամբ Անտիոքը համեմատվում էր Հռոմի և Ալեքսանդրիայի հետ, նրա զլխավոր պողոտայի երկարությունը 6 կմ էր: Սիրիական, ինչպես նաև փյունիկյան քաղաքներն աչքի էին ընկնում իրենց խոշոր չափերով: Մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսին Ապամեան ուներ շուրջ 100 հազ. բնակչություն: Սիրիայում քաղաքային բնակչության բաժինը նշանակալից էր

ընդհանուր բնակչության թվում³¹ :

Սելևկյանների կառավարման ուշ շրջանում արքայական իշխանության թուլացման հետ մեկտեղ ուժեղանում է պոլիսների քաղաքական ինքնուրույնության վերելքը³² : Տեղի է ունենում պոլիսների միջև կայուն բնույթի կապերի ամրապնդում : Սեփական ուժերով իրենց շահերը պաշտպանելու, ծովից՝ ծովահենների, իսկ անապատից՝ քոչվորների հարձակումները ետ մղելու նպատակով պոլիսները սկսում են միավորվել :

Ստրաբոնը հաղորդում է համախոհության մասին (ὁμόνοια), որ գոյություն ուներ հյուսիսսիրիական Անտիոք, Սելևկիա Պիերիա, Լաոդիկեա և Ապամեա «քաղաք-քույրերի» միջև. «իրար քույր էին անվանում համախոհության պատճառով» (ελέγοντο ἀλλήλων ἀδελφαί διὰ τὴν ὁμόνοιαν - Strabo, XVI, 2, 4):

Ստրաբոնի այս հաղորդումը հաստատվում է վավերանյութով՝ Ἀδελφῶν δημῶν «եղբայր ժողովուրդների» խորագրով դրոշմված դրամներով, որոնք ըստ Հ. Սեյրիգի վերաբերում են Անտիոքին և Սելևկիա Պիերիային³⁴ (և ոչ բոլոր չորսին, ինչպես կարծում էր Հոնիգսմանը³⁵) : Դրամները հատվել էին Սելևկիա Պիերիայում 147-128 թթ.:

Ստրաբոնի հաղորդման և դրամների համադրումը թույլ է տալիս նկատել այդ շրջանում քաղաքների համախոհության ծագման ու դրա հիման վրա եղբայրական հարաբերությունների ամրապնդման քաղաքական կարևոր երևույթի զարգացումը : Այս հարաբերությունները լեցուն էին որոշակի քաղաքական բովանդակությամբ, ենթադրելով քաղաքացիական կոլեկտիվի (ժողովրդական ժողովներում) ընդունած որոշումների միաձայնություն, դրանք հետամտելու միասնություն : Եթե սկզբում համախոհության միավորված էին Անտիոքն ու Սելևկիա Պիերիան, ապա շատ հավանական է, որ ավելի ուշ, Անտիոքոս VII-ի ժամանակից, 129 թվականից հետո, «եղբայրության» փոխհարաբերությունները տարածվել են Հյուսիսային Սիրիայի (Սելևկիդայի) մյուս երկու մեծ քաղաքների վրա :

Անվերջ պառակտումներով Սելևկյանների դինաստիան դարձավ աղետի աղբյուր սեփական երկրի համար : Սելևկյանների

ավերիչ գոտույթյունները, ինչպես և Սիրիայի ամբողջականությունն ու անվտանգությունը ապահովելու նրանց կատարյալ ապաշնորհությունը վերջնականապես վարկաբեկեցին թագավորական գերդաստանը սիրիացիների աչքում և նրանց հետագա կառավարումը դարձրին խիստ անցանկալի : Ճգնաժամային վիճակից Սիրիայի իշխող դասակարգը պիտի ելք որոներ՝ դիմելով դրսի օգնությանը : Սիրիացիներին չէր կարող հրապուրել հռոմեական տիրապետության հաստատման գաղափարը : Նրանց աչքի առաջ էր հռոմեական Ասիա մարզի՝ նախկին Պերգամոնի թագավորության ողբալի օրինակը՝ մի երկրի, որ սնանկացել էր իտալիկյան հեծյալների «տնտեսվարության» հետանքով և դրա պատճառով Միհրդատի օրոք ցնցվել սոցիալական պայքարի պոռթկումից, իսկ այնուհետև 84-83 թթ. իր վրա զգացել Սուլլայի պատժամիջոցների ամբողջ ծանրությունը : Հռոմը, ինչպես Պարթևստանը, Սիրիայում համարվում էր ավանդական թշնամի, որ խորտակել էր Սելևկյանների հզորությունը :

83 թ. Սիրիայի սահմանի մոտ, Միջին Եփրատի երկայնքով հաստատվեց նոր տերություն՝ Հայոց հզորացած թագավորությունը : Սելևկյան պետության վաղնջական թշնամին՝ պարթևները, հեռու քաշվեցին դեպի Առաջավոր Ասիայի հարավային եզրերը :

Անդրադառնանք Տրոգոս-Հուստինոսի պատմությանը : Ինչպես գրում է Հուստինոսը, երբ Սելևկյանների գահակալական կռիվների հետևանքով «թագավորները և Սիրիայի թագավորությունը թուլացել էին, ժողովուրդը (populus) դիմեց դրսի օգնությանը և սկսեց իր համար օտարերկրյա թագավորներ որոնել (peregrinosque sibi reges circumspicere coepit) : Ժողովրդի մի մասը գտնում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մյուսը՝ Պտղոմեոս Եգիպտացուն : Սակայն այդ ժամանակ Միհրդատը ներգրավված էր հռոմի դեմ պատերազմում, Պտղոմեոսն էլ մշտապես Սիրիայի թշնամին էր (semper hostis fuisset Syriae) : Բոլորը համաձայնության եկան Հայաստանի թագավոր Տիգրանի վերաբերյալ (omnes in Tigranem, regem Armeniae consensere), որն ուներ սեփական զինված ուժեր (domesticas vires), պարթևների դաշնակիցն էր և Միհրդատի (Եվպատորի) փեսան : Այսպիսով, Սիրիական թագավորու-

թյուն հրավիրված (*accitus in regnum Syriae*) Տիգրանը խաղաղորդե՞ն իշխում էր թագավորության մեջ (*regno politus est*) 17 տարի...»³⁶

Առաջինը, որ ուշադրություն է գրավում Հուստինոսի հաղորդմանը ծանոթանալիս, սիրիացիների բավական միահամուռ ձգտումն է պահպանել Սիրիական թագավորությունը, իրենց պետականությունը: Սիրիական հելլենիստական հասարակությունը կարիք ուներ ուժեղ կենտրոնական իշխանության, որն ընդունակ լիներ վերջ տալ անիշխանությանը երկրում, բարենպաստ պայմաններ ապահովել պոլիսային հողատիրության համար, վտանգագերծել առևտրական ուղիները անապատի քոչվորներից: Ստեղծված պայմաններում, որոշելով հանձնվել օտարազգի արքայի իշխանությանը, սիրիական հասարակությունն ամենևին էլ մտադիր չէր անձնատուր լինել օտարազգի տիրապետությանը: Միհրդատ Եվպատորը այս դերին չէր համապատասխանում: Կոնֆլիկտներից հոգնած Սիրիան ամենից քիչ էր ցանկանում հենարան ծառայել Պոնտոսի նոր հակահռոմեական ձեռնարկումներին: Սիրիացիներին վստահություն չէր ներշնչում նաև Պտղոմեոս XI Լաթիրոսը (88-80 թթ.). նրանց հիշողության մեջ Եգիպտոսի թագավորներն ընդմիշտ մնացին որպես Սիրիայի թշնամիներ: Հայաստանի թագավոր Տիգրանը, որի ծրագրերը նախատեսում էին Սիրիայի ենթարկում և որն արդեն մեկ տարի էր, ինչ կանգնած էր Եփրատի ափին, սիրիացիների կարծիքով ուներ մի շարք լուրջ առավելություններ: Վստահություն էր ներշնչում Տիգրանի արտաքին քաղաքական դրությունը: Պարտության մատնելով Արշակունիներին և հարկադրելով նրանց նվաստացուցիչ խաղաղություն կնքել՝ Տիգրանը վերացրեց Սիրիայի գլխին ծանրացած սպառնալիքը (հենց այն սպառնալիքը, որի դեմ անգոր էին Սելևկյանները) և բարձր պահեց իր ռազմական հեղինակությունը սիրիացիների աչքում: Սիրիական հասարակության մեջ, ակներև, բացառում էին որևէ վտանգ Տիգրանի կողմից: Տիգրանի տրամադրության տակ կային պատկառելի ռազմական ուժեր, և սիրիացիները մեծ հույսեր էին կապում նրանց հետ:

Սիրիական թագավորությունն առաջարկվեց Տիգրանին: Համաձայն Հուստինոսի՝ Սիրիայի նկատմամբ իշխանությունը Տիգրանը ստանձնում է ժողովրդի (*populus*-ի) առաջարկով:

83 թ. Սելևկյանների հելլենիստական թագավորությունը, որ բնակչության գիտակցության մեջ զուգորդվում էր Սելևկոս I Նիկատորոսի (312-281 թթ.) շառավիղների տիրակալման հետ, դադարեց գոյություն ունենալուց: Դինաստիայի անկմամբ կազմալուծվեցին արքունիքը, վարձկան բանակը, անդամալուծված էր վարչությունը: Այս ճգնաժամային վիճակում, ինչպես այդ հետևում է Պ. Տրոգոս-Հուստինոսի հաղորդումից, իշխանությունը կորցրած Սելևկյանների փոխարեն *populus*-ը երկրում սկսում է վճռական դեր խաղալ: Այս *populus*-ը կատարում է միջազգային կարևորագույն քայլ՝ հրավիրում է իր երկիրը իշխելու օտարազգի թագավորի, դրանով իսկ որոշում է ընդունում Սիրիայում թագավորական տան փոփոխման մասին:

Օտարազգի թագավորին Սիրիա հրավիրելը կարևոր իրադարձություն էր ոչ միայն Անտիոքի քաղաքացիների կյանքում: Այդ պատասխանատու որոշման հետևանքները վերաբերում էին նաև Սիրիայի ամբողջ տարածքին, շոշափում էին նաև սիրիական մյուս խոշոր քաղաքների շահերը, և այդ որոշումը անշուշտ կարող էր կայացված և իրականացված լինել վերջիններիս համաձայնությամբ ու մասնակցությամբ: Այդ հանգամանքը պետք է անխուսափելի լիներ Սիրիայի պոլիսների քաղաքական դերի աճի պայմաններում, մանավանդ, երբ քաղաքներից խոշորագույնների՝ Անտիոքի, Սելևկիա Պիերիայի, Ապամեայի, Լաոդիկեի միջև գոյություն ուներ մշտական քաղաքական կապ՝ Ստրաբոնի արձանագրած եղբայրությունը, որը հիմնված էր համախոհության (*δμόνοια*) վրա:

Populus-ը հոգ է տանում Սիրիա երկրի ապագայի մասին, այսինքն՝ գործում է ի շահ երկրի բազմաթիվ քաղաքացիական համայնքների: *Populus*-ի շահերի շրջանակն ընդգրկում է Սելևկյան թագավորությունը մոտավորապես 84 թ. սահմաններում: Ակներև է, որ Հուստինոսի *populus*-ը Սիրիայի գլխավոր քաղաքացիական կոլեկտիվների՝ համայնքների, նրանց ունևոր վերնախավի ընդհանուր անվանումն է: *Populus*-ը, որ «միշտ և անպայման քաղաքացիներն են իրենց միակցությամբ»³⁷, քաղաքացիական կոլեկտիվ է, համայնք. այն պոլիսի անհրաժեշտ և վճռական հատկանիշն է:

Լինելով հռոմեական հեղինակ, Հուստինոսը Պ. Տրոգոսի

հաղորդած փաստերը շարադրելիս չէր կարող *populus* տերմինն օգտագործել պատահականորեն, առանց հաշվի առնելու նրա քաղաքական բովանդակությունը՝ որպես քաղաքացիական համայնք, քաղաքացիների կոլեկտիվ³⁸ :

Այսպիսով, խստիվ հետևելով Հուստինոսի պատմությանը, կարելի է ասել, որ քաղաքացիական համայնքները իրենց համար թագավոր ընտրելու անհրաժեշտության մասին ընդհանուր եզրակացության գալով և թագավորության նկատմամբ հավանական հավակնորդների արժանիքները քննարկելուց, իրենց ընտրությունը կատարելուց հետո նրանցից մեկին առաջարկեցին գահը, ընդ որում, հավանաբար, վերապահելով օտարերկրացու թագավորման պայմանները:

Սելևկյանների միապետության անկումից հետո էլ Սիրիան շարունակում էր պահպանել իր քաղաքական ամբողջականությունը: Նա մնում էր «թագավորություն» պոլիսների պատկերացմամբ, որոնք համատեղ հանդես եկան արտաքին քաղաքական նախաձեռնությամբ:

«Ժողովրդի» ակտիվ քաղաքական գործողությունը թույլ է տալիս կարծելու, որ Սիրիայում 83 թ. միջթագավորության կարճատև շրջանում, պոլիսների փոխհարաբերությունները ձեռք բերեցին դաշնակցային բնույթ: Թագավորական իշխանության վերականգնման ճանապարհին Հյուսիսային Սիրիայի խոշորագույն քաղաքացիական համայնքներից (քաղաքներից) բաղկացած *populus*-ը մոտեցել էր պոլիսների կոնֆեդերացիայի (համադաշնության) ստեղծմանը: Վերջինիս հետ նրան մերձեցնում են նպատակի ընդհանրությունը և դրան հասնելու գործին մասնակցողների միջև շփումների մշտականությունը: Հուստինոսի կոնսպեկտիվ շարադրանքում կարելի է զանազանել ժողովի կամ գումարման պատկերի գծեր, որտեղ մասնակիցները բանավեճի մեջ են մտնում և հանգում մեկ, բոլորի համար ընդունելի որոշման: Այստեղ ի հայտ է եկել պոլիսների համախոռոչությունը, որի մասին խոսում է Ստրաբոնը:

Սելևկյանների իշխանությունից ազատ լինելու պայմաններում փաստորեն սուվերեն դարձած պոլիսները միավորվեցին իրենց համար թագավոր ընտրելու նպատակով: Տիգրանին հրավիրելու նա-

խաձեռնողներ պետք է լինեին Հյուսիսսիրիական պոլիսները, որոնց խորթ էր քաղաքական անկախության ավանդույթը: Համախմբված պոլիսային ավագանին հանդես է գալիս որպես Սիրիայում գերագույն սահմանադիր իշխանության (սուվերենության) անմիջական կրողը: Նա իրականացնում է իր կամքը՝ ընդունում և իրագործում Սիրիայում թագավորական տունը փոխելու իր որոշումը: «Ժողովրդի»՝ միավորված պոլիսների ընտրության, նրանց կամքի արտահայտության, այսինքն՝ Տիգրանի թագավոր դառնալու մասին վճռի հետևանքով, Տիգրանը սկսում է իրականացնել իշխանությունը Սիրիայի նկատմամբ: Հելլենիստական Սիրիան Սելևկյանների թագավորությունից վերածվում է Տիգրանի թագավորության:

Տիգրանի գահակալմամբ պոլիսային միավորման գերիշխանությունը իր տեղը զիջում է ժառանգական թագավորի սուվերենությանը: Թագավորն իր մեջ մարմնավորում է իշխանության ողջ լիությունը (օրենսդիր, գործադիր, դատական իշխանություն): Առկա պատմական իրադրության մեջ պոլիսների կողմից թագավորի ընտրությունը, Սիրիայում միապետի սուվերենության վերստեղծումը նշանակում էր արդեն իսկ պոլիսների հրաժարում իրենց քաղաքականապես անկախ դարձնող իրավունքներից՝ հօգուտ թագավորի:

Այսպես, մ. թ. ա. 83 թ. կայացավ Հայաստանի և Սիրիայի միավորումը ընդհանուր միապետի իշխանության ներքո: Սիրիայի հելլենիստական թագավորությունում Հայաստանի արքայի գահակալելը «ժողովրդի»՝ միացյալ պոլիսների հրավերով պետական-իրավական տեսակետից հարկ է բնութագրել որպես ունիա՝ միապետական միավորում, ունիա Հայաստանի և Սիրիայի միջև: 83 թ. դրված էր սիրիական հելլենիստական թագավորության վերականգնման, նրա հետագա գոյության պահպանման և ամենևին ոչ նրա վերացման հարցը: Հայոց թագավորին Սիրիա հրավիրելու գլխավոր նախապայմանը նրա կողմից Սիրիայի թագավորության (Սիրիայում տեղական միապետության) պահպանումն էր:

Ունիան երկկողմանի ակտ է: Այն ենթադրում է երկու գործընկերների, միջազգային սուբյեկտների (մեր դեպքում Հայաստանը մարմնավորող Տիգրանի և Սիրիան ներկայացնող միասնական պոլիսների) փոխադարձ ընդունած որոշում՝ ընդհա-

նուր նպատակին ուղղված երկկողմանի գործողություն: Այս տեսակետից ֆիկտիվ են եղել Ասորեստանի և Աքեմենյան Պարսկաստանի արքաների ունիաները Բաբելոնական թագավորության հետ (Կյուրոսին Բաբելոնի թագավոր Հորշորշեյլը): Այստեղ ունիային նախորդում էր պատերազմում Բաբելոնին բռնի տիրանալու փաստը. դրանք նաև հաղթողի միակողմանի գործողություններն էին տեղական բնակչության պասսիվության առկայության դեպքում: 83 թ. Տիգրանի Անտիոք մտնելուն նախորդում էր տեղական բնակչության արտաքին քաղաքական նախաձեռնությունը:

Տիգրանի դեմ կազմակերպված կանոնավոր դիմադրության մասին կարելի է խոսել միայն 73-69 թթ. սկսած: Եթե 83 թ. եղել են դիմադրության դեպքեր, ապա դրանք կապված չէին պոլիսների հետ, այլ օրինակ՝ արաբ շեյխերի հետ և ոչ մի կերպ չէին կարող փոխել խաղաղ գահակալման ընդհանուր պատկերը:

Սիրիայում Տիգրանի տիրապետության հաստատման խաղաղ ընթացքը և այնուհետև Տիգրանի քաղաքական զսպվածությունը (որ հաստատվում է դրամագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրներով) ուղղակի հակադրությունն են Պոմպեոս Տրոգոսի դատապարտած իմպերիումի (*imperium*) հասկացությանը՝ նվաճողի բռնությանը և կամայականությանը ստեղծած իշխանությանը: Պոմպեոս Տրոգոսը հավանություն է տալիս Տիգրանի գործելակերպին: Հուստինոսը, անկասկած, ճշգրիտ վերարտադրում է Տրոգոսի հետևյալ մեջբերումը. «Տիգրանը կռիվներով չէր անհանգստացնում մյուսներին» (հարևաններին): Արքայի արտաքին քաղաքականության այս առանձնահատկությունը գրավում է պատմագրի ուշադրությունը: Ըստ Պ. Տրոգոսի դաժան, ստրկացնող իմպերիումների ստեղծմանը հանգեցնում են նվաճողի պատերազմները հարևանների դեմ: Տվյալ դեպքում դա փաստերի աղավաղում չէ հօգուտ քաղաքական տեսակետի, այլ իրականության՝ Հուդայի և Նաբաթեայի թագավորությունների հետ տասը տարվա (83-73 թթ.) խաղաղ գոյակցության արձանագրումն է: Ակներև է, որ Հուստինոսի փոխադրության մեջ կարկառուն ի հայտ են գալիս բնագրի գծերը:

Դրամների վրա Տիգրանի տիտղոսները համալրում են ներկայացված պատկերը: Սիրիայի տարածքում թողարկված դրամների

երեսին (Անտիոքում՝ թողարկված հավանաբար 83 թ. (թողարկման թիվը հայտնի չէ) և Դամասկոսում՝ 72-69 թթ.) Տիգրանը ներկայացված է միայն որպես «թագավոր», կրում է սոսկ սովորական հելլենիստական տիտղոսը⁴¹: Մինչդեռ Արտաշատի և Տիգրանակերտի հայկական փողերանոցներից ելած դրամներում Տիգրանը Սիրիայում գահակալելուց քիչ առաջ ընդունած «արքայից արքա» տիտղոսն է կրում: Այստեղ բացառելով որևէ պատահականություն (արքայական դրամների թողարկումը իրականացվում էր վարչության վերահսկման ներքո) ուշադրություն է գրավում տիտղոսների տարբերությունը ըստ դրամների տերիտորիալ պատկանելության: Դա հանգեցնում է այն մտքին, որ Հայաստանում և Սիրիայում Տիգրանն ուներ տարբեր ստատուս (կարգավիճակ): Բուն Հայաստանի դրամների վրա արքայից արքա տիտղոսը և սիրիական դրամների վրա սույն տիտղոսի բացակայությունը վկայում են, որ Սիրիայում նա իշխանությունն իրագործում էր ոչ որպես հայոց արքայից արքա, նրա անմիջական կառավարման տակ իր գոյությունը պահպանում էր Սիրիայի թագավորությունը: Տիգրանն իշխում էր Սիրիայում որպես տեղական տիրակալ, հելլենիստական պետականության շարունակող, նախորդ դինաստիայի հետնորդ:

Դրամագիտական տվյալների հիման վրա վերակազմելով միապետության իրավական ձևավորումը, պետք է արձանագրել Տիգրանի «Երկու թագավորությունների» գոյությունը: Հայաստանի հետ ունիայով (ընդհանուր միապետի կառավարմամբ) շաղկապված Սիրիայում թագավորում էր սեփական բասիլևսը (թագավորը), որը զուտ ձևականորեն չէր իրագործում գերագույն իշխանություն Մեդիայի (Ատրպատականի), Միջագետքի և Կովկասի կախյալ թագավորությունների նկատմամբ, որոնք նրան ենթարկվում էին որպես հայոց թագավորի՝ արքայից արքայի: Հուստինոսի և դրամների տվյալները թույլ են տալիս կարծել, որ Տիգրանը Սիրիան դիտում էր որպես իր երկրորդ թագավորություն, այսինքն՝ այլ կերպ ասած, այն Տիգրանի օրոք պահպանում էր թագավորության իրավակարգը՝ ստատուսը:

Հանրագումարի բերելով վերևում ասվածը, ընդգծենք, որ Տիգրանի տերությունը ձևավորվեց երկու կողմերի՝ Հայկական

պետութեան և Սիրիայի թագավորութիւնը ներկայացնող համախմբված պոլիսների համաձայնութեամբ, ինչը նշանակում էր այս երկրների իշխող դասակարգերի կոմպրոմիս: Սիրիայում Տիգրանի իր իշխանութիւնը հաստատում է հայ-սիրիական համաձայնութեամբ, որը նախ և առաջ հանգում էր հայոց թագավորի համաձայնութեանը՝ դառնալ Սիրիայի հելլենների թագավոր և պահպանել պոլիսների իրավունքները:

Այսպիսով, հարկ է խոսել 83 թվականին իրականացված հայ-սիրիական ունիայի մասին, որն իրենից ներկայացնում էր երկու տարածին հասարակութիւնների քաղաքական (վերնաշէնքային) միավորում, որոնցից մեկը կանգնած էր հասարակական զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա (անտիկ պոլիսային արտադրանքային), իսկ մյուսը դեռ ապրում էր թերզարգացած քաղաքային կյանքով և հիմնվում էր գլխավորապէս գյուղական համայնքների աշխատանքի վրա: Սիրիայում միապետական ունիայի միջոցով իշխելը անշուշտ ազդել էր պետականութեան հետագա զարգացման վրա:

83 թ. Տիգրանի տրամադրութեան տակ Սելևկյանների պետական հաստատութիւնների անցումով (արքունիքի, արքունական ավագանու, վարչութեան, վարձկան բանակի) երկու հասարակութիւնների քաղաքական մերձեցումն ընթացավ նրանց պետական մեխանիզմների տարրերի սերտաճման և միաձուլման ծանապարհով, այլ կերպ ասած, պետական կարգի թերզարգացման պայմաններում Տիգրանի արքունական շրջանակների ընդլայնման միջոցով: Մերձեցումն իրականանում էր նաև տեղերում, պոլիսների շահերի ապահովման միջոցով:

Դիտարկենք ստեղծված տերութեան հիմնական առանձնահատկութիւնները:

Ի դեմս Տիգրանի բանակի՝ Սիրիայում գործում էր իշխանութեան հայկական ապարատի կարևորագույն տարրը: Բանակն իրագործում էր երկակի, բայց և փոխկապակցված ֆունկցիա, այն Տիգրանի տիրապետութեան երաշխիքն էր և միաժամանակ ապահովում էր պոլիսային ավագանու իշխող դիրքը: Հայկական զորքերի Սիրիա մտնելուն նախորդեցին բանակցութիւնները:

զորքերը մտան շահագրգռված պոլիսների խնդրանքով: Այս հանգամանքն ուղղակի վկայում է հուստինոսը: Հայկական բանակի խնդիրն էր ոչ թե սիրիական հասարակութեան իշխող դասակարգի (պոլիսային վերնախավի) ընկճումը, այլ նրանց շահերի պաշտպանումը: Փաստորեն Տիգրանի բերած զորամասերը Սիրիայում իրենց ֆունկցիաներով փոխարինեցին տեղական զորքերին:

Հիմնավոր է ենթադրել, որ Տիգրանն իր մոտ ծառայութեան ընդունեց սելևկյան վարձկան բանակի զինվորներին: Ըստ երևույթին սիրիական ծագում ունեին նրա բանակում «վարձի դիմաց» ծառայող հելլենները⁴⁴, որոնց 69 թ. վստահվեց Տիգրանակերտի պաշտպանութեան կարևոր հատվածը: Ապախանոսը նրանց անվանում է *μισθοφόροι*, այսպիսի անվանումով կոչվում էին ոչ ժամանակավոր, այլ մշտական ծառայութիւն կրող վարձու զորքերը, որոնցից բաղկացած էր Սելևկյանների բանակը: Սիրիայում հայկական զինված ուժերի հրամանատար՝ ստրատեգոս նշանակվեց Բագադատը (App., Syr. 49), որն էլ օժտված էր որոշակի քաղաքական իշխանութեամբ, նա փաստորեն եղել էր Տիգրանի փոխարքան: Ինչպես կարելի է եզրահանգել ստորև բերվող դրամագիտական տվյալներից, ստրատեգոսի քաղաքացիական լիազորութիւնները սահմանափակվում էին տեղերում պոլիսային իշխանութիւններով: Կառավարման գործին պետք է ներգրավվել հին Սելևկյան վարչութիւնը, առանց որի գործավարական փորձի ու տեղական խնդիրների իմացութեան անկարելի էր Սիրիայում կայունացնել դրութիւնը: 72-69 թթ. Դամասկոսում հատած Տիգրանի դրամների վրա հույն *Πεκφιλον*⁴⁵ ներկայացված է որպէս քաղաքի արքայական դրամատան պետ:

Սիրիայում Տիգրանի բացակայութեան ժամանակ ստրատեգոսը ներկայացնում էր նոր իշխանութիւն և գլխավոր շաղկապող օղակ էր արքայի և սիրիական պոլիսների միջև, որոնցից խոշորները, ինչպես վկայում է սելևկյան ժամանակի պրակտիկան, կարող էին անմիջականորեն շփման մեջ մտնել թագավորի հետ:

Բագադատի փոխարքայութիւնը (ստրատեգութիւնը) և Տիգրանի հանդէս գալը որպէս Սիրիայի թագավոր (տեղական միապետութեան հաստատութեան պահպանում) լրացնում են

միմյանց: Ունիալ պետությունների համար հաստատությունների այդպիսի զուգակցումն օրինաչափ է:

Սիրիայի իշխող դասակարգը՝ տնտեսապես հզոր, քաղաքականապես կազմակերպված, շնորհիվ իր պոլիսային կազմակերպության շարունակում էր լիովին պահպանել իր սոցիալ-տնտեսական իշխող դիրքը և տեղերում՝ նաև քաղաքական իշխանությունը: Սիրիայում պոլիսային ավագանին դարձավ Տիգրանի անմիջական սոցիալական հենարանը: Պետք է արձանագրել Տիգրանի իշխանության ներքո երկու տիրապետող դասակարգերի համագործակցությունը: Ըստ որում, անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ հայ և հելլենիստական ավագանու փոխհարաբերությունը իրավահավասար չէր, և բուն պետության մեջ (արքունիքում) հայկական տարրը գերակշռող էր: Հայոց ավագանին պահպանում էր համապետական կառավարող (կայսերական) դիրքերը՝ կազմելով, անկասկած, պետական մեխանիզմի կորիզը:

Վերը ասվածը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ 83 թ. Մերձավոր Արևելքում գոյացած տերություն մեջ ի հայտ էր եկել հայ-սիրիական միասնական պետություն դառնալու ուժեղացող միտումը: Այս միտման հետզհետե ուժեղանալուն պետք է նպաստած լինե՞ր պետական ապարատի թերզարգացումը, նրա դեռ չանջատված լինելն արքունիքից ու նաև, որ կարևոր է, իր իշխանության սոցիալական հենարանի ընդլայնմանն ուղղված Տիգրանի քաղաքական գիծը:

Իր առջև խնդիր դնելով կասեցնել Հռոմի առաջխաղացումը Արևելք՝ դեպի Եփրատ և որպես դրա հետևանք՝ Առաջավոր Ասիայի հռոմեա-իրանական բաժանումը, Տիգրանը քաջ գիտակցում էր, որ իր երկիրը չունի բավարար հզորություն, նման վիթխարի նպատակն ինքնուրույն իրագործելու համար:

84-83 թթ. Պարթևստանի նկատմամբ հաղթանակ տանելուց հետո Տիգրանին հասկանալի էր, որ հռոմեական էքսպանսիայի ծանապարհը փակելու և Արշակունիներին երկարատև դիմակայելու համար նա, ի շահ Հայաստանի անկախության և Առաջավոր Ասիայում նրա գերիշխանության պահպանման, պետք է դաշնակցի Սիրիայի իշխող դասակարգի պոլիսների հետ, որոնց քաղա-

քական կողմնորոշումը Հայկական պետության համար ուներ բախտորոշ նշանակություն:

Կանգնեցնել Հռոմը, կասեցնել նրա տիրապետության հաստատումը Սիրիայում կարելի էր միայն պոլիսներին իր կողմը գրավելով՝ ընդլայնելով իր իշխանության սոցիալական հենարանը: Տիգրանի նպատակն էր դուրս գալ Միջերկրական ծովի սիրիական ափ:

Սիրիական ափը նրա տիրույթների ընդլայնման բնական սահմանն էր ու միաժամանակ Հռոմի համար անմատչելի, արգելափակ գոտին: Սիրիան Հայաստանի մատույցն էր: Հայաստանի պաշտպանական սահմանագիծն այսուհետև անցնելու էր ոչ թե Եփրատի, այլ սիրիական ափով: Հռոմի և Պարթևստանի ընդհանուր սպառնալիքը Մերձավոր Արևելքի հասարակություններին օրինաչափ կերպով վերջիններիս մեջ առաջացնում էր փոխադարձ մերձեցման և քաղաքական դաշնակցության ձգտում: 83 թ. Հայաստանը և Սիրիան բնական դաշնակիցներ էին քաղաքական ուժերի գոյացած դասավորության մեջ: Տիգրանի մերձեցումը սիրիական «հելլենների» հետ, հայկական և սիրիական ավագանու դաշնակցության ամրապնդումը դարձան ինչպես Հռոմի, այնպես և Պարթևստանի նկատմամբ դիմակայելու քաղաքականության կռվան: Այսպիսով, սկզբնական նպատակը ետ մղել Հայաստանի վրա ծանրացած վտանգը, Տիգրանի գործունեության մասշտաբների մեծացման հետ մեկտեղ անխուսափելիորեն պիտի վերածեր մեծ տերություն ստեղծելու խնդրի, որտեղ միավորված կլինեին ուժերը, որոնք շահագրգռված էին արևմուտքից ու արևելքից կանխելու թշնամական տերությունների գրոհը:

Սիրիայում գահակալումը Տիգրանի դիվանագիտական մեծ հաջողությունն էր, Հռոմին և Իրանին հակադրելու քաղաքականության բարձրագույն նվաճումը: Սիրիայում տիգրանյան ժամանակաշրջանի առանձնահատուկ կողմն էր համեմատաբար հզոր թագավորական իշխանության վերաստեղծումը՝ պոլիսների, ավելի լայն, քան նախկինում, ինքնուրույնության պահպանմամբ: Սիրիայում արքայական վարչությունը տեղերում զսպվում էր պոլիսային իշխանություններով, որոնք բավականին ընդլայնել էին իրենց վարչական,

դատական, հարկային և հաճախ օրենսդրական լիազորությունները:

Ինչպես ասվել է, հելլենիստական պոլիսը դարձավ Տիգրանի իշխանության անմիջական սոցիալական հենարան: Այդ են վկայում փաստերը Անտիոքի, Լաոդիկեայի, Ապամեայի և մյուս քաղաքների հետ Տիգրանի հարաբերությունների մասին: Ինչպես պարզեց Հ. Սեյրիգը⁴⁶, Լաոդիկեան (Լաթակիան) 81 թ. ձեռք է բերում ազատություն: Հայտնի է, որ 81 թ. Բերիթը (Բելլոնթ) նույնպես ստացավ սեփական տոմար ունենալու իրավունք: Հ. Սեյրիգը կարծում է, որ Սիրոփյունիկի ծովափի այս երկու մեծ պոլիսներն⁴⁷ իրենց իրավունքների ընդլայնմամբ պարտական էին Տիգրանին: Համաձայն Ա. Ռանովիչի, «ազատություն» հասկացությունը հելլենիստական պոլիսի համար նշանակում էր ազատում հարկերից, արքայական կայազորի բացակայություն, սեփական օրենքներ ընդունելու և փակատար ինքնավարություն վայելելու իրավունքներ: Քաղաքն ազատ պայմանագիր էր կնքում արտասահմանյան համանման որևէ քաղաքի հետ: Ընդ որում, ազատությունը հավասար չէր պետական սովերենությունը: Այն չէր ենթադրում պոլիսի քաղաքական անկախություն՝ միջազգային հարաբերություններում անկախ գործունեության որևէ իրավունք (օտարերկրյա պետության իշխանությունների հետ հարաբերություններ, պայմանագրերի կնքում, պատերազմական վիճակ):

84-83 թթ. փաստորեն քաղաքականապես անկախ Լաոդիկեան և Բերիթը կամավոր անցան Տիգրանի իշխանության տակ, նրանք մտադիր էին, բացի անվտանգ գոյությունից, նոր միապետի որոշման շնորհիվ ձեռք բերել նաև իրավունքների առավելագույն ընդլայնում, որը թույլատրելի էր պոլիսին տերության կազմում: Նոր արտոնություններ շնորհելով Լաոդիկեային և Բերիթին, Տիգրանն ընդառաջում էր նրանց խնդրանքին, որն իրավունք ուներ նաև մերժելու: Գերագույն իշխանության կողմից տրված ազատություն, անտարակույս, սույն պոլիսներին չէր ազատում հենց այս իշխանության միջամտությունից իրենց ներքին գործերին: Տիգրանի հայեցողությամբ Լաոդիկեայում և Բերիթում կայազորներ տեղադրելը կամ իր պաշտոնյա ներկայացուցչին նշանակելը, այս քաղաքների կողմից պիտի դիտվեր որպես օրինական քայլ:

78 թ. Տիգրանի հավանությամբ Լաոդիկեան սկսեց թողարկել բարձրարժեք արծաթե տետրադրաքմոններ, որոնք լայն շրջանառություն գտան Հյուսիսսիրիական տարածքում: «Ազատությունը» (էլեթերիա) շարունակում էին վայելել Արադոսը⁴⁹, Լաոդիկեայի մրցակիցը, և Տրիպոլիսը⁵⁰ (արծաթե դրամահատում, սեփական թվականության, օրենքների ընդունման իրավունք և այլն): Այս քաղաքներին հարկավոր էր միայն, որ նոր իշխանությունը վերահաստատի իրենց արտոնյալ վիճակը:

Անտիոքը, որ 92 թ. հարկադրեց Դեմետրիոս III-ին և Փիլիպպոս I-ին համաձայնել լուրջ զիջման՝ իրեն քաղաքային դրամ հատելու իրավունք շնորհելուն, շարունակում է այն թողարկել և Տիգրանի օրոք: Անտիոքի դրամների վրա դրոշմված է «Մայրաքաղաքի անտիոքցիների» խորագիրը (որի առկայությունը, ինչպես և Հ. Մալալայի մի վկայությունը, հիմք են տալիս ենթադրելու, որ սիրիական քաղաքամայրում Բագադատի գլխավորած վարչության կողքին գործում էր քաղաքացիական համայնքը և խորհուրդը՝ բուլեն):

76 թ. Օրոնտասի ափին գտնվող Ապամեա քաղաքը, որ զբաղեցնում էր ընդարձակ գյուղատարածք բազմաթիվ ավաններով, առաջին անգամ ստանում է սեփական դրամ հատելու իրավունք և հռչակվում «սրբազան ու անձեռնմխելի» (ιερά και άσυλος): Է. Բիկեռմանը գտնում է, որ քաղաքին «ասիլիայի» շնորհումը նշանակում էր, որ ապաստարանի իրավունքը, որը նախկինում ծանաչվում էր լոկ պոլիսի սրբավայրի համար, այժմ ընդգրկել էր ամբողջ քաղաքի տերիտորիան: Քաղաքի ներսում անձեռնմխելիությունից չէին կարող օգտվել միայն պետական հանցագործները: Ամբողջ քաղաքի տարածքի համար ապաստարանի իրավունքի հաստատումը սահմանափակում էր արքայական իշխանությունների լիազորությունները, մասնավորապես՝ իրավասության գործադրման ոլորտը: Քաղաքի մյուս արտոնությունը՝ սրբազան կոչվելու իրավունքը, համաձայն է. Բիկեռմանի, նշանակում էր այս կամ այն չափով լրիվ հարկային իմունիտետ (անձեռնմխելիություն): Հարկ է նշել, որ 68 թ. Սիրիայում թագավորած Անտիոքոս XIII Ասիականը ուներ բավականին իշխանություն, որպեսզի Ապամեան և Անտիոքը զրկեր Տիգրանի շնորհած և վերահաստատած

արտոնություններից: Անտիոքի բնակչությունը դրան պատասխանեց ապստամբությունով:

Դրամների առատ թողարկումը (Լաոդիկեա, Ապամեա, Արադոս և այլն), ուրվագծում է ապրանքադրամական հարաբերությունների աշխուժացման ընդհանուր տնտեսական վերելքի պատկերը, որը Տիգրանի իշխանության նախօրեի վիճակի հակապատկերն էր, երբ Անտիոքում⁵³ Գ. Դոունու դիտողությունով, շրջանառության մեջ էին քառասուն տարվա դրամները:

Ի շահ պոլիսների Տիգրանը կասեցրեց մերձեփրատյան անապատներից արաբական քոչվորների ներհոսքը Սիրիա: Քոչվորները, սովորաբար, վնաս էին հասցնում հողագործ տնտեսություններին: Բեդվինների մի մասը դուրս բերվեց բնակություն հյուսիսային Միջագետք, մյուսը՝ ավելի ուշ՝ Կիլիկիա⁵⁴:

Սիրիայում Տիգրանի կողմից դրություն կայունացումը, տեղական շուկայի աշխուժացումը նպաստում էր քաղաքների միջև հին առևտրական մրցակցության զարգացմանը: Առևտրական վայրէջք էր ապրում Սելևկիա Պիերիան (109-ից ազատ պոլիսը), որի պատճառն, ակներև, Լաոդիկեայի հաջող մրցակցությունն էր: Սելևկիա Պիերիայի դրամահատության անկումը հավաստվում է 90 թվականից սկսած: Արծաթե դրամահատումները նվազում են կամ ընդհատվում երկու տարով՝ 86-84 թթ., իսկ 84-83-ից արծաթե թողարկումները ընդհատվում են ընդամիշտ: 81 թվականից Սելևկիան, ազատ քաղաք լինելով, հատում է միայն բրոնզե դրամ, որի վերջին թողարկումը թվագրվում է 75 թ.: Քաղաքի համար սկսվում է անկումի ժամանակաշրջան, որը, համաձայն դրամական տվյալների, անփոփոխ է մնում հռոմեական տիրապետության ժամանակ:

Թվում է՝ նախորդ շրջանում անկումային վիճակը լրիվ չեն հաղթահարել Փյունիկիայի հարավի առանձին քաղաքներ: Սիրիայում Տիգրանի կառավարման առանձնահատկությունները լիովին պատկերացնելու համար նշենք, որ պոլիսային հողերի ֆոնդը զգալիորեն գերազանցում էր արքայականին, որին հիմնականում պատկանում էին հյուսիսային (անդեփրատյան) Սիրիայի այն ժամանակ գրեթե անմշակ տարածքները: Համարյա բոլոր նշված քաղաքներում գործում էին պոլիսային դեմոկրատիաները: Բացա-

ռություն կազմեցին Տրիպոլիսը, Բերոյան (Հալեպը), Էմեսան (Հոմսը), որտեղ Տիգրանը հանդուրժեց քաղաքային բռնապետությունների գոյությունը:

Այսպիսով, առանձին բացառություններով, Տիգրանի թագավորման շրջանը Սիրիայում (83-69 թթ.) սոցիալ-քաղաքական հանդարտման, իրավակարգի վերականգնման, տնտեսական վերելքի շրջան էր: Իրավացի է թվում այն տեսակետը, որի համաձայն⁵⁵ պոլիսները կարող էին Տիգրանին «աստված» հորջորջել:

Արևելյան Միջերկրածովքի մարդաշատ և բարձր զարգացած երկրների հետ կազմելով մեկ միասնական քաղաքական ամբողջություն՝ Հայաստանը նրանց համեմատ խիստ սակավաբնակ էր: Այսուհետև բուն հայկական հողերում արտադրվող հավելյալ արդյունքը՝ որպես նյութական կռվան, անբավարար էր մեծատիրական քաղաքականության շարունակման համար, նա այլևս չէր կարող լիովին ապահովել հարյուր հազարը գերազանցող մշտական բանակի, Տիգրանակերտի ահռելի և ջբեղ արքունիքի, ուժեղացած վարչության գոյությունը: Աշխատունակ բնակչության կազմում ակներև աճեց արտադրության մեջ չմասնակցող շերտը:

78-77 թթ. Տիգրանը ձեռնարկեց Կապադովկիայի գյուղացիության և Կիլիկիայի քաղաքային բնակչության մասսայական վերաբնակեցումը Հայաստանում: Այս վիթխարի միջոցառումը նպատակ ուներ բավարարել տերության հայկական մասում անմիջական արտադրողների՝ աշխատուժի սուր կարիքը և դրանով իսկ ապահովել պետության մեծացած հարկային պահանջմունքները: Տիգրանն ավելացնում էր Հայաստանում հարկատու բնակչության քանակը և այսպիսով կարողանում էր բազմապատիկ մեծացնել բնամթերքով և դրամով կանոնավոր գանձումները: Ուշադրության արժանի է պրոբլեմի յուրահատուկ լուծումը. Տիգրանն ապահովում էր պետական եկամուտների աճը ոչ թե նոր տիրույթների, նախ և առաջ՝ Սիրիայի հարկային ծանրացումով, այլ իր հզորության հենարանի՝ հայրենի երկրի աշխատավոր բնակչության քանակի մեծացումով: (Համապատասխան սիրիական հասարակության հանդեպ իր քա-

ղաքական հաշվարկներին): Հայաստանի մարդկային ռեսուրսների ավելացումով՝ Տիգրանն ամրապնդում էր իր երկրի դիրքը որպես միություն մեջ առաջատար երկրի, որն իր վրա էր կրում տերության ամբողջության ապահովման բեռի մեծագույն մասը:

Իրենց ամբողջ տնտեսական գույքով Հայաստան բերված 300 հազար կապադովկիացի համայնական (մոտ 50-60 հազ. ընտանիք) բնակեցվելով արքունական (պետական) հողերում, համալրեցին պետությանը հպատակ համայնական գյուղացիության դասակարգը⁵⁶: Կապադովկիացի գյուղացիությունը՝ իր հասարակական զարգացմամբ մոտ կանգնած հայ մշակներին, հետզհետե բռնեց նրանց հետ էթնիկական ձուլման ուղին: Ավելի բարդ էր Հայաստանում հեղենական վերաբնակներին արմատավորելու խնդիրը: Կիլիկիայի տասնմեկ հեղենիստական քաղաքների բնակչության (ոչ պակաս քան 100 հազար մարդու) վերաբնակեցումը նորաբնակ քաղաքային համայնքների համար ենթադրում էր արքայական հողաֆոնդերից տարածքի առանձնացում, զարկ քաղաքային շինարարությանը, նոր առևտրական ուղիների հարթեցում: Չափազանցված չի լինի կարծել, որ Կիլիկիայի հեղենիստական քաղաքային բնակչության հետ միասին Հայաստան ներմուծվեց նոր արտոնյալ սոցիալական խավ, որը ըստ երևույթին, նոր բնակչության վայրում պահպանեց համայնական կառուցվածքի՝ պոլիսային ինքնավարության տարրերը⁵⁷: Ապպիանոսի վկայությամբ Տիգրանը իրեն ենթարկեց Կիլիկիան՝ Սիրիայում իր իշխանությունը հաստատելու հետ միաժամանակ: Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքային համայնքների հարկադրական տեղափոխումը Հայաստան (ինչպես նաև, ի դեպ, Կիլիկիայի մասին Հուստինոսի լռելը) հիմք է տալիս կարծելու, որ 83 թ. Կիլիկիայի քաղաքները Տիգրանի հրավիրմանը չեն մասնակցել: Դաշտային Կիլիկիան անմիջականորեն գտնվում էր Հայկական թագավորության կազմում, անսահմանափակ կառավարվելով հայկական իշխանությունների կողմից: Կիլիկիայի քաղաքներին պետք է ամբողջովին (բացառությամբ 77 թ. գրավված Մաժակի) վերաբերվի Ստրաբոնի հաղորդումը (Strabo, XI, 15), որ Տիգրանը Հայաստանում վերաբնակեցրել է 12 քաղաքացիական համայնք:

Հայաստանի մարդկային ռեսուրսների մեծացման հետ զուգընթաց, Տիգրանը ձեռնարկեց քայլեր, որոնց նպատակն էր տերության պետական միասնությունն ապահովումը: Այն բանից հետո, երբ Սիրիան միացավ Հայկական պետությանը, Տիգրանի ներքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրն էր դարձել իր տերությունը կազմող երկու տարածին ու ինքնաբավ մասերի համախմբելը: Սիրիայում Տիգրանի կողմից արքայական տիտղոսի ընդունումը, պոլիսային վերնախավն իրեն անմիջական հենարան դարձնելը, երկրի ընդհանուր վիճակի կայունացումը անշուշտ, պիտի մեծապես նպաստեին սիրիական պետականության վերաստեղծմանը:

Միաժամանակ երկու ժողովուրդների համար միապետության ընդհանուր ինստիտուտի (հաստատության) ստեղծումը, զահի էթնոսոցիալական հենարանի ընդլայնումը, անշուշտ, նշանավորեց հայ-սիրիական պետության ստեղծման բարդ պրոցեսի սկիզբը: Այսպիսին էր աստիճանաբար դառնում նորաստեղծ պետական միավորումը, որն, ինչպես կարելի է ենթադրել, ձևականորեն հանդես էր գալիս Տիգրանի երկու թագավորությունների տեսքով: Թե՛ Հայաստանում, թե՛ Սիրիայում իշխանության ամբողջությունը ելնում էր մեկ, իրենց համար ընդհանուր կենտրոնից, որ մարմնավորում էր թագավորի և իր մերձավոր շրջապատի մեջ: Ընդ որում, հայկական և սիրիական հասարակությունների դասակարգային կառուցվածքի տարասեռ լինելը կանխորոշում էր երկու երկրներում պետության ֆունկցիաների ծավալների տարբերությունը: Սիրիայում Տիգրանի միապետությունը գլխավորապես կատարում էր պահպանական ֆունկցիա, Հայաստանում՝ նաև տնտեսական-կազմակերպչական (տնտեսապես գործունյա դասակարգի բացակայության պատճառով):

Երկու ինքնաբավ հիմքերը մեկ պետական ամբողջության մեջ միավորելու Տիգրանի ծիգերը արտահայտվեցին Տրգրանակերտի կառուցման գործում: Նրա տերությունում գործում էին և պաշտոնապես ճանաչված էին երկու մայրաքաղաք՝ Արտաշատն ու Անտիոքը: Սիրիայի կառավարումը հին կենտրոնից՝ Արտաշատից, թե՛ հեռավորության, թե՛ արքայի համար սիրիական հպատակներին հետ անմիջական շփման բացակայության պատճառով բավա-

կանին դժվար էր դառնում: Նման վիճակը հավանաբար հղի էր սպառնալիքով տերություն կայունության համար: Իր հերթին ռեալ չէր մայրաքաղաքի փոխադրումը Անտիոք: Հետևաբար, երկու մայրաքաղաքների գլխավերևը հարկավոր էր կառուցել երրորդը, որը ընդհանուր պիտի դառնար միավորված երկրների համար: Գահանիստ Տիգրանակերտ քաղաքը հիմնադրվեց⁵⁹ մոտ 78 թ. Աղձնիքում, Հայաստանի հարավարևմտյան եզրում:

Մ. Ի. Ռոստովցևը կարծիք է հայտնել, որ Տիգրանակերտը հիմնադրվել է սինոյկիսմոսի սկզբունքով⁶⁰, որը նշանակում է մի քանի քաղաքացիական համայնքների միաձուլում մեկի մեջ, նոր պոլիսի ստեղծում: Այս ակտը կատարվում էր նրանց հոժարակամ որոշմամբ կամ պետության նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ:

Տերության քաղաքական կենտրոնի փոխադրելը Արտաշատից նորակառույց Տիգրանակերտ վկայում էր տեղաշարժ պետության սոցիալ-քաղաքական ուժերի դասավորման մեջ: Նոր մայրաքաղաքի հիմնադրումով Տիգրանը վերացնում էր իր համար ավագանու խմբավորումներից մեկի կողմից շրջապատվելու և մյուսից մեկուսացվելու վտանգը և հնարավորություն էր ստանում նոր արքունիքում իրագործել պետության երկու իշխող դասակարգերի համախմբում: Տիգրանակերտի մեծատիրական արքունիքի կազմակերպմամբ ստեղծվում էր երկու միավորված երկրների համար կառավարման ընդհանուր կենտրոնը:

Դա վճռական քայլ էր 83 թ. հայ-սիրիական միավորման զարգացման մեջ, հելլենասիրական ավագանու հետ մերձեցման և միասնական հայ-սիրիական պետության ստեղծման ուղղությամբ: Այսուհետև Տիգրանի տերությունը, որ հիմնվում էր երկու սոցիալ-քաղաքական նեցուկների՝ իշխող դասակարգերի փոխգործողության վրա, որոնցից մեկը՝ հայ ավագանին, արևելյան էր, իսկ մյուսը՝ հելլենական և հելլենա-արամեական, պոլիսային վերնախավ, հարկ է բնութագրել որպես հելլենիստական պետություն:

Տիգրանը սահմանեց համապետական պաշտամունք: Այդ են վկայում դրամագիտական տվյալները: Տիխեն՝ Բախտի դիցուհին, Անտիոքի քաղաքային Տիխեի կերպարանքով սկսում է պատկերվել ոչ միայն սիրիական մայրաքաղաքում հատվող արքայական դրամ-

ների վրա, այլև Տիգրանակերտի դրամատներից ելնող և՛ արծաթե և՛ պղնձե միավորների վրա: Տիգրանի երկրպագած Տիխեն՝ Բախտը (ճակատագիրը), հելլենիզմի շրջանի ամենազոր աստվածությունը, որ «ընդհանուր առմամբ հանդիսանում է միայն աստվածային նախախնամության ժխտում»⁶¹, ընդունում էր պատահականությունը, մեծ բերմունքը, այլ կերպ ասած արդարացնում անհատական (սուբյեկտիվ) կամային սկզբունքի դերը կյանքում:

Մերձեցման քաղաքականության մեջ կարևոր դեր էր կատարում արքայական «ընկերների և բարեկամների» հաստատությունը՝ պալատական կազմակերպությունը, որի ծագումը սկիզբ է առնում Աքեմենյաններից ու Սելևկյաններից: Հայաստանում Տիգրանի օրոք դրա գոյությունը հավաստիացնում է Պլուտարքոսը. «բարեկամների և ընկերների» շքախմբով Տիգրանը⁶² մեկնում է Պոմպեոսի մոտ հաշտության պայմանագիրը կնքելու:

«Բարեկամների և ընկերների» պալատական վերնաշերտը հեռու էր բյուրոկրատական ամփոփ շերտ լինելուց՝ վերջինիս բնորոշ սահմանազատումներով ֆունկցիաներում: Տեղում սիրիական քաղաքների իրավունքները ընդլայնելուց բացի, Հայաստանի և Սիրիայի արքա Տիգրանը մերձենում էր սիրիացի իր հպատակների հետ՝ վերջիններիս ներգրավելով իր արքունիքը:

«Բարեկամի և ընկերոջ» պատվավոր կոչման արժանացվածը (բնավ էլ ազգակցական կապ չունենալով թագավորի հետ) իրավունք ուներ կրել ծիրանի, ըմպել արծաթե սկիհից և այլն: «Բարեկամները և ընկերները» ուղեկցում էին արքային ռազմի դաշտում, որսի ժամանակ, մասնակցում էին նրա խրախճանքներին: Այս կոչումը նշանակում էր նաև պարտավորությունների ստանձնում: Սելևկյանների փորձը վկայում է, որ բարեկամներն ու ընկերները կարող էին կազմել արքայի խորհուրդը, որոնց միջավայրից ծագում էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ (կուսակալներ, զորավարներ):

Տիգրանակերտում ավագանուն ժողովելու առանձին հանգամանքները լուսաբանում է Ապպիանոսի հակիրճ, բայց ուշագրավ հաղորդումը.

«Տիգրանն այստեղ (Տիգրանակերտ և Մ. Ռ.) լավագույններին էր կանչում, սպառնալով սահմանել պատիժ, որ այն բոլորն ինչն

իրենց հետ չեն տանելու, հանրայնացվելու է (բռնագրավվելու է և Ռ. Մ.)»): (App. Mithr. 84):

Հայ ավագանուն նոր քաղաքամայր հրավիրելիս, Տիգրանը հարկադրված էր դիմել բացահայտ սպառնալիքի, հիշեցնել իր գերագույն իրավունքը նրա սեփականության նկատմամբ: Մինչդեռ Սիրիայում Սելևկյան իր նախորդների պես, Տիգրանի գերագույն իշխանությունը չէր տարածվում պոլիսների քաղաքացիների մասնավոր սեփականության և գույքի վրա: Ի դեպ, Ապպիանոսի հաղորդումը կառավարման միայն խիստ ոճը չի ցուցադրում: Հավանաբար պետք է ենթադրել, որ հայ ավագանու տեղափոխվելը Տիգրանակերտ՝ մշտական բնակության, մի բան, առանց որի չէր կարող իր գոյությունը պահպանել արքունիքը, հարուցեց նրա միջավայրում խուլ դժգոհություն:

Եթե դժգոհությունն առկա էր, ապա դրա պատճառները հարկ է որոնել Տիգրանակերտի հիմնադրման բուն նպատակներում: Բնակվել նոր մայրաքաղաքում, որը տեսանելիորեն մարմնավորում էր հելլենիստական վերնախավի հետ մերձենալու արքայական քաղաքականությունը, հայ ավագանու համար նշանակում էր նախ և առաջ Տիգրանակերտի կառուցման նպատակների անվերապահ հավանություն, Տիգրանի բուն քաղաքականության ընդունում: 70-ական թթ. երկրորդ կեսերին (74-71 թթ.) հայ ավագանին Ջարեհ (Sariaster) գահաժառանգի գլխավորությամբ բացահայտ պատերազմի դուրս եկավ Տիգրանի դեմ⁶³: Այս վտանգավոր ելույթը, անշուշտ, պայմանավորված էր քաղաքական պատճառներով. դժգոհությունը կարող էր սերմանված լինել արքայի մեզ հայտնի բոլոր միջոցառումներից՝ Սիրիայի հետ մերձենալու քաղաքականությունից, սիրիական պոլիսների արտոնյալ վիճակից, հելլենիստական քաղաքային բնակչության Հայաստան փոխադրումից ու այդ դեպքում արքայական հողաֆոնդից անխուսափելի առանձնացումներից և, վերջապես, Տիգրանակերտի կառուցումից:

Այս տեսակետի իրավացի լինելու դեպքում պետք է ենթադրել, որ Տիգրանի հեռու գնացող նպատակները մինչև վերջ չեն հասկացվել նրա մերձավորների կողմից: Ավագանին կարծես գերագնահատում էր Հայաստանի ռազմաքաղաքական հնարավորու-

թյունները: Իհարկե, հայ իշխող դասակարգի մեջ բոլորը չէ, որ տարաձայն էին արքայի հետ: Տիգրանի քաղաքականության հավատարիմ կենսագործողներից էր Բագրատը, որին վստահվել էր Սիրիայի փոխարքայի պատասխանատու պաշտոնը:

Վերը դիտարկված հարցերը անմիջապես շոշափում են Արտաշեսյան Հայաստանի հասարակարգի բնույթի խնդիրը: Հարկ է նկատի ունենալ, որ Արտաշեսյանների շրջանում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին տվյալները, ինչպես նաև այդ շրջանից հասած աղբյուրները սուղ են և մի շարք հարցերին պատասխան տալու համար դեռևս անբավարար: Ուստի, հասարակարգի բնույթի վերաբերյալ դատողությունները չեն կարող զերծ լինել վարկածայնության կնիքից: Բնավ չհավակնելով բարդ խնդրի լուսաբանմանը՝ կարելի է համառոտակի ուրվագծել Արտաշեսյան Հայաստանի հասարակության գլխավոր հատկանշական կողմերը: Հունա-հռոմեական պատմագրության ոչ ուղղակի տվյալները, ինչպես նաև նորագույն հետազոտություններում պարզաբանված հասարակական զարգացման օրինաչափությունները Արևելքի երկրներում վկայում են մ. թ. ա. 2-1-ին դդ. Հայաստանում երկու հասարակական գործոնների՝ պետության և գյուղական համայնքի առկայությունը:

Գյուղական համայնքի՝ Արևելքում կայուն սոցիալական կազմակերպության գլխավոր արտադրական միջուկի դերն ու նշանակությունը բազմիցս ուսումնասիրվել է⁶⁴: Լրիվ չի բացահայտվել հին հայկական Արտաշեսյան պետականության տնտեսա-սոցիալական ֆունկցիան:

Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանում բացակայում էր հողի՝ գլխավոր արտադրամիջոցի նկատմամբ մասնավոր սեփականությունը (տիրությունը): Ա. Պ. Նովոսելցևի կարևոր դիտողությամբ «մ. թ. ա. I-ին դարի առաջին կեսին երկրում (Հայաստանում և Ռ. Մ.) խոշոր հողատիրական ավագանին պարզապես չի ձևավորվել»⁶⁵: Սոցիալ-տնտեսական այսպիսի զարգացման պայմաններում, մասնավոր սեփականատիրական դասակարգի չձևա-

վորման, նրա բացակայության պայմաններում, արտադրության՝ գյուղատնտեսության և արհեստների, հավանաբար և առևտրի կազմակերպումն ու ղեկավարումը, ի սկզբանե, իր ձևավորմանը համընթաց ստանձնում է պետությունը (իրականացնում տնտեսական կազմակերպական ֆունկցիան) : Պետությունն այդ շրջանում պետք է կարծել ոչ միայն իշխող դասակարգի տիրապետության գործիքն էր, այլև իշխող դասակարգի գոյության ձևը: Իր միակցությամբ իշխող դասակարգը գյուղական համայնքների հանդեպ հանդես էր գալիս որպես գերագույն շահագործող և կառավարող կոլեկտիվ, այսինքն՝ պետություն: Մեր համոզմամբ II - I-ին դդ. Հայաստանը մոտ էր հին Արևելքի այն երկրներին, որոնց բնորոշ էր «իշխող դասակարգի գրեթե լիակատար միաձուլումը ... պետական իշխանությանը, պետական ապարատի հետ» :

Այս կարգի հասարակական սիստեմներին բնորոշ արտադրողական հարաբերությունները բացահայտել է Կ. Մարքսը, բնութագրելով դրանց հետևյալ կերպ. «Եթե նրանց (անմիջական արտադրողների և Ռ. Մ.) հանդեպ ուղղակի իբրև հողի սեփականատեր ու միաժամանակ գերիշխան ելնում է ոչ թե հողի մասնավոր սեփականատերը, այլ պետությունը, ինչպես որ է Ասիայում, ապա ռենտան ու հարկը համընկնում են, կամ ավելի շատ այն ժամանակ հողային ռենտայի այս ձևից տարբեր ոչ մի հարկ չի լինում» :

Այսպիսով, Հայաստանում իշխող դասակարգը՝ ռազմականավարող ավագանին (իր ամբողջությամբ իշխանության ապարատը), այլ կերպ ասած, թագավորի շուրջը համախմբված արքունիքը իր գոյությունը պահպանում էր հպատակ համայնքների հարկային շահագործման շնորհիվ՝ իրականացնելով կենտրոնացված պետական շահագործում՝ հավելյալ արդյունքի յուրացում տեղերում կամ վերաբաշխում կենտրոնում:

Անձնապես համայնական գյուղացիներն ազատ էին, բայց, որպես համայնական կոլեկտիվի անդամներ, ենթակա գերագույն տիրոջ՝ արքային, այսինքն՝ պետությանը: «Արքայական» պետական սեկտորի ոչ արտադրական բնագավառներում շինարարության մեջ, հանքերում պետք է լայնորեն կիրառվեր ստրկական աշխատանքը (ստրուկներ էին կամ ստրկականին մոտ վիճակում

էին ավագանու տնական սպասավորները):

Հողի, ընդերքի, ջրի, այսինքն՝ արտադրամիջոցների նկատմամբ արքայական (պետական) իրական սեփականությունը, ամբողջ երկրի մասշտաբով տնտեսությունը (հարկեր, պարհակներ, պաշտպանական, շինարարական ֆունկցիաներ) կազմակերպելու նպատակով հատուկ ձևավորված և մի կենտրոնից ղեկավարող վերնախավի գոյությունը հանդիսացավ Արտաշեսյան թագավորի անսահմանափակ, ինքնակալական իշխանության սոցիալ-տնտեսական կռվանը⁶⁹ : Նրևույթի մյուս կողմն այն էր, որ քաղաքական վերնաշենքը ստանում էր որոշակի ինքնուրույնություն տնտեսական բազիսի հանդեպ, ազդում նրա վրա:

Տիրապետի նախաձեռնությամբ ստեղծված հելլենիստական քաղաքներում անտարակույս գարգացում ապրեց մասնավոր սեփականատիրական սեկտորը, որի ներսում օգտագործվում էր ստրկական աշխատանքը: Հայաստանի քաղաքներից Տիրանակերտը, որը, ինչպես ասվել է, կերտվել է որպես արքայի նստավայր և տերության մայրաքաղաք, բացառված չէ, որ կարող էր ունենալ պոլիսային կառուցվածք⁷⁰ :

Տերության հզորության պահպանումը, հռոմին և Պարթևստանին դիմակայելը իրականանում էր հայկական հասարակության ուժերի մեծագույն լարումով: Մեծ էր ռազմական և տնտեսական բեռը հայկական համայնական գյուղացիության ուսերին: (Նոր տարածքների միացումը այդ բեռը չթեթևացրեց): Աշխատավոր ձեռքերի զգացվող պակասը լրացվեց կապադովկիական և ինչ-որ չափով կիլիկյան վերաբնակների հաշվին:

70-ական թթ. կեսը Տիրանի արտաքին հզորության գագաթնակետն էր: Նրա գերիշխանությունը տարածվում էր հյուսիսում մինչև Կովկասի լեռները, հարավում՝ Միջերկրականի ափով մինչև Հուդա և Նաբաթեա, իսկ ավելի ուշ, վերջիններին ենթարկելուց հետո, մինչև Եգիպտոս և Կարմիր ծով: Նրա քաղաքական շահերի ոլորտում են Կապադովկիան, Եգիպտոսը, Կիպրոսը, Բաբելոնն ու Ամոլարիայի ափերը: «Մեծագույն թագավորը» (Vel. Pat. XXXIII, 1, XXXVII, 2), «տիրակալում էր մեծ փառքով» (Eutr. VIII), այսպես են անվանում նրանց հռոմեացի հեղինակները՝ արտացո-

ելով ժամանակակիցների վրա Տիգրանի գործած տպավորության արձագանքները:

Շարունակում էր կառուցապատվել Տիգրանակերտը: Պլուտարքոսի մի արժեքավոր հաղորդմամբ, արքան, ակներևաբար, խրախուսում էր նորաբնակների ծավալած մասնավոր շինարարությունը: Տիգրանակերտի հեղինիստական արքունիքը հին աքեմենյան սովորույթով տեղադրվում էր քաղաքի բարձրաբերձ պարիսպներից դուրս՝ պարտեզներով և որսավայրերով շրջապատված պալատում: Իր փայլով, շքեղությամբ արքունիքը չէր զիջում Սելևկյանների և Աքեմենյանների արքայական տներին:

Տիգրանի արքունիքը ի հայտ էր բերում Աքեմենյան և Սելևկյան վարքաձևերի ձուլումը: Ռ. Գրուսեի պատկերավոր արտահայտությունամբ, արքունիքում իշխում էր «հետմահու աքեմենիզմ»⁷¹ Աքեմենյան Իրանից ժառանգած բարքեր: Աքեմենյան էին Տիգրանի և առհասարակ Արտաշեսյանների արքայանշանները (իշխանության խորհրդանիշները)՝ թագի վրա փայլատակող ութ շողանոց արեգակը (աստղը), որին արևելքից ու արևմուտքից պահպանում էին նրա կողմը գլուխ թեքած արծիվները: Հայ ավագանու «աքեմենիզմը» լրացվեց հունական մշակույթի հետ ծանոթանալով: Հեղինիստական դարավերջի Հայաստանը պատմության մեջ օրինակ է արևելյան տեղաբնիկ այն հասարակության, որն առանց հեղինական իշխանության միջամտության ինքնուրույնաբար ընդօրինակում էր հեղինիստական քաղաքակրթության տարրերը:

Տերության հզորությունն ու հարատևությունն էին կոչված ցուցադրելու արքունական արարողությունները: Այս հանդիսավոր արարողություններին Տիգրանը հայտնվում էր սպիտակ երիվար հեծած, ծիրանի հագած, բարձր թագով: Նրան ուղեկցում էր «ընկերների և բարեկամների» հեծյալ շքախումբը, կամ էլ, ինչպես մատնանշում է նույն Պլուտարքոսը, հետիոտն հետևում էին չորս մեծատոհմիկ սպասավորներ, որոնց հույն գրողը սխալմամբ անվանում է «արքաներ»: Իրավացի են եղել Մարքվարտն ու Ադոնցը, այս պաշտոնյաների մեջ տեսնելով բղեշխներին:

Պահպանվել են բազմաթիվ դրամներ Տիգրանի պատկերով: Դրանցից որոշ մասի վրա Տիգրանի պատկերը անհատական

գծեր ունի և զուրկ է որևէ իդեալականացումից: Անկասկած, այս դրամների վրա պահպանվել են արտաքին նմանությունը հաղորդող դիմանկարներ:

Մենք տեսնում ենք ուղիղ դիմագծերով, խոշոր աչքերով ու լայնադեղ հոնքերով դեմք, որ տիրական է, խոհուն ու լարված: Տիխեն՝ «Բախտը», շնորհեց Տիգրանին հազվագյուտ պարզև՝ տասը խաղաղ տարի (83-73 թթ.), որը նա աշխատեց առավելագույնս օգտագործել: Նրա ջանքերով պատմության մեջ վերջին անգամ Հռոմի դեմ հանդիման հեղինիստական Արևելքը բարձրացավ որպես մեկ միասնական տերություն: Պետության շինարարությունը մոտենում էր ավարտին, երբ 67 տարին բոլորած Տիգրանը մոտք գործեց վճռական փորձությունների շրջանը: Այս շրջանը նշանավորվեց նրա տերության մոտալուտ կործանումը ազդարարող երկու իրադարձություններով: 74-69 թթ. հատվածին վերաբերում է Հարավային Սիրիայում և Փյունիկիայում Սելևկյանների ռազմական ելույթը և Հայաստանում արքայորդի Զարեհի ապստամբությունը:

Տիգրանի տերության ձևավորման պրոցեսի քննումը Միհրդատ Եվպատորի գործունեությամբ առաջացած իրադարձությունների հետ միասին, թույլ է տալիս արձանագրել, որ 80-70-ական թվականներին մանր քաղաքական միավորումների տրոհված հեղինիստական աշխարհում ակնառու ուրվագծվեց խոշոր պետությունների մեջ կրկնակի միավորման միտումը (նկատի ունենք Միհրդատ Եվպատորի փոքրասիական-բալկանյան (88-84 թթ.) և Տիգրան Մեծի առաջավորասիական տերությունները (83-69 թթ.): Նոր հեղինիստական պետությունների ներքին հակասությունից ոչ զուրկ վերելքը կասեցվեց ռազմականապես գերազանցող Հռոմի կողմից: Տիգրան Մեծի հեղինիստական տերության պատմական առանձնահատկությունը նրա դուալիստական (երկմիասնական) էթնոդասակարգային հիմքում էր, նրա գոյացման ձևում, իսկ նրա ստեղծումը արտացոլեց Մերձավոր Արևելքի զանազան հասարակությունների իշխող դասակարգերի ձգտումը՝ համատեղ ուժերով դիմակայել Հռոմի և Պարթևստանի գրոհին:

1. Տե՛ս **Հ. Աստուրյան**, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեզ Հայաստանի և Հռոման, Վենետիկ, 1912, էջ 33-34: **Geyer F.** Գշվ. աշխ., 1936, VI A1, էջ 970-978: **Հ. Մանանդյան**, Գշվ. աշխ., էջ 67-70: Տե՛ս **Grousset R.** Գշվ. աշխ., էջ 87-88: Տե՛ս **Seyrig H.** Sur les éres de quelques villes de Syrie-Syria, *Revue d'art oriental et d'archéologie*, XXVII, 1950 (Հ. Սեյրիգի աշխատությունում առաջին անգամ բացահայտվում են, գիտական շրջանառության մեջ մտցվում մի շարք արժեքավոր փաստեր, որոնք վերաբերում են Տիգրանի գործունեությանը Սիրիայում): Տե՛ս **Downey G. A. A.** History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest. Princeton, 1961, էջ 136-139: **Will E.** Գշվ. աշխ., հ. 11, էջ 384:
2. Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Գշվ. աշխ., էջ 70: **Бокшанин А. Г.** Парфия и Рим, ч. II, М., 1966, с. 32. **Bellinger A. R.** The End of the Seleucids - Transactions of Connecticut Academy of Arts and Sciences. v. 38 June, 1949, էջ 80-82: **Downey G.** Գշվ. աշխ., էջ 136:
3. App. Syr. 48, 69
4. Տե՛ս **Jos. Flav.**, Ant. jud. XIII, 13, 4
5. Տե՛ս **Bouché-Leclercq A.** Histories des Séleucides. Paris, 1914, էջ 421, 606
6. Տե՛ս նույն տեղում:
7. Տե՛ս **Bellinger A. R.** Գշվ. աշխ., էջ 75
8. Տե՛ս **Бокшанин А. Г.** Գշվ. աշխ., էջ 11
9. Տե՛ս **Սարգսյան Գ. Խ.** Տիգրան Երկրորդի նվաճումները, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Երևան, 1971, էջ 563:
10. Տե՛ս **Kuhn A.** Beiträge zur Geschichte der Seleukiden vom Tode Antiochos VII Sidetes bis auf Antiochos XIII Asiaticos. Altkirch, 1891, էջ 40, 41: Ի. և. և. և. կիճմանի կարծիքով 83 թ. Անտիոքոս Բարեպաշտը դիմադրություն ցույց տվեց Տիգրանին (**Шифман И. III.** Сирийское общество эпохи принципата. М., 1977, էջ 45).
11. Ինչպես գրում էր Ա. Բուշեն-Լեկլերկը. «Հովսեփոս Փլավիոսի տարբերակը միակն է, որ բացատրում է Անտիոքոս Բարեպաշտի լիակատար անհետացումը Գրիպոսի որդիների պառակտումների ժամանակ (**Bouché-Leclercq A.** Գշվ. աշխ., էջ 606):
12. Դեռ Բուշեն-Լեկլերկը նշել է, որ Ապպիանոսի վկայությունը Տիգրանի կողմից Անտիոքոս X-ի տապալման մասին կասկածելի է, քանի որ ինքը՝ Ապպիանոսը, իր երկի մեկ այլ տեղում (*Mithridatica*, 106) շփոթում է Անտիոքոս X-ին նրա որդու՝ Անտիոքոս XIII-ի հետ: (Տե՛ս **Bouché-Leclercq A.** Գշվ. աշխ., էջ 430, 600): Է. Բաբելոնը (Տե՛ս **Babelon E.** Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène. Paris, 1890; CLXVI, CLXVII, CLXX) նշում է, որ Անտիոքոս X-ի դրամների վրա տարբերվերը նշված չեն:
13. Համաձայն Եվսեբիոսի (Եվսեբիոս, Գրոնիկոն, Վենետիկ, 1818, էջ 355) Անտիոքոս X Բարեպաշտը, պարտություն կրելով Փիլիպպոսի դեմ կռվում, ապաստան գտավ պարթևների մոտ և նորից հայտնվեց Սիրիայում Պոմպեոսի օրոք (63 թ.): Եվսեբիոսի վերջին հաղորդման մեջ Ուլոիս Վիլկենը (Տե՛ս

- Wilcken U.** Antiochos X Eusebes - RE, I, sp. 2485, 1894), ինչպես և Բուշեն-Լեկլերկը տեսնում են Անտիոքոս X-ի և նրա որդու՝ Անտիոքոս XIII-ի (69-65) բացահայտ շփոթումը: Ընդհանուր առմամբ Եվսեբիոսի տարբերակը չի հակասում Հովսեփոս Փլավիոսի տարբերակին: Անցքերի զարգացման երկու տարբերակում էլ Անտիոքոս X-ը մեկընդմիջ տվեց վերանուն է քաղաքական բեմահարթակից պարթևների միջամտության հետևանքով: Եվսեբիոսի Զրոնիկոնի հունական տարբերակում այս իրադարձությունը տեղի է ունենում 171-րդ օլիմպիադայի 3-րդ տարում, այսինքն 94/93թթ.: Վիլկենը (Գշվ. ստեղծ., էջ 2485) հնարավոր է համարում երկու տարբերակների՝ Ապպիանոսի և Հովսեփոս Փլավիոսի հավանական լինելը և ենթադրություն է հայտնում, որ Անտիոքոսի ընդհարումը պարթևների հետ կարող էր տեղի ունենալ 83 թ. հետո. այս կարծիքի սխալ լինելը ակնառու է: 85 թվականից Տիգրանից պարտված պարթևները հետ են մղվել Մերձավոր Արևելքի խորքը (սիրիական սահմաններից հեռու), և Սիրիային սահմանամերձ վայրերում միահեծան իշխում էր հայոց թագավորը:
14. Տե՛ս **Jos Flav.**, Ant. Jud, XIII, 14, 3
15. Տե՛ս նույն տեղում:
16. Տե՛ս **Աստուրյան Հ.**, Գշվ. աշխ., էջ 34, ծանոթ, 3: **Մանանդյան Հ.**, Գշվ. աշխ., էջ 68-69:
17. Տե՛ս **Strabo** XI, 14, 5
18. Տե՛ս **Մանանդյան Հ.** Գշվ. աշխ., էջ 70, 71:
19. Տե՛ս **Jos Flav.**, Ant. Jud. XIII, 16, 4
20. Տե՛ս **Bouché-Leclercq A.** Գշվ. աշխ., էջ 421, 425 նաև **Stähelin F.** Kleopatra-Selene - RE, XI, 1922, sp. 783:
21. Տե՛ս **Babelon E.**, Գշվ. աշխ., CLXXV:
22. Stabo, XI, 14, 15.
23. App., Mithr. 67:
24. Պատերազմի թվագրումը տե՛ս **Моммзен Т.**, Գշվ. աշխ., հ. III, էջ 42
25. Տե՛ս **Magie D.** Գշվ. աշխ., էջ 288-290:
26. Տե՛ս **Народонаселение стран мира.** М., 1974, с. 10. Հետագա դարերում VI-VII դդ. հետո Սիրիայի բնակչությունը նվազեց երկու-երեք անգամ: Մեր թ, 1000 թ. այն կազմում էր 2 մլն (տես նաև *Демографический энциклопедический словарь.* М., 1985, էջ 110).
27. Տե՛ս **Ранович А. Б.** Восточные провинции римской империи I-III вв., М. - Л., 1949, էջ 145
28. Տե՛ս **Ранович А. Б.** Գշվ. աշխ., էջ 143
29. Տե՛ս **Lévesque P.** Le monde hellénistique, Paris, 1969, էջ 67
30. Տե՛ս **Ранович А. Б.** Գշվ. աշխ., էջ 156
31. Տե՛ս **Ранович А. Б.** Գշվ. աշխ., էջ 127
32. Մ. Ի. Ռոստովցևը (**Rostovzeff M.** The Social and Economic History of Hellenistic World v. II, Oxf. 1941, էջ 843) այս պրոցեսը բնորոշում էր հետևյալ կերպ. «... թագավորության համարյա բոլոր խոշոր քաղաքները պահանջում էին քաղաքական ազատություն և հետզհետե այն ձեռք էին բերում թագավորներից՝ անդադար ընդարձակելով նրա չափերը: Պրոցեսի գա-

- գաթնակետային պահն էր ինքնավարության շնորհումը, որը Սիրիայում գործնականորեն նշանակում էր համարյա լիակատար քաղաքական անկախություն»:
33. St'u **Benzinger J.** Dekapolis-RE. B. IV, 1901. sp 2415-2417: **Шифман И. Ш.** Сирийское общество... էջ 44
 34. St'u **Seyrig H.** Séleucus et la fondation de la monarchie Syrienne-Antiquités syriennes-Syria, t. 47, fasc. 3-4, 1970, էջ 309: Ի դեպ, Հ. Սեյրիգը փորձեց հակադրել Ստրաբոնի տվյալները և դրամահատության խորագրերը նրա հիման վրա, որ պարզ խոսակցական լեզվով գրված աշխարհագրի վկայությունը կապ չունի դրամի մակագրության հետ: Նման առարկությունը պարզապես անհիմն է: Ստրաբոնի պարզ լեզվով և դրամներին դրոշմված սուղ ձևակերպումները վկայում են միևնույն երևույթի գոյությունը:
 35. St'u **Honigman E.** Tetrapolis-RE.
 36. **Just.**, XL 1 - բարգմանությունը մերն է.
Վերջին նախադասությունը, որտեղ բառացիորեն ասված է. «թագավորությունը հրավիրվածը ... տիրում էր թագավորությանը» (accitus in regnum Syriae... regno potitus est), Հ. Մանանդյանը դուրս է գցում իր բարգմանությունից, առանց իր վարմունքին որևէ բացատրություն տալու:
Հուստինոսի տեղեկության իմաստը աղավաղված է նաև Ա. Ա. Դեկոնսկու և Մ. Ի. Ռիժսկու ռուսերեն բարգմանության մեջ (ВДИ, 1955, №1), որտեղ regno potitus est բարգմանված է մեկ բառով՝ правил «կառավարում էր»: Այստեղ բացակայում է տեքստի «թագավորություն» բառը, իսկ potior բառը՝ **տիրել, տնօրինել** իմաստով, փոխարինված է կառավարել բառով: Հուստինոսը նկատի ունի թագավորության գոյության պահպանումը (տիրում էր թագավորությունը). ռուսերեն բարգմանության մեջ այն չկա:
 37. **Угченко С. Л.** Кризис и падение Римской республики. М., 1965, с. 90.
 38. Հռոմեական քաղաքական և իրավական պրակտիկայի մեջ հստակ զանազանվում էին տերմիններ, որոնք, սովորաբար, բարգմանվում են մեկ բառով՝ «ժողովուրդ»: Հռոմեացիների մոտ այս տերմինները՝ populus, gens, natio ունեին որոշակի կոնկրետ բովանդակություն: Populus-ը քաղաքականապես կազմավորված ժողովուրդ է, համայնք, որն ունի քաղաքական, որպես կանոն, դեմոկրատական կառուցվածք, դեմոկրատական իրավունքներով օժտված քաղաքացիների միակցություն է: Gens-ը՝ տոհմ է և պարզապես ժողովուրդ, ազգ՝ գուրկ սահմանադրական կառուցվածքից (նույն առումով՝ natio): Հատկանշական է, որ Հուստինոսը հստակ զանազանում է populus և gens տերմինների գործածությունը: Վերը նկարագրած 93-91 թթ. կապադովկիական դեպքերը պատմելիս՝ նա Կապադովկիայի բնակչությանը հաճախակի անվանում է gens: Հուստինոսի նշած populus-ի հունական համարժեքն է δῆμος և այդ դեմոսն իրեն արձանագրում է Աելեկիա Պիերիայի և Անտիոքի դրամների վրա:
 39. Հուստինոսի նկարագրած երևույթը, հավանաբար, հեղինակի շրջանի համար ունիայի միակ օրինակն է: Ունիայի նախորդ փորձը կատարվեց 107 թ. Սիրիդատ Եվպատոսի օրոք, երբ նա գահակալեց Բոսպորական թագավորությունում, Պերիսադես արքայի հոծարական զիջումից հետո: Այս ձեռնարկումը խափանվեց տեղական սկյութական բնակչության ապստամբությամբ, և Սիրիդատը ստիպված եղավ նվաճել իրեն հանձնած երկիրը: Անտիկ աշխարհի միջազգային հարաբերությունների պրակտիկայում միապետական միավորումները (ունիաները) հազվադեպ երևույթ են և այդ պատճառով ունիան որպես հասկացություն չի մշակվել: Սակայն տերմինի, հասկացության բացակայությունը դեռ չի նշանակում նման երևույթի գոյության բացառում: Սկզբից ծագում է երևույթը և հետո միայն նրան իմաստավորող հասկացությունը:
 40. **Зельин К. К.** Основные черты исторической концепции Помпея Трога - ВДИ, 1948, No.4, с. 213-214
 41. Տիգրանի հայկական և սիրիական դրամների ոճական առանձնահատկությունները մանրագին վերլուծում է Խ. Ա. Մուշեղյանը (**Խ. Ա. Մուշեղյան**, Հայաստանի դրամական զանգեղ, Երևան, 1973, էջ 27-28): Տե՛ս նաև **Պատկյան Ջ.**, Արտաշիսյան հարստության դրամները, Վիեննա, 1969, էջ 33- 34, 44-50:
 42. Տիգրանի վերաբերմունքը «արքայից արքա» տիտղոսին խիստ ուշագրավ է: Երբ 73 թ. Լուկուլլոսը, պահանջելով հանձնել Սիրիդատին, իր գրավոր դիմումի մեջ Տիգրանին անվանեց սոսկ արքա և ոչ «արքայից արքա», Տիգրանը դա ընդունեց որպես իր մեծատիրական դիրքի չճանաչում: Պատասխան ուղերձում նա հռոմեական գերագույն հրամանատարին չանվանեց իմպերատոր (հանրապետական Հռոմում զորավարներին շնորհվող հաղթողի պատվավոր տիտղոսը, որին Լուկուլլոսն արժանացել էր Սիրիդատին ջախջախելու առթիվ): Այս քայլով Տիգրանն իր հերթին ցույց տվեց, որ չի ճանաչում Հռոմի կողմից պոնտական պետության զավթումը:
 43. Անտիոքում թողարկված Տիգրանի դրամների մյուս կողմի վրա սիրիական դրամահատության պատմության մեջ առաջին անգամ հայտնվում է Տիգրանի (Բախտի) պատկերը, որը վերադարձվում է Եվտիքիդեսի կերտած արձանը: (Տե՛ս **Downey G.** նշվ. աշխ., էջ 138: **Մուշեղյան Խ. Ա.**, Դրամագիտական նորություններ ԼՀԳ, 1981, No 3, էջ 119): Հետևաբար, Տիգրանի սիրիական դրամների վրա սելևկյան «թագավոր» տիտղոսի պահպանումը կայսերական «արքայից արքայի» փոխարեն, չի կարող բացատրվել հին դրոշմի օգտագործմամբ, որը կիրառվում էր սելևկյան դրամների պատրաստման համար:
 44. **App. Mithr.** 86: Պատմագիտության մեջ հայտնի է ուշ Սելևկյան Սիրիայում վարձկանության պրակտիկայի լայն տարածում (տե՛ս **Шифман И. Ш.** Сирийское общество..., էջ 22).
 45. Խ. Ա. Մուշեղյանի բանավոր հաղորդումն է: Տե՛ս նաև Խ. Ա. Մուշեղյան. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Երևան, 1983, էջ 51:
 46. St'u **Seyrig H.** Sur les ères de quelques villes de Syrie էջ 28:
 47. Նշվ. աշխ., էջ 28, 38: Mouterde R. Regards sur Beyrouth phenicienne, hellénistique et romaine. Mélanges de l'université Saint-Joseph. T. XL, Beyrouth, 1964, Fasc. 2 էջ 161
 48. Տե՛ս **Ранович А. Б.** Эллинизм и его историческая роль., М., 1950, с.

49. St'u **Seyrig H.** Գշվ. աշխ., էջ 28, 29:
50. St'u **Seyrig H.** Aradus et sa pérée sous les rois Séleucides-Syria, t. XXVI-II, 1951, էջ 219
51. St'u **Seyrig H.** Sur les ères de quelques villes de Syrie, էջ 41
52. St'u **Bikerman E.** Գշվ. աշխ., էջ 152, 154-155:
53. **Downey G.** Գշվ. աշխ., էջ 137:
54. Թեքևս բուզվորներին նստակյաց դարձնելու հետ է կապված Սիրիայում երկու Տիգրանուկոմաների հիմնադրումը: Տիգրանուկոմա-Տիգրանավան (գյուղ): St'u **Honigman E.** Tigranocoma. RE, VIA, 1936.
55. St'u **Саркисян Г. Х.** Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении - ВДИ, 1966, No.2 с. 15
56. Կապադովկական վերաբնակիչների վիճակին ճիշտ կիրառելի է Մ. Ա. Դանդամանի (**Дандамаев М. А.** Нерабские формы зависимости в Древней Передней Азии (К постановке вопроса) - Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке. М., 1984) տված բնորոշումը Արևելքում տեղահանվող բնակչության վերաբերյալ. «Գերվածների չնչին տոկոսը միայն դառնում էին ստրուկներ, իսկ գերակշռող մեծամասնությունը մշակում էր պետական հողը, ինքնուրույնաբար տնտեսություն վարում, պետական հարկեր մուծում, պարիսպներ կրում, ներառյալ ռազմական ծառայություն»:
57. Յավոք, աղբյուրները դժվարացնում են որոշել քաղաքների ինքնավարության աստիճանը Արտաշեսյան պետականության պայմաններում:
58. Նրանցից մի քանիսը պարզեց Գ. Խ. Սարգսյանը, (**Саркисян Г. Х.** Тигранакерт, с. 51): Դրանք են՝ Մալլոսը, Ադանան, Էպիֆանիան, Դիոն Կասիոսի նշած Սոլեն:
59. Բացառված չէ, որ քաղաքի շինարարությունը Տիգրանը սկսեց Սիրիայում գահակալելուց անմիջապես հետո, և 78 թ. այն արդեն հիմնականում ավարտված էր, և նրան միայն բնակչությունն էր պակասում: Համեմայն դեպք, Տիգրանակերտի բնակեցումը սկսվեց 77 թ.: Կարծիք է հայտնվել, որ Տիգրանակերտը հիմնադրվել է որպես պոլիս: Պետք է նկատել, որ ավելի ուշ շրջանից պահպանվել են քաղաքում ինքնավարության գոյության վկայություններ: Բացառված չէ, որ պալատ-միջնաբերդի տեղադրությունը քաղաքից դուրս բացատրվում է Տիգրանակերտում պոլիսային ինքնավարության գոյության փաստով:
60. St'u **Rostovzeff M.**, Գշվ. աշխ., h. 2, էջ 855: Նաև տես **Մ. Մ. Կրկյաշարյան.** Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, էջ 186.
61. **Lévêque P.** Le monde hellénistique, P. 1969, էջ 168
62. **Plut. Pomp.** XXXIV
63. **Val. Max.**, IX, 11, 3: **App. Mithr.** 104:
64. Հարկ է նշել Մ. Ա. Դանդամանի հոդվածը **Дандамаев М. А.** Нерабские формы зависимости в Древней Передней Азии (К постановке вопроса) - Проблемы социальных отношений и форм зависимости на Древнем Востоке, М., 1984), որտեղ հեղինակը, քննելով ընդարձակ նյութ, հաստատում է հետևյալ դրույթը. «Ներկայումս ոչ մի կասկած չկա, որ Մերձավոր Արևելքում հին ժամանակաշրջանի ամբողջ ընթացքում ազատ համայնականների աշխատանքը խաղում էր բացառիկ կարևոր դեր, որը որոշակիորեն ավելի մեծ էր, քան ստրկական աշխատանքը կամ բնակչության այլ կախյալ շերտերի աշխատանքը» (էջ 23): «Ստրկական աշխատանքը ոչ գյուղատնտեսության մեջ, ոչ արհեստում չի եղել գերակշռող և չէր կարող մրցակցել ազատ համայնականների աշխատանքի հետ» (էջ 14):
65. **Новосельцев А. П.** Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980, с. 163.
66. Նման հասարակական համակարգերի ծագումնաբանությունը վերջերս քննել է Լ. Ս. Վասիլևը (**Васильев Л. С.** Феномен власти - общественных отношений - Типы общественных отношений на Востоке в средние века. М., 1982, с. 76: **Меликишвили Г. А.** Об основных этапах развития древнего Ближневосточного общества - ВДИ, 1985, No. 4, с. 9-10).
67. **Меликишвили Г. А.** Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе древних Ближневосточных обществ - ВДИ, 1975, No. 2, с. 34
68. Կ. Մարքս, Կապիտալ, III հատոր, 2-րդ մաս, 3-րդ գիրք, Երևան, 1949, էջ 324, (St'u **Маркс К., Энгельс Ф.**, Соч., 2-е изд., т. 25, ч. II, էջ 324).
69. Նման միտք է հայտնել նաև Մ. Պ. Նովոսելցևը. «... Հին շրջանում, մոտավորապես մինչև մեր թվականության սահմանը, Հայաստանում... պետությունն ու թագավորը հանդիսացել են ամբողջ հողի իրական տնօրինողները և հենց դրա վրա էր հիմնված այն ժամանակվա ուժեղ պետական իշխանությունը»: (**Новосельцев А. П.** Генезис феодализма в странах Закавказья, с. 225).
70. St'u **История Древнего мира**, М., 1983, т. II, էջ 408.
71. **Grousset R.** Histoire de l'Arménie, էջ 100.
72. St'u **Plut. Luc. XXI: Адонц Н.** Армения в эпоху Юстиниана. С.-П., 1908 (переизд. Ереван, 1971): Պլուտարքոսն էլ հաղորդելով, որ Տիգրանին հետիոտն ուղեկցողները արքաներ են եղել, հավանաբար, ոչ թե պարզապես սխալվել է, այլ ոչ ստույգ ձևով է արտացոլել Իրանում և Հայաստանում «արքայից արքա» և հպատակ արքայի փոխհարաբերություններում մի սովորույթ, երբ ստորադասը իր «տիրորդ» ներկայությամբ առանց նրա թույլտվության ձի հեծնելու իրավունք չուներ:

Գլուխ չորրորդ

ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 70-ԱԿԱՆ ԹԹ-Ի ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ: ՍԵԼԵԿԿՅԱՆՆԵՐԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹԸ (73-69 ԹԹ.):

Սիրիայում իր սոցիալ-քաղաքական հենարանն ընդարձակելիս Տիգրանը շարունակում էր միջազգային բեմահարթակում հակազդել Հռոմին և Պարթևական Իրանին:

85-ին Տիգրանից պարտություն կրելուց հետո՝ Արշակունիները շարունակում էին ապրել խլրտամների շրջանը: Ընդ որում նրանք ունեցան լուրջ հակառակորդ արևելքում, ի դեմս արևելաիրանական քոչվորների՝ սակարաուկների, որոնք հաստատվել էին Բաքտրիայում և Ամուդարիա գետից դեպի հյուսիս ընկած տարածքներում:

Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ 85-ից մինչև 69 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը խիստ թերի է արտացոլված սկզբնաղբյուրներում: (Հուստինոսի խոսքով՝ «Պարթևատանում փոխվել են շատ թագավորներ»): Այդ պատճառով գիտահետազոտական գրականության մեջ այն շոշափվում է հարևանցիորեն, ամենաընդհանուր ձևով: 70-ական թթ. միջազգային հարաբերությունների պատմության լուսաբանման խնդրում հետաքրքրություն են ներկայացնում Պլուտարքոսի պահպանած տվյալները Տիգրանակերտի ծակատամարտում, Տիգրանի բանակի էթնիկական կազմի վերաբերյալ:

Ինչպես պատմում է Պլուտարքոսը, Հայաստան, Տիգրանի բանակատեղը Տավրոսի լեռներում, ծակատամարտին մասնակցելու համար «իրենց բոլոր զորքերով նրան (Տիգրանին) միացան հայերը և զորդվացիները, եկան իրենց բոլոր զորքերի գլխավորությամբ

թյամբ մեղական և ադիաբենական թագավորները, եկան բազմաթիվ արաբները Բաբելոնի մոտ գտնվող ծովից, իսկ Կասպիական ծովից՝ աղվանների բազմությունը և նրանց հետ հարևան իբերներին, նաև եկան ոչ սակավ քանակությամբ Արաքսի մոտ ապրող արքաներին անհպատակները համոզված լինելով ընծաներով և բարեհաճությամբ» (Plut., Luc., XXVI, 4):

Պլուտարքոսի հաղորդումը Արաքսի ափից Տիգրանի մոտ եկած զորքերի մասին անուշադրության է մատնվել գիտահետազոտական գրականության մեջ (Թ. Ռեյնակ, Հ. Մանանդյան, Ռ. Գրուսե, Մ. Լ. Շոմոն): Սակայն այն հարց է հարուցում, որը կարոտ է լուսաբանման:

Ի տարբերություն Տիգրանի բանակատեղ եկած քաղաքականապես կախյալ բոլոր ժողովուրդներից Արաքսի ափերից եկած «արքաներին անհպատակները», միակն են, որոնց Տիգրանը համոզում է բարեհաճությամբ, ինչն ամենայն հավանականությամբ պետք է հասկացվի որպես դիվանագիտական քայլեր: Առավել կարևոր է, որ նրանք եկան ընծաներ ստանալուց հետո՝ «համոզված լինելով ընծաներով»:

Տիգրանի կողմից ընծաների առաքումը մի ժողովուրդին, դրա փոխարեն նրանից զինված ուժ ստանալու նպատակով, մի գործողություն էր, որը համատեղելի չէր հայոց արքայից այս ժողովրդի առաջաքաղաքական կախվածության վիճակի հետ:

Պլուտարքոսի հաղորդումը այսպիսով բովանդակում է Տիգրանից այս եկվորների անկախ լինելու վկայությունը:

Ընդգծենք նաև, որ Արաքսի ափերից այդ եկվորները Պլուտարքոսի կողմից ներկայացված են որպես հայերից առանձին ինքնուրույն էթնոս. նրանցով է եզրափակվում Հայաստանից դուրս ապրող ժողովուրդների զորքերի թվարկումը:

Այսպիսով մեր առջև ուրվագծվում է, ընդհանուր առմամբ, անիրական և այդ շրջանի քաղաքական վիճակին անհարիր փաստ: Տիգրանն իր գերկենտրոնացված պետության սահմանների ներսում իբր ծանաչում է Արաքսի ափերին ապրող մի ժողովուրդի (ավելի ճիշտ՝ ինչ-որ մեզ անհայտ էթնոսի) անկախ գոյությունը: Եվ այդ հզոր և այլևս աղբյուրներում չհիշատակվող էթնոսը

պետք է բնակվեր կամ Տիգրանի իշխանության քաղաքական պատվար Արաքսի հովտում՝ Արարատյն դաշտում, կամ էլ Արաքսի ստորին հոսանքում, այսինքն, Հայաստանի և Հայաստանին այդ տարիներին հպատակ Ատրպատականի արաքնում: Նման բացարձակորեն անիրական դեպքում Տիգրանը հազիվ թե կկարողանար իր կայուն գերիշխանություն ապահովել Ատրպատականի նկատմամբ: Դեռ ավելին, նման իրավիճակը մերժվում է աղբյուրների (Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի) բազմաթիվ վկայություններով՝ Արաքսի ներքին հոսանքի հարավային ափին կից տարածքների Հայկական պետության կազմում գտնվելու մասին (Կասպիանե, Փավնիտիս, Բասորոպեդա): Ի դեպ Փավնիտիսը (Փավենը) Ստրաբոնի աշխատության մեկ այլ տեղում հիշատակվում է որպես Հայաստանի եպարխիան՝ ռազմավարչական միավորը: Ուստի անհրաժեշտ է եզրակացնել, որ Պլուտարքոսի հիշատակած Արաքսը Հայկական Արաքսը չէ, այլ պետք է լինի միջինասիական Ամուդարիան: Հետևաբար հիմքեր կան կարծելու, որ Արաքսի ափերից Տիգրանի մոտ եկած արքայազուրկ ցեղերը պետք է լինեն միջինասիական քոչվորներ՝ սակարաուկները:

Ավելորդ չէ նաև նշել քննվող հաղորդման մեջ Պլուտարքոսի (և իր աղբյուրի) ակնառու ձգտումը ընդգծել հակահռոմեական ելույթով ընդգրկված տարածքի վիթխարիությունը. հռոմեացիների դեմ ոտքի են ելնում ժողովուրդները՝ Բաբելոնական և Կասպիական ծովերի ափերից մինչև Արաքս գետը: Եթե «Բաբելոնական ծովը» (Պարսից ծոցը) և Կասպիականը ներկայացված են որպես Տիգրանի հրավերին արձագանքած տարածքների հարավային և հյուսիսային սահմանները, ապա որպես մյուս այդպիսի սահմանը՝ արդեն միայն արևելքում գտնվող սահման հանդես է գալիս Արաքսը: Այդ տեսանկյունից էլ Պլուտարքոսի նշած Արաքսը չի կարող Հայաստանի գետը լինել, այլ գետն է արևելքում, այսինքն՝ Ամուդարիան է:

Հայտնի է, որ «Հին ժամանակներում Արաքսի անունը կրում էին բազում մեծ գետեր»²: Կարելի է հաստատուն համարել, որ Հերոդոտոսի աշխատության մեջ Արաքսը, որ սահման էր ծառայում պարսիկների և մասսագետների միջև, Ամուդարիան է: Համաձայն Յ. Հարմատտայի Հերոդոտոսի երկում այդ Արաքսին Բեհիստունի

արձանագրության մեջ համապատասխանում է Արախշա գետը, որն անցավ Դարեհ I-ինը պատերազմելիս՝ սակերի դեմ: Ինչպես նշում է Ի. Վ. Պյանկովը, անտիկ աշխարհում Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո Ամուդարիան հայտնի է «Օքսոս» անվան տակ, իսկ Արաքս անվանումը «ապրում է միայն գրական ավանդույթում»: Այդ ավանդույթին մ.թ.ա. 1 դ. հետևում էին Դիոդորոս Սիկիլիացին (III, 43,2), Ստրաբոնը մասսագետների պատմության մեջ (XI, 8,6): (Դիոդորոս Սիկիլիացու աշխատության մեջ Արաքսը հիդրոնիմ է ծառայում Վոլգայի կամ էլ, հնարավոր է, Ամուդարիայի անվանման համար):

Անհրաժեշտ է նկատել, որ Պլուտարքոսի հաղորդումն ունի մի անվիճարկելի կողմ: Ի տարբերություն գրական ավանդույթին հետևող հեղինակների (օրինակ Դիոդորոսի), սկզբնաղբյուրը, որից Պլուտարքոսը քաղեց իր տեղեկությունը, նկատի ուներ ոչ թե գրքային, պատմական նյութը, այլ իրեն ժամանակակից փաստը: Հետևաբար Արաքսի մասին Պլուտարքոսի հաղորդումը պիտի դիտարկվի որպես անուղղակի վկայություն, որ մ.թ.ա 1 դ. արևելահորանական միջավայրում Ամուդարիայի նկատմամբ կիրառվող Օքսոս՝ Վախշ անվանումների հետ մեկտեղ՝ գործադրվում էր Արաքս հին անունը (ավելի ճշգրիտ, հունական հաղորդմամբ հայտնի որպես Արաքս (կամ դրան մոտիկ ձևը)):

Կասկածից վեր է, որ Պլուտարքոսի սկզբնաղբյուրը, մեկնելով նյութը, քաջ տեղյակ էր նաև հունական ավանդույթին: Համաձայն Թ. Ռեյնակի տեսակետի, Պլուտարքոսը, Լուկուլլոսի պատերազմական գործողությունները Պոնտոսում և Հայաստանում նկարագրելիս, հենվում էր Արքիաս Անտիոքացու չպահպանված պոեմի վրա, որտեղ Կիկերոնի խոսքերով նկարագրված էր ամբողջ Միհրդատյան պատերազմը (Pro Archia poeta. IX, 19):

Կիկերոնը՝ Արքիասի կողմից փառաբանված գլխավոր իրադարձությունների շարքում մ.թ.ա. 73-ի Կիզիկոսի համար տեղի ունեցած ծակատամարտի հետ մեկտեղ, հիշատակում է նաև Տիգրանի երտի ծակատամարտը, որտեղ բանաստեղծի խոսքով հռոմեական ժողովրդի բանակը ցիրուցան արեց «հայերի անհամար զորքերին» (innumerabiles Armeniorum copias fudit): Բացառված չէ,

որ Տիգրանակերտի ծակատամարտում Տիգրանի բանակի էթնիկական կազմի մասին տեղեկությունները Պլուտարքոսը քաղել էր Արքիապի պոեմից:

Այսպիսով, հաստատապես կարող ենք պնդել, որ Ամուղարիայի ամերին բնակվող սակարաուկները մասնակցել են Տիգրանակերտի ծակատամարտին: Պլուտարքոսի հաղորդման մեջ անորոշություն է բովանդակում 'αβασιλευτοι «արքաներին անհատականները» արտահայտությունը: Այն հավանաբար հարկ է հասկանալ որպես քաղաքական բնորոշում: Այստեղ, բացառված չէ, որ առկա է սակարաուկների հասարակության կողմից արքայական իշխանություն չունենալու վկայությունը: Նշենք, որ անհամոզիչ է ծանաչվել դրամական լեգենդների ընթերցանությունը, որի վրա էր հիմնված այն կարծիքը, թե իբր սակարաուկները պետություն են ստեղծել Հյուսիսային Բաքտրիայում և Սոգդիան: Մյուս կողմից 'αβασιλευτοι բնորոշումը հնարավոր է մեկնաբանել որպես Արաքսի մոտ բնակվողների՝ պարթևական և հայոց թագավորներին, նաև տոխարների իշխանապետներին չենթարկվելու վկայությունը: Դժվար է ենթադրել, որ սակարաուկները իրենց հզոր ռազմական կազմակերպությամբ չէին գլխավորվում գերագույն առաջնորդների (կամ առաջնորդի) կողմից, որոնց, եթե խոսքը գնում էր «բարբարոսական» աշխարհի մասին, հույն հեղինակները որպես կանոն անվանում էին «թագավորներ»: (Հերոդոտոսը «բասիլևսներ» է անվանում մասսագետների, տավրերի, կիմեռների իշխանապետներին):

Սակարաուկները, ըստ երևույթին, երկար ժամանակ չեն մնացել Բաքտրիայում, որը նրանք, ինչպես հայտնի է, ջախջախել են տոխարների և ասիաների ցեղերի հետ միասին: Գերմանացի պատմաբան Ա. Հեռմանը նույնացնում է սակարաուկներին այն «սկյուլթներ» հետ, որոնք համաձայն Պոմպեոս Տրոգոսի (Հուստինոսի) տվյալների, 120-ական թթ. պարթևներին ստիպեցին մղել ծանր պաշտպանական պատերազմներ և իրենց հակապարթևական ասպատակություններում հասնում էին մինչև Միջագետք¹⁰: Պոմպեոս Տրոգոսի (Հուստինոսի) հաղորդման մեջ «սկյուլթները» ներկայացված են որպես տոխարներից տարբեր ժողո-

վուրդ (Just., Hist. Phil. XIII, 2): Հուստինոսը կարևոր վկայություն է պահպանել, որ «սկյուլթները» հաղթանակով բավարարվելով և Պարթևստանը ավերելով, վերադարձան հայրենիք (in patriam revertuntur. - Just., Hist. Phil.) <Սկյուլթների> (սակարաուկների) հայրենիքի անվան տակ հարկ է հասկանալ հարկավ ոչ թե Բաքտրիան, այլ նրանց նախնական քոչերավայրերի տարածքը: Մեզ հետաքրքրող հարցի համար բավական է արձանագրել, որ սակարաուկների տեղադրման վերաբերյալ հայտնի տեսակետը որպես կանոն նրանց տեղավորում են Ամուղարիայի և Սիրդարիայի միջև ընկած ընդարձակ տարածություններում: Կասկածից վեր է, որ Պարթևստանից սակարաուկները հեռացել են Ամուղարիայից այն կողմ՝ դեպի հյուսիս: Պ. Տրոգոսը (Հուստինոսը) այլևս չի հաղորդում հայրենիք վերադառնալուց հետո սկյուլթների Պարթևստան նորանոր ներխուժումների մասին, բայց նշում է պարթևների պատասխան գործողությունները: Միհրդատ 2-րդի գլխավորությամբ նրանք հաղթանակեցին համառ պայքարում:

Այսպիսով, Պլուտարքոսի հաղորդման մեջ Արաքսի նույնացումը Ամուղարիայի հետ թույլ է տալիս եզրահանգել 70-ական թթ. վերջերին Առաջավոր Ասիայում միջազգային իրադարձության մեջ կատարված կարևոր տեղաշարժերի վերաբերյալ: Պարթևստանն ընկավ աշխարհագրական աքցանի մեջ:

Տիգրանի շփումները սկյուլթներ-սակարաուկների հետ հակապարթևական են եղել իրենց ուղղվածությամբ: Ակնառու է, որ Հայաստանն ու սակարաուկները շահագրգռված են եղել իրենց ընդհանուր հակառակորդի՝ Պարթևական տերության թուլացմամբ: Այդ բնույթի շփումների իրագործումը՝ սակարաուկների անցնելը Ամուղարիայի ամերից (Մարգիանեի վրայով դեպի արևմուտք) մինչև Տիգրանի տերության սահման, Ատրպատականյան հարավը, կարող էր իրականանալ միայն Պարթևական տերության ռազմաքաղաքական թուլացման պայմաններում, որը սկսվեց Միհրդատ 2-րդի թագավորման վերջին տարիներին (91-87թթ.) և շարունակվեց հետագա «խառը» ժամանակաշրջանում (87-69թթ.):

Մ. թ. ա. 80 թվականով թվագրվող բաբելոնական մի սալիկում Արշակունի թագավոր Օրոդես 1-ին ունի «արքայից արքա» տիտ-

դուսը¹¹ : Մեծատիրական տիտղոսի վերականգնումը պիտի դիտարկվի որպես հայ-պարթևական հարաբերությունների հերթական սրման վկայությունը : Այդ հանգամանքի հետ համաձայնվում է Ն. Դիբվոյսի այն նկատառումը, որ արքայի անձնական անվան հիշատակումը ենթադրում է Արշակունի¹² տոհմից հակառակորդ արքայի հետ կոնֆլիկտի առկայությունը : Օրոդեսը անհետացավ քաղաքական բեմահարթակից նույն 80 թվականին, նրան փոխարինեց Թեոպատոր Եվերգեստոս մականունով արքան : Նրա դրամների վրա գրությունները մատնացույց են անում իր տիրապետության տարածվելը արևելք՝ Մարգիանեն ներառյալ¹³ : Այդ դրամների հայտնվելը կապվում է Իրանի արևելյան մարզեր, մասնավորապես Մարգիանե այդ թագավորի ռազմարշավի հետ¹⁴ : Դ. Սելվուդը նշում է, որ «անհայտ Արշակունի թագավորի» կառավարումը (Թեոպատոր Եվերգեստոսի) համընկանում է մեկ այլ թագավորի՝ Սինատրուկի գահակալման հետ և անշուշտ, իրավացի է, գտնելով, որ այդ ժամանակաշրջանում (70-ականների առաջին կեսին) Պարթևական տերությունը գտնվում էր քաղաքական մասնատվածության վիճակում¹⁵ : Նկարագիր մի աղբյուր պահպանել է այն կարևոր վկայությունը, որ «Սինատրուկը թագավորական գահի վրա բերվել էր սկյութներ-սակարաուկների ձեռքով» (Ps.-Luc. Macr. 15) : Ինչպես երևում է, ուշքի գալով Միհրդատ 2-րդի դեմ կռիվներում ունեցած անհաջողություններից, (մ.թ.ա. 110-ական թթ.) սակարաուկները 77-ին լայնածավալ ներխուժում իրագործեցին պարթևական տերության սահմաններից ներս : Այդ ներխուժման հետևանքով պարթևական գահի վրա փոխվեց թագավորը¹⁶ :

Միահեծան գլխավորելով տերությունը, փաստորեն, սակարաուկների դրածո զառամյալ Սինատրուկը հաշտվողաբար էր տրամադրված Տիգրանի տիրապետության նկատմամբ՝ Ատրպատականում և հյուսիսային Միջագետքում : Բավարարվելով «մեծ արքայի» տիտղոսով, ի տարբերություն Օրոդեսի, նա չէր հավակնում դառնալ արքայից արքա, թեև Արշակունիների կողմից 85-ին մեծատիրական տիտղոսի զիջումը Տիգրանին զգալիորեն խարխլում էր նրանց հեղինակությունը վասալ իշխանապետերի (թագավորների) միջավայրում (այսպիսով սակարաուկների միջամտությունը

իրագործվեց ի շահ հայոց թագավորի) :

Սակարաուկների ջոկատների միանալը Տիգրանի զորքերին Հայաստանում տեղի ունեցավ 69-ի աշնանը, Պարթևստանում Հրահատ 3-րդի թագավորման երկրորդ տարում : Նրանց առաջխաղալը մինչև Տիգրանի գերագույն իշխանության տակ գտնվող տարածքը՝ Ատրպատականի հարավային սահմանը, ինչպես արդեն ասվել էր, կարող էր իրագործվել միայն Իրանի հյուսիսարևելյան շրջանների, մասնավորապես Մարգիանեի նկատմամբ Արշակունիների վերահսկման կորստի պայմաններում :

Կարելի է ամենայն հավանականությամբ ենթադրել, որ սակարաուկները, դուրս մղված լինելով Մարգիանեից Թեոպատոր Եվերգեստոս Արշակունի թագավորի կողմից, շուտով, բարձրացնելով պարթևական գահի վրա Սինատրուկին (77-75) իշխեցին Մարգիանեում և պահում էին այն իրենց տիրապետության տակ դեռևս 69-ին (Մարգիանեի զիջումը կարող էր Սինատրուկի գահին հաստատման գինը լինել) :

Հրահատ 3-րդի թագավորումը, թերևս, նույնպես զերծ չէր գահի համար պայքարի բռնկումից : Դ. Սելվուդի կարծիքով, բռնազավթման փորձը պատկանում էր ոմն Դարեհին, իր բնորոշմամբ՝ «Տիգրանի կլիենտին» :

Այդ ելույթին Տիգրանի առնչակից լինելու մասին Դ. Սելվուդի ենթադրությունը բավականին հավանական է երևում Սալլուստի-նոսի հաղորդման լույսի ներքո. 68-ին Հրահատ 3-րդը զայրացած էր Տիգրանի դեմ նորավարտ մի պատերազմի պատճառով (ira in Tigranem, recentis belli) : Բացառված չէ, որ Տիգրանի հերթական միջամտությունը Արշակունիների գահակալական հարցերին նկատի ունի Եվտրոպիոսը (Eutr., Cap. VIII), երբ նշում է, որ Տիգրանը «հաճախ էր հաղթում պարթևներին» : 69-ին Հրահատը ստիպված էր հաշտվել իր հակառակորդների շփումների հետ ոչ միայն Իրանի հյուսիսում. համանման շփումներ տեղի էին ունենում Միջագետքի վրայով, որտեղ ինչպես երևում է, պարթևների վերահսկողությունը նույնպես կորսված էր :

Պլուտարքոսը Տիգրանի բանակի կազմում մատնացույց է անում «Բաբելոնի մոտ գտնվող ծովի կողմից եկած արաբներին»

(...ἀπὸ τῆς ἐν Βαβυλῶνι θαλάσσης Ἑβραῖος): Մեր առջև արաբական մի էլթնոս է, որի տեղադրությունը ճշգրիտ է մատնանշված. այն գտնվում է Պարսից ծոցի հյուսիսային ափին և Բաբելոն քաղաքից դեպի հարավ: Պլուտարքոսի հաղորդումից պարզորոշ է, որ այդ արաբները գտնվում են հայոց թագավորի քաղաքական ազդեցության ոլորտում: Նրանք Տիգրանի բանակի կազմում մասնակցում են Հռոմի դեմ պատերազմին: Բաբելոնյան ծովափնյա երկրամասից արաբները կարող էին օգնության հասնել Արշակունիների հակառակորդ Տիգրանին, միայն անցնելով այն տարածքների վրայով, որոնց վրա Հրահատի տիրապետությունն անկասկածելի է: Այն է կենտրոնական Միջագետքը, որի կենտրոնն էր Բաբելոնը: Այդ աստիճան անկախ և հանդուգն կերպով գործել Պարթև արքայի նկատմամբ՝ ի վիճակի էր միայն բավականին ուժեղ ռազմական կազմակերպություն ունեցող ժողովուրդը: Եվ Տիգրանն էլ իր հերթին պիտի դաշնակիցներ որոներ տարածաշրջանի նշանակալից ժողովուրդների շարքում: Ընդհանուր սահման չունենալով հայոց թագավորի տիրույթների հետ, անշատված լինելով դրանցից Հրահատի իշխանությունը ենթական տարածքներում՝ այդ արաբները պիտի Տիգրանի դաշնակիցները լինեին:

Այդ նկատի առնելով, հիմք չկա կասկածելու, որ Բաբելոնի մոտ գտնվող ծովի ափից եկած արաբները Խարակենեի (Մեսենե)՝ իր էթնիկական կազմով՝ արաբական պետության զորքերն էին: Պլինիոսը Խարակենեի թագավորության հիմնադիրն՝ Հիսպառուսինեսին անվանում էր արաբների թագավոր: Խարակենեի էթնիկական առումով արաբական պատկանելությունը հաստատում են հատուկ հետազոտությունները: Այդ շրջանում Խարակենեի անկախությունը պարթևներից (որոնք նրան հպատակեցրել են Միհրդատ 2-րդի օրոք համառ պայքարում) վկայում է նրա թագավոր Տիրայոսի կողմից տեսորադրաբանների թողարկումը, սկսած մ.թ.ա. 78-ից²⁰, այսինքն, շուտով Օրոդեսի անկումից հետո, Պարթևստանում Թեոպատոր՝ Եվերգետոս մականունով թագավորի կառավարման և նրա դեմ Սինատրուկի և Սակարաուկների ելույթի տարիներին:

Ընդունել Տիգրան Մեծի առաջարկը և նրան զորք ուղարկել, Տիրայոսին կարող էր դրդել այն իրողության գիտակցումը, որ հա-

յոց թագավորի դեմ պատերազմում Հռոմի հաղթանակը պարթևներին հպատակվելու սպառնալիք է ստեղծելու խարակենեի համար:

Խարակենեի հարավի միակ պետությունը չէր, որը թոթափեց Արշակունիների գերիշխանությունը: 81-80թթ. թվագրվում է Էլիմայիսի թագավոր Կամասակիրեսի արժաթե դրամահատությունը: Դ. Սելվուդը Արշակունիներից Տիգրանին «արքայից արքա» տիտղոսի անցման հետ է կապում նաև Պարսքի իշխանավորների առավել մեծ անկախությունը²²: Այդ փաստերը աներկբա ցույց են տալիս, որ 86-85թթ. հայ-պարթևական պատերազմում պարթևների պարտությունը զգալի տարածքային կորուստների է հանգեցրել նրանց համար ոչ միայն հյուսիսում (որտեղ նրանք Հայաստանին զիջեցին Ատրպատականն ու Հյուսիսային Միջագետքի թագավորությունները), այլև հարավում՝ Պարսից ծոցի առափնյակում, որտեղ անկախություն ձեռք բերեցին Խարակենեի, Էլիմայիսը և Պարսքը: Այսուհետև այդ թագավորությունների անկախ դիրքը Արշակունիների հանդեպ պայմանավորված էր միայն Տիգրանի արտաքին քաղաքական հզորությամբ:

Պլուտարքոսը նշում է, որ Տիգրանը «ինչպես ոչ այլ ոք թուլացրեց պարթևների հզորությունը» (Plut., Luc., XXI, 4):

Ակնհայտ է, որ Պլուտարքոսը մեծ դեր է հատկացնում Տիգրանի քաղաքականությանը Պարթևստանի թուլացման մեջ: Պլուտարքոսի տեղեկությունները Տիգրանակերտի ճակատամարտին հայոց թագավորի մարտական ուժերի էթնիկական կազմի վերաբերյալ թույլ են տալիս կոնկրետ փաստերի վրա պատկերացնել այդ քաղաքականությունը և պատկերացնել 70-ական թթ.-ին Առաջավոր Ասիայում միջազգային իրադրության մեջ կատարված էական փոփոխությունները: Ներքին պառակտումներով և ռազմական պարտություններով թուլացրած Պարթևստանը հայտնվեց արևելիքից և արևմուտքից իր հակառակորդների՝ Տիգրանի և սակարաուկների համատեղ ճնշման ներքո, որոնք հանգել են հակապարթևական բնույթի ռազմաքաղաքական համաձայնությունների: Միաժամանակ Պարթևական տերության հարավում անկախացած պետություններից Խարակենեի դաշնակցային հարաբերու-

թյուններ է հաստատել Տիգրանի հետ՝ տեսնելով հայոց արքայի հզորության մեջ պարթևներից իր անկախության գրավականը:

Այսպիսով, 85-ի հաղթանակից հետո Տիգրանը հաջողությամբ գործադրում էր իր հակառակորդին ընկճելու քաղաքական և դիվանագիտական միջոցները, առավելագույնս օգտագործում նրա խոցելի արտաքին և ներքին քաղաքական կողմերը: Դրանով իսկ ձեռնպահ մնալով մեծ պատերազմի մեջ ներգրավվելուց՝ (և իր ուժերը արևմտյան՝ արևելամիջերկարծովյան ծակատից շեղելուց) Տիգրանը հնավարություն էր ստանում հետամտելու Արշակունյաց տերության կազմալուծման իր վիթխարի նպատակին:

Ոչ պակաս ծավալուն նպատակ էր հետամտվում տերության արևմուտքում՝ Հռոմեական միջերկրական աշխարհակալության դեմ հանդիման: Այստեղ Տիգրանի տերության անվտանգության պահպանման շահը պահանջում էր ուշադրության բևեռումը Եգիպտոսի, Միջերկրական բուն ջրատարածքի և Կապադովկիայի վրա:

Օրոդենոսի հակառակորդության ելույթից շատ չանցած, հայոց արքայի և Հռոմի շահերը ընդհարվեցին Եգիպտոսի վերաբերյալ հարցում:

80թ. ապրիլին Ալեքսանդրիայում իր գահ բարձրանալու 19-րդ օրը ապստամբ ժողովրդի ձեռքով խոշտանգվեց Հռոմեական դրածո Պտղոմեոս XI Ալեքսանդր II-ը: Հռոմից Եգիպտոս մեկնելուց առաջ Պտղոմեոս XI-ը թողեց կտակ, որում Պտղոմեյան թագավորության (Եգիպտոսի և Կիպրոսի) ժառանգորդ հայտարարվում էր Հռոմը²³: Պտղոմեոսն իր դինաստիայի վերջին օրինական ներկայացուցիչն էր: Նրա հանկարծակի վախճանը օրակարգի դրեց կտակն իրագործելու հարցը: Հռոմն իրավական հիմունքներ էր ստանում Եգիպտական պետությանը տիրելու համար: Սակայն շուտով ալեքսանդրացիները խանդավառությամբ ընդունեցին Պտղոմեոս XII-ին, որն իր ապօրինի ծագման հետևանքով զուրկ էր գահակալելու իրավունքից²⁴ (սենատը նրան թագավոր ճանաչեց միայն 55թ.):

Կիկերոնի ճառի մի պահպանված հատվածը հնարավոր է դարձնում եզրակացնել, որ Ալեքսանդրիայում Պտղոմեոս XI-ի դեմ ապստամբության ժամանակ այդ Եգիպտական արքայազնը՝ ապագա Պտղոմեոս XII-ը, գտնվում էր Սիրիայում: Այլ կերպ

ասած՝ նրան ապաստան էր շնորհել Տիգրանի թագավորությունը: Սիրիայից Պտղոմեոսը մտավ Եգիպտոս²⁵: Մինչև Սիրիա գալը, Եգիպտական արքայազնը 88 թվականից պահվում էր Միհրդատ Եվպատորի արքունիքում և նշանված էր Պոնտոսի արքայի դստեր հետ: Միհրդատի ապագա փեսա Պտղոմեոսը պոնտական արքունիքից կարող էր ընկնել (ավելի ճիշտ՝ տեղափոխվել) Սիրիա միայն Տիգրանի մոտ: Հավանաբար 80թ. Պտղոմեոս XII-ի (հռչակավոր Կլեոպատրա VII-ի ապագա հորը) գահակալման կապակցությամբ հիմք կա խոսելու Միհրդատի և Տիգրանի համագործակցության մասին: Միհրդատը և Տիգրանը շահագրգռված էին կանխել Հռոմի իշխանության ներքո Պտղոմեանների պետության անցման իսկ հնարավորությունը: Ստեղծված սպառնալիքի կասեցումն ավելի շատ բխում էր Տիգրանի շահերից, որին բնավ ձեռնտու չէր Հռոմեական իշխանության տարածման հեռանկարը Եգիպտոսում՝ իր պետության հարավային թևում, և Կիպրոսում՝ իրեն ենթական սիրիական ափի դիմաց: Ակներև է, որ Տիգրանի որոշմամբ՝ շուտափոյթ լուծել ստեղծված խնդիրը, պետք է բացատրել նրա պետությունում Եգիպտական գահի հավակնորդ, ապագա Պտղոմեոս XII ֆլեյտահարի ի հայտ գալը:

Սիրիայի և Դաշտային Կիլիկիայի անվտանգության ապահովման խնդիրը պահանջում էր անհապաղ կարգավորել հարաբերություններն Արևելյան Միջերկրածովքում ուժ դարձած կիլիկյան ծովահենության («կիլիկեցիների») հետ: (II-I դդ. սահմանագլխին Լեռնային (Արևմտյան) Կիլիկիայի բնակչությունը, ապրելով տոհմատիրական կարգերի քայքայման շրջանը, իր գլխավոր զբաղմունքը դարձրեց ծովային առափնյա ավազակությունն ու ստրկավաճառությունը): Կիլիկյան ծովահենների և Տիգրանի փոխհարաբերությունների հարցի վերաբերյալ արժեքավոր է Ստրաբոնի հաղորդումը նրանց միջև կայացած համաձայնության մասին: Ըստ Ստրաբոնի իր իշխանությանը ենթարկելով Սիրիան, հայոց թագավորը (տեքստում՝ հայերը) «ծովը հանձնեցին կիլիկիացիներին»²⁶: Այդ առթիվ կարևոր է նշել, որ Սիրիայում Տիգրանի գահակալելու պահին կիլիկյան ծովահենների Արևելյան Միջերկրածովքի ջրերում, մանավանդ կիլիկյան-սիրիական անկյունում տի-

րապետությունն արդեն կայացած փաստ էր: Եվ այնուամենայնիվ, ուշագրավ է, որ տեղի ունեցավ ծովահենների կողմից Տիգրանին ծանաչելու փաստը որպես «ծովի»՝ իրենց ջրատարածքի տիրակալի՝ այսինքն գերագույն իշխանության՝ ինքնիշխանության կրողի, որն այնուհետև «ծովի շնորհումով» օրինականացնում էր (լեգալիզացնում) նրանց դրությունը՝ տիրապետությունը Միջերկրական ծովի արևելքում:

Տվյալ համաձայնությամբ անշուշտ վերջ դրեց կիլիկյան ծովահենների հարձակումներին Տիգրանին հպատակ Սիրիայի և Դաշտային Կիլիկիայի առափնյա շրջանների վրա: Կասկածից վեր է, որ այդ համաձայնությունն իրագործելի էր դառնում Տիգրանի ռազմական կարողությունների շնորհիվ: 83թ. հաստատվելով Դաշտային Կիլիկիայում Տիգրանը դարձավ ծովահենների ռազմակայանների անմիջական հարևանը Լեռնային Կիլիկիայում և կարող էր նրանց սպառնալ ցամաքից: Այսպիսով, Տիգրանի արևելամիջերկրածովյան տերության ստեղծմամբ կիլիկյան ծովահեններին այլևս մատչելի չէին մերձավոր տարածքները՝ Սիրիան և Կիլիկիան: Այդ հանգամանքը նրանց հարկադրեց տեղափոխել իրենց ռազմական ակտիվությունը դեպի Արևմտյան Միջերկրածովքը՝ Հռոմին ենթակա ջրեր, անմիջապես հարվածելով Հռոմի շահերին: 70-ական թվականների սկզբից, կիլիկյան ծովահեններն արագ վերակազմավորվում են որպես հզոր ռազմաքաղաքական միավորում և հակահռոմեական ուժ: Հեռավոր և երկարատև արշավանքներ (դեպի Սիցիլիայի, Իտալիայի, Իսպանիայի ափերը) կատարելու համար ծովահենները զարկ տվեցին մեծ ռազմանավերի՝ բիրեմաների և տրիերաների շինարարությանը: Ակնհայտ է, որ տիգրանյան տերության ձևավորվելը անմիջական խթան ծառայեց ծովահենային շարժման վերելքին և ուղղվածության փոխվելուն դեպի արևմուտք, ընդդեմ Հռոմի: Կիլիկյան ծովահենները փաստորեն չհայտարարված պատերազմ էին մղում Հռոմի դեմ: Տիգրանի հետ դաշինքի հետևանքով նրանք կարող էին կոնկրետ դեպքում գործել ի շահ հայոց թագավորի:

Տիգրանին միշտ հետապնդում էր Հռոմի դեմ հավանական պատերազմի միտքը: Նա գիտեր, որ Հռոմը իրեն դիտում է իբրև

Սելևկյան դաշնակից թագավորության, անօրեն բռնատեր: Տիգրանը իր ուժերը չի վատնում նոր տերիտորիալ գրավումների փորձեր կատարելով: Նրան խորթ էին նվաճողական ծրագրերը իր հարավային հարևաններ Հուդայի և Նաբաթեայի նկատմամբ: Տիգրանի տերությունը խաղաղ գոյակցում էր այս երկու ոչ մեծ պետությունների հետ: Հուդայի հետ հարաբերությունների հարցում Տիգրանը (որի սիրիական մայրաքաղաքում բնակվում էր հոծ հրեական համայնք)՝ հաշվի էր առնում իր ստրատեգիական և քաղաքական նախորդներ Սելևկյանների անհաջող փորձը: Հուդան և այդ դեպքում Նաբաթեան զավթելու ինքնըստինքյան դժվարին փորձը կհանգեցներ միայն նրա ուժերի շեղմանը պաշտպանական տեսակետից կարևոր հյուսիսից դեպի հարավ և ձեռնտու կլինեին Հռոմին:

Բ. Գրուսեն շատ դիպուկ է նկատել, որ Տիգրանը ձգտում էր տերիտորիալ ինքնասահմանափակման:՝ Արքան գիտեր, թե իր համար որն է այն սահմանը, որից այն կողմ տարածքային աճը հանգեցնում է անխուսափելի անկման: Գոյատևելու հնարավորություններ ունեյր կոմպակտ պետությունը:

Տիգրանը չեզոքություն պահպանեց, երբ Հուդայի ռազմատենչ արքա Ալեքսանդր Յաննայոսը (103-76) գրավելով Կարմել լեռը Փյունիկյան Պտղոմայիսի մոտակայքում, և Գալիլիան, շարժվեց Հորդանանի արևելյան ափի հելլենիստական պոլիսների դեմ, ենթարկելով նրանց ջարդի ու ավերածության:՝ Հրեաների կռիվների թեժ պահին Տիգրանն իր մեծաքանակ ուժերով արշավեց Կապադովկիա (77 թ.): Ինչպես և տասներկու տարի առաջ, Հռոմի մանկավիհ Արիոբարզանը դուրս շարժվեց, Տիգրանը մուտք գործեց Մաժակ, երկիրն օկուպացվեց մինչև Լիկաոնիա: Տիգրանը Հռոմին կրկին ցույց էր տալիս, որ Արևելյան Փոքր Ասիան (ընդհուպ մինչև Գալատիա) Հայաստանի շահերի ոլորտն է, որ հռոմեական գերիշխանությունը Փոքր Ասիայի եփրատամբերձ երկրամասերում նա չի հանդուրժելու:

Ստրատեգիական տեսակետից Տիգրանի գործունեությունը երկու ճակատով ակտիվ պաշտպանությունն է: Միջազգային ասպարեզում, Հռոմի և Պարթևական Իրանի հետ հարաբերություններ

րում Հայաստանն ի սկզբանե հանդես էր գալիս որպես ռազմական և քաղաքական միջոցներով ակտիվ պաշտպանվող կողմ (93-92 թթ.) կապաղովկիական հարցում, 86-85 թթ.՝ հայ-պարթևական պատերազմում, 83 թ. հայ - սիրիական ունիայի ժամանակ: Ինչպես դժվար չէ նկատել, հակահռոմեական միջազգային խնդիրների իրագործման կարևորագույն միջոցներից էր արտաքին և ներքին քաղաքական միությունների վրա հենվելը: Միաժամանակ նկատենք, որ Տիգրանի ձեռնարկումները որպես նվաճողական բնորոշելը կլինի ընդհանուր առմամբ 90-80-ական թթ. Արևելյան Միջերկրածովքում քաղաքական իրականության մեջ իշխած միտումների ոչ ճիշտ արտացոլում:

Առանձին դեպքերում Տիգրանի գործողություններում հակահռոմեական միավորիչ սկզբունքը զուգակցվում է զավթողական միտումների հետ, օրինակ, 91 և 78 թթ. Կապաղովկիայի գրավումները, կամ էլ Միջագետքի դինաստիաների (իշխանապետերի) հպատակեցումը պարթևական էքսպանսիայի դեմ պայքարում: Բայց այս միջոցառումները չեն եղել ինքնանպատակ, այլ անխուսափելիորեն բխում էին մեծ տերություններին դիմագրավելու նրա խնդրից:

Հելլենիզմի շրջանի քաղաքականության պատմության մեջ Պտղոմեոս I Սոթերից (305-283) հետո Տիգրան Մեծը հավանաբար միակն էր, որ, ինչպես երևում է, բավականաչափ գիտակցաբար էր հետևում միջազգային հավասարակշռության իր էությունը կոմպրոմիսային սկզբունքին, որի իրագործումը նրա երկկենտրոն թագավորության համար ապահովում էր պատշաճ իրավահավասար դիրք մեծ տերությունների համակարգում:

Սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են տեղեկություններ 70-ական թթ. վերջերին Սիրիայում իրենց իշխանությունը վերականգնելու նպատակով Սելևկյանների ձեռնարկած փորձի մասին: Պլուտարքոսի, Դիոն Կասիոսի և Հովսեպոս Փլավիոսի հաղորդումները, իրենց պատահականությամբ հանդերձ, ուրվագծում են Սիրիայում Տիգրանի վարած ռազմական խոշոր գործողությունները: Հաղորդումների քննությունը ցույց է տալիս, որ նրանք կապված են

Սելևկյանների գործունեության հետ: Պլուտարքոսի համաձայն, Լուկուլոսը, Պոնտոս ներխուժելուց առաջ (72 թ.), իր զինվորներին ասում էր, որ Տիգրանը սպանում է Սելևկոս տոհմի արքաներին, գերություն տանում նրանց կանանց և դուստրերին³⁰: Այս անցքերի վավերականությունը հաստատում է Պլուտարքոսի մեկ այլ հաղորդումը, ըստ որի 71 թ. Հռոմի դեսպան Ապիոս Կլավդիոսի Անտիոք ժամանման պահին Տիգրանը ցրադված էր Փյունիկիայի առանձին քաղաքների հնազանդեցմամբ: Պլուտարքոսը նաև պատկերում է քաղաքական լարված մթնոլորտը Սիրիայում 71 թ-ին Տիգրանի տիրապետությունից դժգոհ մի շարք պոլիսներ գաղտնի բանակցություններ են վարում հռոմեական դեսպանի հետ:

Դիոն Կասիոսի մի կցկտուր հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ հարավարևելյան Սիրիան (Կելեսիրիան³³) և Փյունիկիան ավերվել են Տիգրանի և արաբների կողմից. «Կելեսիրիան և Փյունիկիան... արաբների և Տիգրանի կողմից ավերված...»: Մեր առջև ուշագրավ տեղեկություն է, որից անհրաժեշտաբար բխում է, որ Փյունիկիայում Սելևկյանների դեմ պայքարող Տիգրանը պատերազմական գործողությունները փոխադրեց Կելեսիրիա, այսինքն՝ նաբաթեացիների դեմ, որոնք հունահռոմեական պատմագրության մեջ հաճախակի անվանվում են արաբներ կամ պետրական արաբներ: Տիգրանի կողմից ավերված Կելեսիրիան 85-ից պատկանում էր Նաբաթեական պետությանը:

Սիրիայում Տիգրանի գահակալման նախօրեին արաբական Նաբաթեա պետությունը ռազմական վերելք էր ապրում: Նաբաթեայի սահմանները հյուսիսում ընդգրկում էր Կելեսիրիան՝ Դամասկոսով (բացառված չէ նաև Պալմիրենեի շրջանը), իսկ հարավում՝ ծովափնյա Հիշազի զգալի մասը: Անտիոքոս XII Դիոնիսոսին և հուդայացիներին հաղթած Հարիթաթ III Նաբաթեացին (87-62 թթ.) Փլավիոսի տվյալներով ուներ 50 հազ. բանակ և այդ թվում 10 հազ. ընտիր այրուձի, ուղտավոր մարտիկների սրընթաց ջուկատներ, վարձկան հետևակ:

Դիոն Կասիոսի բերված հաղորդումից նաև բխում է, որ արաբները, այսինքն՝ նաբաթեացիները, իրենց հերթին պատերազմական գործողություններ էին վարում Փյունիկիայում: Սկզբնաղբյու-

րը, անշուշտ, նշում է Տիգրանի և նաբաթեացիների միաժամանակյա գործողությունները: Փյունիկիան այդ ժամանակ անցել էր Կլեոպատրա-Սելենեի կողմը՝ ընդդեմ Տիգրանի, իսկ այդ հանգամանքն արդեն հավանական է դարձնում նաբաթեացիների և Սելևկյանների դաշնակցային հարաբերությունները: (Տիգրանի դեմ պայքարում Սելևկյանները դաշնակցի կարիք ունեին):

Մենք արդեն անդրադարձել ենք Հովսեպոս Փլավիոսի երկի այն հատվածին, որտեղ պատմվում է Տիգրանի զորքերի կողմից Պտղոմայիսի գրավման և Կլեոպատրա-Սելենե թագուհու գերման մասին: Իր այս հաղորդմանը Հ. Փլավիոսը նախակցում է մի վկայություն, որը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Կլեոպտրիայում Տիգրանի մղած պատերազմի մասին: Պատմիչի վկայությամբ Հուդայի բանակը թագաժառանգ Արիստոբոլոսի գլխավորությամբ արշավի ելավ դեպի Դամասկոս, քաղաքի վրա հարձակումներ վերսկսած Իստուրեայի՝ Լիբանանի Բեկաա հարթավայրի արաբական կիսաավազակային իշխանապետության կառավարիչ Պտղոմեոս Մեննայոսի դեմ: Սակայն Հուդայական բանակը հարկադրվում է շուտով հետ վերադառնալ՝ «չգործելով ուշադրության արժանի որևէ բան»³⁴: Ի՞նչն է դրդել Հուդային պաշտպանել Դամասկոսը, որը պատկանում էր Նաբաթեայի արքա Հարիթաթին, այսինքն՝ վերջինիս օգնության հասնել:

Պտղոմեոս Իստուրեացին իր 8 հազ. ջոկատով այն ուժը չէր ներկայացնում, որ կարողանար իր դեմ համախմբել սովորաբար խոր թշնամությամբ պառակտված պետություններին՝ Հուդային և Նաբաթեային: Եթե գրավոր սկզբնաղբյուրը հաղորդում է պատերազմական գործողությունների սկիզբը, երբ Դամասկոսի շրջակայքի վրա սկսվեց Պտղոմեոսի հարձակումը, և նրան ընդառաջ ելավ Արիստոբոլոսը, ապա շնորհիվ դրամագիտական տվյալների՝ 72-69 թթ. Դամասկոսում Տիգրանի հատած³⁵ դրաքմենների, հայտնի է դառնում պատերազմի վերջնական արդյունքը՝ Հարիթաթի պարտությունը և Դամասկոսի հպատակվելը Տիգրանին: (Փլավիոսի նկարագրության և դրամագիտական տվյալները ճիշտ լրացնում են միմյանց):

Այսպիսով, ուրվագծվում է հետևյալ պատկերը. Տիգրանի վասալ

Պտղոմեոս Մեննայոսի ջոկատները³⁶, ըստ էության, կատարում էին նրանց ետևից եկող հայկական ռազմական ուժերի ավանգարդի դերը: Կասկածի ենթակա չէ, որ Հուդայացիների արշավանքը դեպի Դամասկոս ուղղված էր Տիգրանի դեմ և նպատակ ուներ նրան արգելելու Կլեոպտրիայի խոշորագույն քաղաքի գրավումը:

Առանց որևէ նշանակալից բան գործելու՝ Արիստոբոլոսի շուտափույթ հետդարձի միակ պատճառը (այլ կերպ ասած՝ նրա բանակը շփման մեջ չմտավ հակառակորդի հետ) կարող էր լինել միայն նաբաթեացիների պարտվելը Տիգրանից և հայոց արքայի կողմից Դամասկոսի առումը մինչև Հուդայական զորքերի հասնելը ռազմական գործողությունների վայրը: Ակնհայտ է, որ Տիգրանը թույլ չի տվել իր հակառակորդներին միավորել իրենց ուժերը և այդ դեպքում Հուդայացիներին ոչինչ չէր մնում, քան նահանջել և փաստորեն դուրս գալ պատերազմից: Այսպիսով, Հովսեպոս Փլավիոսի հաղորդումը հիմք է տալիս արձանագրել Տիգրանի դեմ նաբաթեացիների և Հուդայացիների ռազմական դաշնակցությունը, որը, սակայն, հայոց արքան կազմալուծեց ռազմական գործողությունների հենց սկզբում:

Այնուհետև Հովսեպոս Փլավիոսը պատմում է, որ Արիստոբոլոսի անարդյունք արշավանքից քիչ հետո լուր է հասնում Հուդա՝ Տիգրանի սպասվող ներխուժման մասին: Պատերազմական վիճակը, մի կողմից Հայաստանի, իսկ մյուս կողմից Նաբաթեայի և Հուդայի միջև, ակնհայտորեն հակասում է այն խաղաղ գոյակցությանը, որ դիտվում է նախորդ տասնամյակի ընթացքում (83-73 թթ.) Տիգրանի տերության և այս երկու ոչ մեծ երկրների միջև:

Նաբաթեայի և Հուդայի պետությունների դաշնակցությունը Տիգրանի դեմ, անշուշտ, կապված է Փյունիկիայում Կլեոպատրա-Սելենեի ռազմական ելույթի հետ: Այս բոլորը թույլ է տալիս գալ այն եզրակացության, որ 73-71 թթ. Սիրիայի հարավում Տիգրանի դեմ գոյացել էր կռալիցիա՝ Տիգրանի տիրույթներից Փյունիկիան անջատած Սելևկյանների, Նաբաթեայի և Հուդայի միջև: Արձանագրելով այսպիսի դաշնակցության գոյությունը, ավելորդ չենք համարում ընդգծել այն անխուսափելի դարձնող հանգամանքները. երեք մասնակիցները դիմակայում են ընդհանուր հակառա-

կորդին՝ Տիգրանին, ռազմական գործողությունները ընթանում էին մեկ ընդհանուր շրջանի սահմաններում և միաժամանակ:

Թեև Հուդայի և Նաբաթեայի նկատմամբ Տիգրանը չէր մտորում նվաճողական պլաններ, այնուամենայնիվ այս երկու պետությունների հյուսիսային սահմանի մոտ մեծ տերություն կազմավորվելը նրանց համար հնարավոր սպառնալիք էր ներկայացնում: Անտառակույս, նրանց օգտավետ էր իրենց հյուսիսային տիրույթների մոտ որպես հարևան ունենալ ոչ մեծ և համեմատաբար թույլ Սելևկյան թագավորությունը: Սելևկյանները, Հարիթաթը և Արիստոբուլոսը Տիգրանի դեմ կռվում կարող էին հուսալ հաղթանակ, ապավինելով միայն հռոմեացիների միջամտությանը սիրիական գործերին՝ Միհրդատի նկատմամբ Լուկուլլոսի հաղթանակից հետո: Տիգրանի հակառակորդները, ամեն մեկը յուրովի շահագրգռված նրա դեմ սկսված պայքարով, ըստ էության, գործում էին՝ ելնելով Հռոմի մեծ քաղաքականության շահերից, քանի որ հիմնականում նրանց ելույթի հետևանքով Տիգրանը հնարավորություն չունեցավ գալ Միհրդատին օգնության՝ 72 թ. Կիզիկոսից դեպի Պոնտոս վերջինիս նահանջից հետո:

III Միհրդատյան պատերազմի տարիներին (73-71 թթ.) Կլեոպատրա-Սելենեն սկսեց հավակնել նաև եգիպտական գահին՝ վիճարկելով Պտղոմեոս XII Ֆլեյտահարի թագավորման օրինականությունը:

Հռոմ եկած Կլեոպատրա-Սելենեի որդիները՝ Անտիոքոսը և նրա եղբայր Սելևկոսը, ձգտում էին ստանալ սենատից իրենց թագավորական իրավունքների ծանաչումը Եգիպտոսի նկատմամբ. Սելևկյան դինաստիայի ներկայացուցիչների գահակալական իրավունքները Սիրիայի նկատմամբ կասկածից³⁷ դուրս էին:

Կիկերոնը Սելևկյան արքայազնին անվանում է թագավոր (*rex Antiochus*)³⁸: Կիկերոնի համար Սիրիան Անտիոքոսի *regnum patrium* և հայրական թագավորությունն է: Այս բնորոշումը ցույց է տալիս, որ Հռոմում Տիգրանի իշխանության տարիներին Սիրիան դիտվում էր որպես Սելևկյանների թագավորություն՝ «անօրենաբար» զավթված հայոց արքայի կողմից: Կասկած չկա՝ Հռոմը Տիգրանին երբեք չէր ծանաչում որպես Սիրիայի թագավոր: 74-73 թթ.

սենատը Անտիոքոսին շնորհեց Հռոմի «բարեկամի և դաշնակցի» կարգավիճակ (*amicus et socius*): Կիկերոնի ծառում հատուկ ուշադրության արժանի է նաև հետևյալ հաղորդումը. Անտիոքոս Բարեպաշտի որդիները՝ «Սիրիայի արքաները», մեկնելով Հռոմից, ուղևորվեցին Սիրիա, իրենց հայրերի թագավորությունը (... *reges Syriae, Antiochi filios pueros...*, in Syriam, regnum patrum profecti sunt.): Հավանաբար նախազգուշության նպատակով պատանի Սելևկյանները ծանապարհվեցին Սիրիա ոչ թե միասին, այլ առանձին: Անտիոքոսը նախընտրեց Սիցիլիայի վրայով անցնող ծանապարհը, իջևանեց Սիրակուզայում՝ հյուրընկալվելով կղզու կուսակալ Գայոս Վեռեսի մոտ: Ընչաքաղց Վեռեսը դաշնակից թագավորի նկատմամբ վարվեց հանցավոր կերպով, նա խաբեություն մեծացրեց արքայական զանձերի մի մասը: (Այս և իր մյուս հանցանքների համար Վեռեսը շուտով դատվեց Հռոմում: Մեղադրական ծառով հանդես եկավ Կիկերոնը, որի շնորհիվ մենք իմանում ենք Արևելյան Միջերկրածովքի հարավ-արևելյան անկյունում կատարված որոշ անցքերի մասին): Կիկերոնի ելույթը պարունակում է հետաքրքրական մանրամասներ: Այսպես, Անտիոքոսի թանկարժեք մեծ աշտանակը յուրացնելուց հետո, Վեռեսը սկսում է հորդորել արքայազնին շտապ հեռանալ կղզուց, քանի որ, իբր, լուր է ստացել, որ Սիրիայից՝ Անտիոքոսի թագավորությունից, Սիցիլիա են գալիս ծովահենները. (*ex eius regno piratas in Siciliam esse venturos*. - Cic. Verr., 4.29): Անգամ եթե Վեռեսը հնարած լիներ վերահաս վտանգի գաղափարը, դրա հավանականությունը թե՛ Վեռեսին, թե՛ Անտիոքոսին բավականին իրական էր թվում: Իսկ թե ով կարող էր Սելևկյան արքայազնին բռնելու նպատակով Սիրիայից նավեր ուղարկել, դժվար չէ կռահել:

Հիմք չկա ենթադրելու, որ նավարկելով Սիցիլիայից, Անտիոքոսը ինչ-որ պատճառով շեղվեց իր ընտրած ուղուց: Այդ դեպքում Կիկերոնի ծառում պահպանված տեղեկությունները հիմք են տալիս կարծելու, որ մոտավորապես 72-71 թթ. Սիրիայի հարավային շրջաններում հայտնվեց Անտիոքոս XIII թագավորը՝ «հռոմեական ժողովրդի բարեկամը և դաշնակիցը», Հռոմի դրածոն, Տիգրանի հակառակորդը: Կիկերոնի ծառից հայտնի դարձած փաստերը

գալիս են ամրապնդելու այն ենթադրությունը, որ Կլեոպատրա-Սելենեի ռազմական գործողությունները (ինչպես և կառավարումը) պիտի իրականացվեին Սիրիայի արքա Անտիոքոս XIII-ի անունից: Արքայազնի երկամյա գործունեությունը հռոմում վկայում է, որ նորահայտ արքայի առաջնորդությունը Սիրիայի համար պայքարում ավելի շուտ անվանական էր: Պայքարի կազմակերպումը ստանձնեց նրա մայրը, իսկ ինքը՝ Սելևկյան արքան, շարժմանը օրինական բնույթ էր հաղորդում:

72-71 թթ. Սելևկյանները վերածվեցին զգալի ուժի և դաշնակցելով նաբաթեացիների և, սկզբնական շրջանում, հուդայամիների հետ լրջորեն սպառնում էին Տիգրանի տիրապետությանը Սիրիայում: Փլավիոսի այն ցուցմունքը, թե Կլեոպատրա-Սելենեն հենարան ուներ Փյունիկիայում, և Ստրաբոնի հաղորդումը, թե Տիգրանը թագուհուն սպանելուց առաջ դուրս մղեց նրան Սիրիայից, վկայում են Սելևկյանների ելույթի ուղղությունը՝ Փյունիկիայից դեպի Սիրիա: Մոտ 72 թ., ապագայում հռոմի դեմ պատերազմելու նկատառումով, Տիգրանը շահագրգռված էր չհրահրել հարավ-սիրիական պատերազմը: Նա չներխուժեց Հուդա և լիովին բավարարվեց, երբ հրեաները հնազանդություն հայտնեցին: Հաշտությունը նրանց հետ կնքվեց քիչ հետո՝ պաշարված Պտղոմայիսի պարիսպների տակ:

Տիգրանի գլխավոր հարվածը ուղղված էր ըմբոստ փյունիկյան քաղաքների դեմ, որոնց մեջ, բացառված չէ, որ Պտղոմայիսին էր պատկանում դեկավար դերը: Դամասկոսի գրավումով և Հարիթաթի արաբների սանձահարումով Տիգրանը ստեղծում էր ապահով թիկունք Փյունիկյան ծովափում գրոհը սկսելու համար:

Սակայն այստեղ ձեռք բերված հաջողությունը, կարծես, ընդհատվեց՝ Հայաստանում գահաժառանգ Ջարեհի ապստամբությունամբ: Ավագանու դժգոհությունը ցայտեց Տիգրանի համար դժվարին պահին: Ապպիանոսի վկայությամբ Հայաստանում բռնկվեց պատերազմ, և տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որտեղ պարտվեց և կործանվեց Ջարեհը⁴⁰: Ջարեհի դավադրությունը կարող էր մնալ աննկատ, իսկ ելույթը, ամենայն հավանականությամբ, վերաճել բացահայտ պատերազմի Հայաստանում Տիգրանի բացակայության ժամանակ: Ապստամբությունը նշանակում էր վտան-

գավոր պառակտում պետության իշխող դասակարգի ներսում: Ընդդիմությունն աճը հայ իշխող դասակարգի զգալի մասում, վերջինիս հետ գահաժառանգի մերձենալը և Տիգրանի պատկառելի տարիքը պիտի սիրիացիներին երկյուղ ներշնչեին ապագայի նկատմամբ: Տիգրանը կարողացավ վերսկսել Փյունիկիայում իր գրոհը 71 թ. ամռանը: Պատերազմը ընդունեց հզոր ամրացված ծովափնյա քաղաքների ու ամրությունների համառ ու հետևողական պաշարումների բնույթ: Նրանց հնազանդեցնելու և Սելևկյանների ապստամբությունը ջախջախելու համար Տիգրանից պահանջվեց մեկուկես տարի: Այս ընթացքում Տիգրանը մեկ անգամ ևս բացակայեց սիրիական փյունիկյան ռազմաբեմից:

Թողնելով զորքերը, նա շտապեց Անտիոք, հռոմի դեսպան Ապիոս Կլավդիոսի հետ բանակցություններ վարելու: Բանակցությունները շուտ ավարտվեցին, բայց Անտիոքից Տիգրանի մեկնումը փյունիկյան ռազմաբեմ անսպասելիորեն հետաձգվեց Կորդոքի թագավոր Ջարբիենոսի խռովության պատճառով: Ջարբիենոսը զաղտնի բանակցել էր հռոմեական դեսպանի հետ Տիգրանի դեմ գալիք պատերազմում հռոմեացիների հետ ռազմական դաշինք (սիմմախիա) կնքելու մասին⁴¹: Մերկացված դավաճանության մեջ, հուսալով Լուկուլլոսի մոտալուտ օգնությունը, նա ապստամբություն բարձրացրեց: Տիգրանի ուղարկած պատժիչ զորամասերը վճռական գրոհով գրավեցին պարիսպների չորս շարքով բոլորած Փինական⁴²: Ջարբիենոսը ընկավ մարտում, տիրակալի հրամանով սրի քաշվեց նրա ընտանիքը՝ կինը և երեխաները: Հայկական կայազորները տեղադրվեցին Կորդոքի բոլոր ամրակետերում: Այսպիսով, հենց սաղմնային վիճակում ծնվեց ապստամբությունը, որ սպառնում էր տարածվել ամբողջ Միջագետքով մեկ:

Սակայն խռովությունները թիկունքում շարունակվում էին: Այդ կապակցությամբ հատուկ քննարկման է արժանի Սելևկիա Պիերիա պոլիսի քաղաքացիական կոլեկտիվի (համայնքի) հետ Տիգրանի հարաբերությունների հարցը:

Համաձայն Եվտրոպիոսի, Սիրիայում հռոմեական տիրապետության հաստատումից հետո, Տիգրանին հաջողությամբ դիմադրելու համար Սելևկիային շնորհվեց ազատություն: (Նույն իրադար-

ձուլությունը նկատի ունի նաև Ստրաբոնը): Մեր առջև, անշուշտ, թագավորի դեմ բացահայտ ըմբոստացման փաստն է: Գրականություն մեջ, սովորաբար, Տիգրանի և Սելևկիա քաղաքի կոնֆլիկտը վերագրում են 83 թ.: Ընդ որում, այս թվագրման օգտին ոչ մի փաստարկ չի բերվում: Կոնֆլիկտի տարեթիվը բավական դժվար է որոշել, քանի որ սկզբնաղբյուրներում այս հարցի վերաբերյալ չի պահպանվել որևէ հաղորդում: Այնուամենայնիվ որոշ դատողություններ թույլ են տալիս կասկածի տակ դնել կոնֆլիկտը 83 թվականով թվագրելու իրավացիությունը:

Տասնչորս տարի շարունակ Տիգրանի իշխանությունը չընդունելու մի քաղաքի կողմից, որ գտնվում էր արքայանիստ Անտիոքի մոտակայքում (22 կմ հեռավորություն վրա) և կատարում էր նրա ծովային դարպասի դերը, կնշանակեր Տիգրանի հեղինակության ծայրահեղ նսեմացում, կներկայացներ խիստ վտանգավոր նախադեպ և անպայման Տիգրանից կպահանջեր քաղաքը հպատակեցնելու փորձեր: Ուշագրավ է այն, որ Ապիոս Նլավդիոսի 71 թ. դիվանագիտական միսիան Անտիոք հանգամանալից նկարագրող Պլուտարքոսը ոչինչ չի ասում Սելևկիայի ապստամբության և անկախության մասին: Այսպիսի իրադարձությունը հազիվ թե վրիպած լիներ նրա ուշադրությունից, եթե այն տեղի ունենար այդ ժամանակ:

Ելույթի կարևոր պատճառ, ինչպես պետք է ենթադրել, կարող էր հանդիսանալ 70-ական թթ. վերջերին քաղաքի սաստկացած տնտեսական (առևտրական) անկումը, որը, համաձայն վերը բերված կարծիքի, պայմանավորված էր Լատիլիեայի մրցակցությամբ: Իր հերթին Լատիլիեայի տնտեսական և քաղաքական վերելքին նպաստել էր Տիգրանի հովանավորությունը: Այս նկատառումներից ելնելով կարելի է կարծել, որ Սելևկիայում պարարտ հող էր ստեղծվել ապստամբության համար:

Ուստի ավելի տրամաբանական է Տիգրանի դեմ Սելևկիա Պիերիա խոշոր ծովաքաղաքի ելույթը տեղադրել 70-ական թթ. վերջում (71 թ. հետո)՝ Սիրիայի հարավում Սելևկյանների պայքարի տարիներին և բնորոշել այն որպես ապստամբություն, որի հաջող ելքը պետք է բացատրվի այդ ժամանակ տեղության լայնարձակ տարածքներում Տիգրանի ուժերի ցրվածությամբ: Տեսրապոլիսի

քաղաքների մեջ Սելևկիան, որի պարիսպների ներսում պահպանվում էին Սելևկյան արքաների գերեզմանոցները, միակն էր, որ դավաճանեց Տիգրանին Կլեոպատրա-Սելենեի դեմ պայքարում, թագավոր ծանաչելով Անտիոքոս XIII-ին: Նրա ելույթը ծանր հարված էր Տիգրանի համար, որը, սակայն, չունեցավ այն կորստաբեր հետևանքները, որոնք սպասվում էին: Անտիոքի 300 հազ. քաղաքացիական կոլեկտիվը Տիգրանի կողմն էր: Իրենց արքային հավատարիմ մնացին Լատիլիեան, Ապամեան, նաև Բերիթը:

70 թ. Սիրիայում լարված վիճակը խորացավ տարերային աղետից: Ահռելի ուժի երկրաշարժը ավերեց Հյուսիսային Սիրիայի ծովափնյա շրջանները⁴³: Մակերևույթի ցնցումները ուղեկցվում էին ավերից դուրս եկած կոհակներով: Զոհվեց 170 հազար մարդ⁴⁴: Անտիոքում փլվեց բուկլեթերիոնը (քաղաքախորհրդարանը): Տիգրանի հակառակորդները աշխատեցին իրենց օգտին մեկնաբանել արհավիրքը: Հուստինոսի վկայությամբ մարգարեները աղետում տեսնում էին Սիրիայում մոտալուտ փոփոխությունների ազդանշան՝ հարկավ պետական իշխանության բնագավառում: Արհավիրքի տարում Տիգրանը, չթուլացնելով իր ծնշումը, տիրացավ ամբողջ Փյունիկիային և ձեռնարկեց Սելևկյանների վերջին պատվարի՝ հզոր ամրացված Պտղոմայիսի պաշարումը: Քաղաքի բնակչությունը Կլեոպատրա-Սելենեի գլխավորությամբ համառ դիմադրում էր: Թագուհին հույսով սպասում էր հռոմեացիների փրկարար ներխուժմանը: 69 թ. գարնանը Պտղոմայիսը ընկավ: Սելևկյանների ելույթը ջախջախված էր: Գերված Կլեոպատրա-Սելենեն շտապ հասցվեց եփրատամբ՝ Սելևկիա բերդը, ուր և մահապատժի ենթարկվեց: Անտիոքոս XIII-ին հաջողվեց այս անգամ էլ ծողոպրել Տիգրանի ձեռքից. մի քանի ամիս նա թաքնվում էր հռոմեական Ասիամարզի հարավային ծովափնյա խուլ անկյուններում («հռոմեական Կիլիկիայում»): 69 թ. ապստամբությունները ծնշված էին, բացառությամբ միայն Սելևկիա Պիերիայի, որը աշխարհից կտրված, շարունակում էր դիմադրել: Նրա ապագայի որոշման, ինչպես և Սիրիայում իր իշխանության հետագա ամրացման հրատապ հարցերի լուծմանը Տիգրանն ի վիճակի էր ձեռնամուխ լինել Հռոմի դեմ պատերազմից հետո, որը նա անհապաղ վճռեց սկսել 69 թ. գարնանը:

69 թ. հռոմեացիները կանգնած էին Պոնտոսում և Կապադովկայում. Տիգրանն արձակեց հռոմեացիների դեմ արշավի ելնելու հրամանը:

1. οὐκ ὀλίγοι δὲ τῶν περὶ τὸν Ἀράξην νεμομένων ἀβασίλευτοι χάριτι καὶ δώροις πεισθέντες ἀπήντησαν - Plut., Luc., XXVI, 4
2. **А. И. Доватур, Д. П. Каллистов, И. А. Шишова.** Народы нашей страны в "Истории" Геродота. Москва, 1982, с. 184
3. **J. Harmatta.** Darius' expedition against the Saka-tigraxauda. Studies in the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. Budapest, 1979. P. 26-28.
4. **И. В. Пьянков.** Массагеты Геродота. - ВДИ, 1975, No. 2 с. 66
5. **В. В. Бартольд.** Аму-Дарья. - Сочинения, т. III. Москва, 1965. с. 319. **А. З. Розенфельд.** Заметки по гидронимии Юго-Восточного Таджикистана. - Топонимка Востока. Москва, 1964. с. 179
Խոսելով «Արաքս» հիդրոնիմի արևելքում տարածման մասին հարկ է նկատի ունենալ, որ մ. թ. ա. 1-ին դարում հռոմեացիների աշխարհագրական գիտելիքների մակարդակը (մինչև Պոմպեոսի ուղեկից Թեոփանոս Միտիլենացու կողմից հայկական Արաքսի ակունքների նկարագրելը) արտացոլված է Պևտինգերյան քարտեզում (կազմված 4-րդ դարի երկրորդ կեսին, ու ի հանրապետական շրջանի հռոմեական քարտեզների հիման վրա): Այստեղ Արաքսը, սկիզբ առնելով Տավրոսի լեռներում, հոսում է Հայաստանից դեպի արևելք, Բաքտրիայի վրայով և քափվում օվկիանոսի մեջ: Այսինքն, հռոմեացիների պատկերացմամբ, հայկական Արաքսը և Ամուդարյան միաձուլվել են մի վիթխարի գետի մեջ՝ Արաքս անվան տակ:
6. Հունական պատմագրական ավանդույթում Արաքս անվանման կիրառումը Արևելքի տարբեր գետերի նկատմամբ (Քսենոփոնը (Xen., Anab., IV, 19) անգամ Արաքս է անվանում Եփրատի վտակ Խաբուրը (տե՛ս **Tomaschek**, Araxes - RE, 1896, II, էջ 404) պիտի ձևավորվեր հին իրանական ավանդույթի ազդեցության ներքո: Ս. Պ. Տոլստովը Արաքս անվան ծագումը դուրս է բերում Կասպարայան ավազանի հնագույն տեղանունից. «ռոս, ռաքս, ռաս, ռոքս, ռաք2, ռոք2, ռոշ, ռուշ» (արևմտյան, ոչ ածանցավոր տարբերակ) և «առքս, արաքս, արախ» (ածանցավոր արևելյան տարբերակ) (տե՛ս **С. П. Толстов.** Из предыстории Руси. - С. Э, 1949, 3-7. с. 43): Բերված ձևերի իրանական ծագումը՝ «լույս», «լուսավոր» նշանակությամբ նշում են Հր. Աճառյանը՝ պարսկ. raxs., սանսկր. ruxsa փայլող (տե՛ս **Հր. Աճառյան** Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, 1973, էջ 39), Վ.

Ի. Արևելք՝ միջ. արվեստ. raocah, հին պարսկ. rausa (տե՛ս **В. И. Абаев.** Осетинский язык и фольклор, М. -Л., 1949. с. 177, 178. Он же. Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. II, Л., 1973, с. 435-437). Նույն հիմքը է. Ա. Գրանտովսկին տեսնում է «սակարուկ» էթնոնիմի մեջ: Saka-rauka «ճերմակ սակեր» (տե՛ս **Э. А. Грантовский.** О восточноиранских племенах кушанского ареала. Центральная Азия в кушанскую эпоху, т. II, М., 1975, с. 79):
Այդ հին իրանական հիմքը ծառայում էր նաև հետագայում աշխարհագրական անուններ կազմելու համար. Ռուշան՝ հարթավայր Պյանջի վերին հոսանքում, Ուստրուշանա (տե՛ս **С. П. Толстов.** Из предистории Руси. с. 43: Նրա հետ ինքը կապում է Սիրդարյա աջ վտակ Արիսի անվան ստուգաբանությունը): Ինչպես նշում է Ի. Վ. Պյանկովը (К вопросу о маршруте похода Кира II на массагетов. - ВДИ, 1964, No. 3, с. 120) Ռիզվեդայում Ամուդարիան հայտնի է Rasa ձևով, Ավեստայում Rasha (Ռանգհա), այսինքն Արաքս: Սասանյան Իրանում Ամուդարյան հայտնի էր Արանգ անվան տակ (տե՛ս **И. В. Пьянков.** Массагеты... с. 64, 77): Նրա ուրիշ անուն էր Վեիրոտ. կարելի է նկատել «Արաքս» (Արախշա) և Արանգ (Ռանգհա) անունների իմաստային մոտիկությունը: Համաձայն Հր. Աճառյանի սանսկր. rang, պեի. rang, պարսկ. rang, arang նշանակում են գույն (նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 39): Ի. Վ. Պյանկովի կողմից բերվող տվյալները (**И. В. Пьянков.** Массагеты... с. 66) ցույց են տալիս, որ Ռանգհա (Արանգ) դա երկարատև պատմական ժամանակաշրջանի ընթացքում կասպարայան ավազանի գետերի տարածված անուններից մեկն է: Այն է՝ Վուգա, Ամուդարյա, ժամանակակից Արաքս: Հարկ է նշել, որ Ի. Վ. Պյանկովի այն տեսակետը, որ (**И. В. Пьянков.** Бактрия в античной традиции. Душанбе, 1982, с. 24), որ Կալիսթենեսը (մ.թ.ա. 4-րդ դար) խոսելով Արաքսի որպես բաքտրիացիների և սկյութների միջև սահմանի մասին, իր տրամադրության տակ ուներ ոչ միայն գրական, այլև ինչ-որ սեփական տվյալներ՝ ստացված Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի ժամանակ: Դա կարծում ենք թույլ է տալիս ենթադրել, որ Կալիսթենեսի ժամանակ Արևելքում օգտագործման մեջ էր Ամուդարիայի Արաքս անունը: Մյուս կողմից Ի. Վ. Պյանկովի նշած այն փաստը (**И. В. Пьянков.** Массагеты... с. 66), որ անտիկ աշխարհում մ.թ.ա. 4-րդ դարից Ամուդարիան հայտնի էր որպես Орпсу (Վախշ), թույլ է տալիս ենթադրել, որ 4-րդ դ. վերջերին Արևելքում տեղական միջավայրում օգտագործվում էր Ամուդարիայի այդ երկու, եթե ոչ ավելի շատ անունը (Արախշա (Արաքս), Վախշ / Орпсу, Ռանգհա): 3-1-ին դդ. Ամուդարիայի վերին հոսանքը կարող էր Բաքտր անվանվել: (Տե՛ս **И. В. Пьянков.** К вопросу... с. 118): Ըստ Լ. Ա. Ելմիցկու, Օրսիանական լիճ (ճահիճ) քափվող մեծ գետեր Արաքսատի և Դիմի մասին Ամինանո Մարկելինոսի (Am. Marc., XXIII, 6, 9) հաղորդման համար սկզբնաղբյուր է ծառայել ինչ-որ մի ճանապարհագույց, որը ստեղծվել էր 161-165 թթ. հռոմեա-պարթևական պատերազմից հետո և որը բովանդակում էր տեղեկություններ, որ տարբեր էին Պտղոմեոսի տրամադրության տակ

- եղածներից: (Տե՛ս **Л. А. Ельницкий**. Знания древних о северных странах. Москва, 1961, с. 210): Ամմիանոս Մարկելիմոսի սկզբնաղբյուրը առաջին անգամ հստակորեն հաղորդում է տարածաշրջանի աշխարհագրական փաստերի մասին՝ Արալի ծովի և նրա մեջ Ամուդարիայի և Սիրդարիայի ներհոսքի մասին: (Ельницкий, նշվ. աշխ.: **В. В. Бартольд**. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVIII века. - **В. В. Бартольд**. Сочинения, т. III, Москва, 1965, с. 31): Ամենայն հավանականությամբ այդ ճանապարհացույցի հեղինակը ստեղծելով այն գործնական նպատակներով՝ պիտի աշխատեր հաղորդել իրականում օգտագործվող ամուռներ: Հետևաբար, այստեղ Արաքս անվան հայտնվելը հազիվ թե կարող է պատմագրական ավանդույթին տուրք լինել, մանավանդ որ հետը առկա է համեմատաբար հազվադեպ **Դիմ** անունը: Demus, Dymas գործադրվում էր Յաքսարտի վտակներից մեկին: Չինական աղբյուրներում **Դումոն**՝ Կաշկադարիան է (տե՛ս **В. В. Бартольд**. Сведения... с.31): Ըստ երևույթին գործադրման մեջ էին Ամուդարիայի երկու ամուռն էլ՝ Արաքս և Օքսոս, որովհետև Օքսի ամուռն է կրում Արալի ծովը (Օքսիանական ճահիճ), սակայն բուն գետը դարձյալ հայտնի է որպես Արաքս: Ամուռների զուգահեռությունը նկատվում է Սասանյան ժամանակաշրջանում. Վեիրոս (տե՛ս **В. В. Бартольд**. Аму-Дарья, с. 319, **И. В. Пяников**. Массагеты... с. 66), Արանգ (նույն տեղում), և հավանաբար Վախշ (В. В. Бартольд. Аму-Дарья): Այդ երևույթի վերաբերյալ ճշմարիտ են Կասպարյան ավագանի տեղանվանաբանության (տոպոնիմիկայի) ուսումնասիրողի եզրակացությունը. «Գրեթե յուրաքանչյուր քաղաք, գետ կամ անապատ հայտնի պատմական ժամանակաշրջանի ընթացքում ունեցել է մի քանի անվանումներ»: (Տե՛ս **Х. Х. Хасанов**. Историко-топонимическая схема Средней Азии. - Топонимика Востока. Москва, 1969. с. 159).
7. **Th. Reinach**. Mithridate Eupator... P. 427. Արքիաքը Լուկուլլոսի ուղեկիցն էր նրա արշավանքներում և, հավանաբար, շատ ճակատամարտերի և դրանց բվում Տիգրանակերտի մոտ տեղի ունեցածի ականատեսն էր: Արաքիասի պոեմը՝ հռոմեական զենքի և անձամբ Լուկուլլոսի մեծ ներքողը, հայտնի էր Հռոմում և իբրև սկզբնաղբյուր, ըստ երևույթին, օգտագործվել էր Տիտոս Լիվիոսի կողմից:
8. **В. М. Массон, В. А. Ромодин**. История Афганистана, т. I, Москва, 1964, с. 154. Прим. 76. **Б. А. Литвинский**. Древние кочевники "Крыши мира". Москва, 1979, с. 171
9. Բացառված չէ, որ սակարաուկների հասարակարգը անմշան էր տարբերվում հարևան տոխարների (յուեշտների) հասարակարգից, որոնց մոտ մ.թ. սկզբին հաստատված են «թագավորները» (Reges thocorum Asiani interitusque Saracurum-Pomp. Trog. Pr. L.XLII): Ամենայն հավանականությամբ սակարաուկների ջախջախումը Պոմպեոս Տրոգոսը կապում է տոխարների դեմ նրանց պատերազմի հետ, ինչը Հռոմանի կարծիքով կատարվեց մ.թ.ա. 20-ին (**А. Herrmann**. Sacaraucae. P.W.R.E.der

- Classischen Altertumswissenschaft. էջ 1620): Նշանավոր յուեշտական (յուշանական) իշխանական տոհմերի գոյությունը մեր թվականության սահմանափակին հաստատված է Տիշատեպետի պեղումներով (Տե՛ս **В. Сараниди, Т. Ходжаниязов**. Раскопки царского некрополя в Древней Бактрии. - Известия АН Туркменской ССР. СОН, 1980, No.4, с. 49)
10. **Herrmann**. Sacaraucae. с. 1619. Սակարաուկներին ճիշտ չէ նույնացնել չինական քրոնիկոնների սակերի «սը»-ի հետ: (Տե՛ս **Грантовский**. նշվ. աշխ., էջ 79): «Սը»-երը, որոնք քոչում էին Հյուսիսային Կիբիզիայում, տոխարների ճնշման ներքո հեռացան Քաշմիր և հավանաբար, Գանդհարա: (Տե՛ս **Массон**, Ромодин. Ук. соч. с. 133, 142. Հուստինոսի հաղորդումը սկյութների վերադառնալու մասին հայրենիք՝ այսինքն իրենց հնամենի բնակավայրերը, մատնացույց է անում, որ Դրանգիանեի (Սակաստանի, Սեյստանի) անվանափոխումը այնտեղ սակերի, անշուշտ, մեծ զանգվածների բնակվելու հետևանքով, հազիվ թե կարելի է կապել սակարաուկների հետ: Հռոմանը սակերի գալը Դրանգիանե դասում է մ.թ.ա. 30 թվականին: Բացառված չէ, որ այդ սակերը չինական քրոնիկոնների «սը» ցեղերն էին:
11. **D. Sellwood**. Parthian coins. P. 286-287. Ուալտոն-Դոբբինսի կարծիքով The Successors of Mithridates. P. 44. Օրոդես 1-ը գահընկեց արվեց Գոտարդի որդու ձեռքով, որն ապաստան էր գտել Հայաստանում և Տիգրան Մեծի զորքերի աջակցությամբ թագավորեց պարթևների վրա:
12. **N. C. Debevoise**. Op. cit. p. 54
13. **D. Sellwood**. Op. cit. p. 287
14. Դեպի արևելք պարթևների այդ արշավանքը Ա. Բիվարը սխալմամբ վերագրում է Գոտարդին (նշվ. աշխ. p. 43) և հղում է անում Դ. Սելվուդի վրա, սակայն հենց ինքը՝ Դ. Սելվուդը The Cambridge History of Iran աշխատության մեջ "Parthians coins" իր գրված գլխում կանգնած է այն մոդ տեսակետի վրա, որ Իրանի արևելքում Արեայում և Մարգիանեում իշխում էր այդ «անհայտ թագավորը»՝ Թեոպատր Եվերգեստոս մականունով Արշակունին: (**D. Sellwood**. նշվ. աշխ., p. 286):
15. **D. Sellwood**. Parthians coins. p. 287.
16. Այդ թագավորը, որ դիմակայում էր Սինատրուկին, ամենայն հավանականությամբ Թեոպատր Եվերգեստոսն էր:
17. **D. Sellwood** (նշվ. աշխ., էջ 288)
18. **C. E. Bosworth**. Iran and the Arabs before Islam. - The Cambridge History of Iran, p. 594.
19. **Plin**. S. Nat. Hist., L. VI, XXXI, 13
20. **D. Sellwood**. Minor States in Southern Iran. - The Cambridge History of Iran, p. 311
21. **Р. Е. Вардания**. Элимаидские монеты из Хузистана. - Народы Азии и Африки. 1984, No. 1, с. 95, 97
22. **D. Sellwood**. Minor States..., p. 304.
23. Ավելի ուշ Հռոմում Պտղոմնոս XII-ի ջանքերով կասկածի տակ դրվեց

կտակի գոյությունը: Պտղոմեոս XI-ի կտակի վավերականությունը հակված էր ընդունել թ. Մոմզենը (նշվ. աշխ., հ. III, էջ 45): Դրա պատմականությունը հաստատում է Ե. Օլսհաուզենը (Տե՛ս **Olshausen E.** Rom und Agypten von 116 bis 51 v. Chr. Nürnberg, 1963, էջ 29):

24. Տե՛ս **Olshausen E.**, նշվ. աշխ., էջ 29, ծան. 31: **Cic.**, De lege agr.
25. **Cic.** frg. de rege Alex. 3: **Volkman H.** Ptolemaios XII-RE, col. 1750, **Will E.**, նշվ. աշխ., էջ 457:
26. **Strabo**, XIV, 5, 2
27. Տե՛ս Шифман И. III. Сирийское общество... с. 204-205
28. Տե՛ս **Grousset R.**, նշվ. աշխ., էջ 88:
29. Ընդհուպ մոտենալով Տիգրանին ենթակա տարածքին՝ հարավ-փյունիկյան հողերին, Ալեքսանդրը էլ չի շարժվում առաջ, վաղուց փափագած Պտղոմեայիսի վրա: Դեպի հյուսիս նրա ճանապարհը փակ է: Հելլենիստական քաղաքները, որոնց ուղղում է նա իր հարվածը, արևելքից Հուդան բաժանում են Նաբաթեական պետությունից, բայց Հարիթաթը չի խոչընդոտում իր հին հակառակորդին: Սիրիայում հանձինս Տիգրանի, ասպարեզ եկած նոր ուժի առաջ Նաբաթեայի և Հուդայի միջև խաղաղությունը չի խախտվում: Անհրաժեշտ է նշել, որ Ալեքսանդր Յաննայոսի կռիվների հյուսիսային ռազմաբեմը (Կարմել լեռը, Գալիլիան) սահմանակցվում էր Տիգրանի հետագա (73-69 թթ.) ռազմական գործողությունների ռազմաբեմին: Եթե այս աարիներին (81-76 թթ.) Տիգրանը պատերազմած լիներ Փյունիկիայում և Հարավային Սիրիայում, ապա այդ դեպքում նրա գործերն անպայման կընդհարվեին հրեական բանակի հետ: Ուշագրավ է, որ Հովսեպոս Փլավիոսը՝ բանիմաց և ճշգրիտ մի հեղինակ, որը նկարագրել է 72-69 թթ. խոշոր ուժերի գլուխն անցած Տիգրանի ասպարեզ գալը այդ շրջանում՝ Հուդայի հյուսիսում, չի արձանագրում հայերի ռազմական որևէ գործողություն 81-76 թթ., ինչը, հարկավ, ևս մի վկայություն է, որ այս տարիներին (91-76) Փյունիկիայում խաղաղություն էր իշխում:
30. **Plut.**, **Luc.** XIV
31. **Plut.**, **Luc.** XXI
32. Նույն տեղում:
33. Dio Cass., XXXVII, ... τὴν τε κοίλην Συρίαν καὶ τὴν Φοινίκην ... ὑπὸ τε τῶν Ἀραβίων καὶ ὑπὸ τοῦ Τιγράνου κεκακωμένας...
34. **Jos. Flav.**, Ant. Jud., XII, 16,3, Bel. Jud 1,53
35. Տե՛ս **Newell E. J.** Late Seleucid mints in Ake-Ptolemais and Damascus, էջ 99-100.
36. Համաձայն Հ. Մեյրիգի, Պտղոմեոսի անվան բացակայությունը 73- 72 թթ. նրա հատած դրամների վրա վկայում է նրա հպատակությունը Տիգրանին: (**Seyrig H.** Sur les ères de quelques villes de Syrie, էջ 48):
37. **Cic.** Verr., 4,27
38. **Cic.** Verr., 4,30
39. Այստեղ հարկավոր է նորից անդրադառնալ Ապպիանոսի այն սխալ համոզմունքին, թե Անտիոքոս X Բարեպաշտը դուրս է մղվել Տիգրանի կողմից (**App. Syr.** 48): Այս հաղորդմանը Ապպիանոսը կցում է մի ուշագրավ դիտողություն, որ Անտիոքոս X-ին դուրս քշելուց հետո՝ Տիգրանը հպատա-

կեցրել է Սիրիայի բոլոր ժողովուրդներին մինչև Եգիպտոսի սահմանը: Այստեղ, անշուշտ, նախ և առաջ նկատի են առնվում Եգիպտոսին սահմանակից հուդայացիները և նաբաթեացիները, որոնք, ինչպես ստույգ հայտնի է, ենթարկվել են Տիգրանին միայն 72-69թթ.: Այդ հանգամանքը հիմք է տալիս կարծելու, որ Ապպիանոսն այս դրվագում շփոթելով Անտիոքոս I-ին Անտիոքոս XIII-ի հետ, հորը վերագրել է նրա որդու հետ կապված անցքերը:

40. **App.**, Mithr. 104
41. **Plut.** XXI, 2.
42. **Plut.** XXI 2; XXIX, 6,7. **Strabo**, XVI, 24.
43. **Just.** XL.
44. **Just.** XL.

Գլուխ հինգերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՉԵՂՈՔՈՒԹՅՈՒՆԸ 73-71 ԹԹ. ՀՈՈՍԵԱ - ՊՈՆՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ: ՏԻԳՐԱՆԸ ԵՎ ՀՈՈՍԸ 71-69 ԹԹ.

Հռոմի և Պոնտոսի ռազմա-քաղաքական հակամարտության մեջ 73-71 թթ. պատերազմը վճռական ընդհարում էր, թեպետ իր մասշտաբով այն զիջում էր Միհրդատի հակահռոմեական 89-ի ելույթին:

Ի տարբերություն իր առաջին պատերազմի, Միհրդատն այս անգամ Հռոմի դեմ պայքարի ելավ, զատելով հռոմեական հասարակության մեջ սոցիալ-քաղաքական հոսանքները: Նա սկսեց պատերազմը որպես արևելքում պրոսուլլայական սենատի օլիգարխիկ ռեժիմի հակառակորդ և Իսպանիայում Քվինտոս Սերտորիոսի գլխավորությամբ սենատին ընդդիմադիր հռոմեական վտարանդիական դեմոկրատական շարժման դաշնակից:

Պոնտական թագավորը ծրագրում էր իր տերությունը միացնել Բյութանիան, որը 74 թ. (սեպտեմբեր-դեկտեմբերի սկիզբը)՝ Նիկոմեդես IV-ի մահից հետո, վերջինիս կտակի համաձայն, անցնում էր Հռոմին: Բյութանիայի արքայի կտակի իրագործումը հռոմեացիների անմիջական իշխանության տակ էր ղնում սևծովային նեղուցների (Բոսֆորի, Դարդանելի) ասիական՝ բյութանական ափը, Հռոմն այսուհետև հնարավորություն էր ստանում իր հայեցողությամբ փակել Պոնտոսի ելքը Միջերկրածովք, խզել պոնտական քաղաքների ծովային առևտրական կապերը և դրանով իսկ սպառնալ Պոնտական տերության միասնությանը: Սևծովյան նեղուցներին տիրելը կենսականորեն անհրաժեշտ էր Պոնտական պետության համար: Բացի Բյութանիայից, Միհրդատը ծրագրում էր գրավել Պափլագոնիան, Գալատիան և Կապադովկիան: 73 թ.

նա այլևս չէր հավակնում տիրել Հռոմին անմիջապես հպատակ տարածքները: Համաձայն Սերտորիոսի հետ պայմանավորվածության, Ասիա մարզը՝ Պերգամոնի Ասիայի և Մեծ Փռյուգիայի կազմում, մնում էր հռոմեական տիրապետության տակ: Այս երկրներում պետք է փոխվեր միայն վարչակազմը: Դաշնակցելով Միհրդատի հետ, Սերտորիոսը Ասիա մարզի գրավմամբ ակնկալում էր արևելքից վտանգավոր հարված հասցնել կենտրոնահռոմեական կառավարությանը:

Ասիայում իշխանությունը ընդունելու նպատակով Իսպանիայից Միհրդատի արքունիք ժամանեց Մարկոս Մարիոսը, որին նախանշում էին դարձնել մարզի կուսակալ վտարանդիների կառավարության կողմից: Միհրդատի բանակում էին գտնվում Սերտորիոսի առաքած ռազմական խորհրդատուները:

Ներկա գլխի կենտրոնական հարցի՝ Տիգրանի և Միհրդատի քաղաքական փոխհարաբերությունների (73-69 թթ.) Հռոմի նկատմամբ 71-69 թթ. Տիգրանի դիրքի ուսումնասիրությանն անցնելուց առաջ, անհրաժեշտ է դիտարկել միհրդատյան պատերազմի պարբերացման և ռազմա-քաղաքական պատմության որոշ հարցեր:

Սովորաբար գիտահանրամատչելի և մասնագիտացված գրականության մեջ երրորդ միհրդատյան պատերազմի ժամանակագրական շրջանակները հասցվում են մինչև 66 թ. ներառյալ: Պատերազմական գործողություններով լեցուն յոթ տարիները (73-66 թթ.) բնութագրվում են որպես մեկ, հարատևող հռոմեա-պոնտական պատերազմ: Այսպիսի թվագրումը չի կարող համապատասխանել պատմական իրականությանը, քանի որ այդ դեպքում Հայաստանի վճռական պայքարը 69-67 թթ. հռոմեական ներխուժման դեմ ներկայացվում է որպես երրորդ Միհրդատյան պատերազմի բաղկացուցիչ մաս, նրա մեխանիկական շարունակություն, պարզապես հռոմեա-պոնտական կռիվների խոշոր մի դրվագ: Այդ առթիվ, հավանաբար, ավելորդ չի լինի շեշտել, որ 69 թ. Պոնտական պետությունը արդեն երկու տարի էր, ինչ գոյություն չունեք: Հռոմը պատերազմի մեջ մտավ այլ պետության՝ Հայաստանի դեմ, ռազմական գործողությունների ղեկավարությունը պատկանում էր Տիգրանին և ոչ Միհրդատին: Արևելյան Միջերկրածովքի հռոմեա-

կան նվաճման պատմություն մեջ 69-67 թթ. հռոմեա-հայկական պատերազմն ուներ ինքնուրույն նշանակություն, հանդիսանալով Միջերկրածովքի առաջավորասիական շրջանի տիրապետության համար հայոց գահակալի և հռոմի միջև երկարամյա վիճաբանության բարձրակետը: Հռոմեա-հայկական պատերազմի քաղաքական արդյունքը Տիգրանի արևելամիջերկրածովյան հելլենիստական տերության անկումն էր և որպես դրա հետևանք՝ հռոմեացիների կողմից Սիրիա և Կիլիկիա նոր մարզերի ստեղծումը: Այսպիսով, 69-67 թթ. Հայաստանի տերիտորիայում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունները ճիշտ չէ որպես երրորդ միհրդատյան պատերազմ որակելը: Երրորդ միհրդատյան պատերազմը սկսվելով 73 թ. գարնանը, 71 թ. ամռանը ավարտվեց Պոնտական թագավորության զինված ուժերի ջախջախմամբ և հռոմեացիների կողմից նրա օկուպացմամբ, իսկ ինչ վերաբերում է Միհրդատի կռիվներին, որ նա 67-66 թթ. մղում էր հռոմեացիների դեմ Պոնտոսում՝ Հայաստանից վերադառնալուց հետո, ապա դրանք ճիշտ կլինի բնորոշել որպես չորրորդ հռոմեա-պոնտական պատերազմ:

Դաշնակիցները՝ Միհրդատն ու Սերտորիոսը, ենթադրում էին սահմանափակել մարտական գործողությունները Փոքր Ասիայի տարածքում, պատերազմը հանգեցնել սենատական բանակների ջարդին, որոնց գլխավորում էին Բյութանիայի պրոկոնսուլ Մարկոս Ավրելիոս Կոտտան և Ասիայի պրոկոնսուլ Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլոսը:

Հռոմի դեմ պոնտական զորքերը ելան երկու ուղղությամբ: Գլխավոր ուժերը՝ 120 հազ. հետևակ և 16 հազ. հեծելազոր, առաջնորդում էր անձամբ Միհրդատը: Այս բանակը սրընթաց կտրելով Պափլագոնիան և Բյութանիան, դուրս եկավ Մարմարա ծովի ափերը և Քաղկեդոնի պարիսպների տակ ճակատամարտ տվեց Մարկոս Ավրելիոս Կոտտայի լեգեոնների դեմ: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ ցամաքում և ծովում մրաժամանակ: Հռոմեացիները չդիմանալով պոնտական բանակի կենտրոնի՝ բասթառների (դանուբյան կելտերի) կատաղի գրոհին, փախուստի դիմեցին: Հռոմեական բանակի մի մասին և զորավարին հաջողվեց փրկվել Քաղկեդոնի պարիսպների ետևում: Հռոմեացիների և նրանց դաշ-

նակիցների կորուստները մեծ էին՝ 12 հազ. սպանված և գերի: Վերջիններս թվում էին և Կիզիկոս քաղաքի 3 հազ. աշխարհագորայինները: Ծանր պարտություն կրեց նաև Քաղկեդոնի նավահանգստում կանգնած հռոմեական նավատորմը, որը գրեթե ամբողջապես (60 ռազմանավ) ընկավ հակառակորդի ձեռքը: Միհրդատի հաղթանակը Քաղկեդոնի ճակատամարտում սասանեց Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծովափի) քաղաքների հավատարմությունը հռոմին: Պոնտական զորքերի առջև դարպասները բացեցին Պրիապոսը և Լամփսակոսը: Գլխավոր ուժերի հաջողությանը զուգընթաց իր գործողություններով հույս էր ներշնչում երկրորդ պոնտական բանակը, որը գրավելով Կապադովկիան, Գալատիան, ներխուժեց Արևմտյան (Լեռնային) Կիլիկիա, որտեղ ջարդեց առանձին հռոմեական կայազորներին:

Պատերազմի առաջին իսկ շաբաթներին Միհրդատը հասավ նշանակալից հաջողության, նրա զորքերը գրավեցին Սերտորիոսի հետ պայմանագրով նրան անցնող տարածքները: Լիակատար հաղթանակի համար Միհրդատին մնում էր պարտության մատնել երկրորդ հռոմեական բանակին: Սակայն շուտով, Քաղկեդոնի մոտ տարած հաղթանակից հետո, պատերազմում տեղի ունեցավ անակնկալ շրջադարձ: Կոտտային օգնության շտապող Ասիայի պրոկոնսուլ Լուկուլոսը ստացավ իր կոլեգայի բանակի ջարդի լուրը, երբ կանգնած էր իր ստանձնած մարզի արևելքում՝ Փոյուգիայում⁶, Սանգարիոս գետի ափին: Կոտտայի պարտությունից հետո Լուկուլոսը որոշեց խուսափել վտանգավոր հանդիպումից թշնամու ուժերի հետ, որոնք, ըստ Ապպիանոսի, քառապատիկ գերազանցում էին հռոմեացիներին⁷:

Ստեղծված իրադրության մասին տրամաբանական է ենթադրել, որ Միհրդատը, օգտագործելով իր բանակի թվային ճնշող գերակշռությունը, պիտի ձգտեր այն բանին, ինչից բոլորից շատ երկյուղում էր նրա թշնամին՝ հռոմեացիների ոչնչացմանը մեծ, բաց ճակատամարտում, որտեղ նա կկարողանար օգտագործել իր գերազանցությունը: Սակայն, ինչպես միաձայն վկայում են բոլոր աղբյուրները, Միհրդատը չփորձեց հարկադրել Լուկուլոսին ընդունել գլխավոր ճակատամարտը: Դրա փոխարեն, նա, առանձնացնելով

մի խոշոր զորամիավորում՝ Մարկոս Մարիոսի ղեկավարությամբ, ուղղեց այն Լուկուլլոսի հռոմեական բանակի դեմ, իսկ ինքը՝ զորքերի հիմնական զանգվածի գլուխն անցած, որոշեց ձեռնարկել Կիզիկոսի՝ Պրոպոնտիսի (Մարմարայի) բյուզանական ծովափի խոշորագույն քաղաքի պաշարումը: Թույլ տրվեց ուժերի բացահայտ սխալ մասնատում, որն իր հետևանքներով օրհասական դարձավ Միհրդատի բանակի համար: Կասկած չկա, որ Լուկուլլոսի դեմ պոնտական ամբողջ ահռելի բանակի, այլ ոչ նրա սակավաթիվ մասի արշավելը կմեծացներ պոնտական արքայի հաջողության հնարավորությունները, անխուսափելի կդարձներ նրա հաղթանակը:

Միհրդատի գործողություններին, որոնք հակասում են ռազմական տակտիկայի տարրական պահանջներին (լավ ամրացված քաղաքը պաշարվում է առանց թշնամու գործող բանակից թիկունքը նախապես ապահովելու), կարելի է որոշակի բացատրություն տալ, եթե հաշվի առնենք պատերազմի քաղաքական նպատակները: Գրավելով Սերտորիոսի հետ դաշնագրով նրան հատկացվող տարածքը, Միհրդատը չէր նպատակադրվում գրավել Ասիան: Լուկուլլոսը այդ ժամանակ դեռ գտնվում էր այս մարզում, նրա արևելյան ծայրում՝ Փռյուգիայում, և գրավում էր սպասողական դիրք: Ասիայի նվաճումը հանձնարարվում էր վտարանդիների սենատի կողմից մարզի պրոկոնսուլ և սերտորիոսական հռոմեական ուժերի զորահրամանատար Մարկոս Մարիոսին: Դժվար չէ եզրահանգել, որ Միհրդատը և սերտորիոսականները կառուցում էին պայմանագրի այն կետին, ըստ որի Ասիա մարզն անցնելու էր սերտորիոսականներին: Ասիա մարզում կենտրոնահռոմեական իշխանության դեմ պայքարը վերապահվում էր սերտորիոսականներին: Նրանց ցանկությունը՝ արքայից ստացած զորքով և Մարկոս Մարիոսի գլխավորությամբ, ինքնուրույն, առանց Միհրդատի անմիջական մասնակցության (այսինքն՝ առանց նրա գլխավոր ուժերի օգնության) ջարդել Լուկուլլոսին, ակնհայտորեն արտացոլեց թերահավատությունը պոնտական արքայի նկատմամբ, քանի որ Ասիա մուտք գործելով և Լուկուլլոսին ջախջախելով՝ Միհրդատը անխուսափելիորեն կդառնար մարզի անսահմանափակ տիրակալը և ոչինչ նրան չէր ստիպի հաշվի նստել այն-

պիսի անիրական դաշնակցի հետ, ինչպիսիք էին սերտորիոսականները: Բացառված չէ նաև, որ սերտորիոսական զորավարի վճռին՝ մենակ արշավել Լուկուլլոսի դեմ, նպաստեց երկրորդ սենատական բանակի հզորության թերագնահատումը Քաղկեդոնի մոտ տարած համեմատաբար դյուրին հաղթանակից հետո:

Մարկոս Մարիոսը՝ Ասիա մարզում կառավարելու հավակնորդը և սերտորիոսական ինքնակոչ «սենատի» պրոկոնսուլը, շարժվեց սենատական պրոկոնսուլ Լուկուլլոսի վրա: Հակառակորդները հանդիպեցին միմյանց Փռյուգիայում, Օտրիայի մոտակայքում:

Հակառակորդների հանդիպումն ավարտվեց մի քանի անարդյունք ընդհարումներով: Պլուտարքոսի հաղորդմամբ, նրանց մարտնչելուն խանգարեց երկնաքարի ընկնելը ճակատամարտի համար ընտրած դաշտում: Գուցե դա հենց այդպես էր, բայց ինչևիցե, Մարիոսի արշավանքը հաջողությամբ չպսակվեց, և նա վերադարձավ գլխավոր ուժերի ռազմակայանը: Միհրդատն արդեն ավարտեց Բյուզանիայում հռոմեասեր ուժերի կռվան՝ Կիզիկոսի պաշարման պատրաստությունները: Նրա գրավմամբ Միհրդատը պիտի դառնար Պոնտոսի համար կենսականորեն կարևոր Մարմարայի բյուզանական ափի տերն ու տնօրենը:

Միհրդատն ակնկալում էր Մ. Մարիոսի հաղթանակը, բայց, սերտորիոսականի անփառունակ վերադարձից հետո՝ մեծ բանակի համար պատերազմի հեռանկարները սկսեցին մթազնել: Պոնտացիները զբաղված էին Կիզիկոսի պաշարմամբ, երբ Մարիոսից հետո շուտով Կիզիկոսի մոտ եկած Լուկուլլոսը ստացավ նրանց թիկունքում գործողությունների լիակատար ազատություն: Միհրդատը դեռ ժամանակ ուներ դադարեցնել պաշարումը և թույլ չտալ Լուկուլլոսին ամրանալ պոնտական զորքերի թիկունքում: Բայց արքան հակառակորդին բացահայտորեն արհամարհեց և ձեռնարկեց Կիզիկոսի անառիկ ամրությունների էլ ավելի համառ ու կատաղի գրոհներ: Միգուցե Միհրդատը պլանավորում էր հռոմեացիներին պարտության մատնել հենց այստեղ, իր կողմից պաշարված քաղաքի պարիսպների մոտ: Ապպիանոսը Միհրդատի այս սխալ հաշվարկը բացատրում է Լուկուլլոսի հետ գաղտնի կապեր հաստատած սերտորիոսական զորավարների նենգ խորհուրդներով: Հա-

կառակ Միհրդատի սպասումների, Լուկուլլոսը նրա դեմ չգրոհեց, այլ դիրքավորվեց ծամբարում, դիմացի բարձունքներին: Հռոմեացիների դիրքն անառիկ էր, այստեղից նրանց դուրս մղելն անհնարին էր: Լուկուլլոսը իսկույնեթ կտրեց բոլոր ուղիները, որոնցով աննդամթերք էր բերվում պոնտական հսկայական բանակի համար:

Այսպիսով, պատերազմը հաջող սկսելուց մի քանի ամիս հետո Միհրդատի 120 հազարանոց բանակը շրջափակվեց Լուկուլլոսի լեգեոններով Կիզիկոսի մոտ, որի պարիսպների վրա պոնտական արքայի դեմ պայքարում էր քաղաքի ամբողջ բնակչությունը:

Զմեռը մոտենում էր: Մոլվում մոլեգնած քամիները դժվարացրին պարենի մատակարարումը նավատորմով: Սովը, իսկ հետո նաև համաճարակը (տիֆ) հնձում էին Միհրդատի զորքերը: 73 թ. ամռանը Միհրդատի կողմից սկսված և գրեթե ողջ ձմեռ շարունակված Կիզիկոսի պաշարումը՝ պոնտական բազմազգ բանակը հասցրեց արյունաքամության ու քայքայման: 72 թ. Միհրդատի զորքերը՝ սովահար, համաճարակից նոսրացած, Կիզիկոսի ամրությունների անհաջող գրոհներում ու Լուկուլլոսի լեգեոնների դեմ մարտերում հյուծված, թողնելով վիրավորներին ու բազմաթիվ հիվանդներին, բռնեցին նահանջի ծանր ծանապարհը: Միհրդատի վիճակն ավելի վատացավ, երբ Հռոմի կողմն անցան Բոսպորն ու Կողքիսը, դավաճանեցին զորավարները և Էգեյան ու Մարմարա ծովերում կործանվեց նավատորմը: Պատերազմն արդեն տանուլ էր տրված, թեև նրա ավարտին դեռ մնում էր մեկ ու կես տարի: Չկար այլևս այն մեծ բանակը, որը մի պահ սպառնում էր Հռոմի տիրապետությանն Արևելքում: Պոնտական տիրակալի մոտ 100 հազ. զինվոր իրենց մահը գտան Մարմարա ծովի ափերին:

71 թ. ամռանը Պոնտոսում, Կաբիրայի մոտ մղված մարտերում, կոտորվեցին պոնտական վերջին ուժերը: Հեծելազորի մնացորդների հետ Միհրդատը փրկվեց՝ փախչելով Հայաստան:

Պատերազմում վճռվում էր Փոքր Ասիայում տիրապետության հարցը: Այն անմիջականորեն դիպչում էր Հայաստանի շահերին: 71 թ. պոնտական պետության պարտության ու ոչնչացման հետևանքն էր 69-67 թթ. Հռոմեա-հայկական պատերազմը, որի ընթացքում Հռոմը հասավ իր հին նպատակին՝ կործանեց Տիգրանի

տերությունը:

Լուկուլլոսի լեգեոնների դեմ Միհրդատի կռիվների երկուսուկես տարում Տիգրանը՝ 93-91 թթ. Կապադովկիայում Հռոմի հաստատակամ հակառակորդը, չեզոքություն էր պահպանում: Սկզբնական շրջանում Պոնտոսին հայկական օգնություն ցույց տալու անհրաժեշտություն չկար, մինչև Կիզիկոսի մոտ Լուկուլլոսի զորքերով Միհրդատի բանակի շրջափակվելը, երբ գործողությունն ընթանում էր արքայի բացահայտ գերազանցությամբ, իսկ սերտորիոսականների հետ համագործակցությունը, կարծես սկսեց տալ իր արդյունքները:

Նախորդ գլխում բացահայտվեցին Հայաստանի չեզոքության պատճառները 73-71 թթ. Հռոմա-պոնտական պատերազմում:

72-71 թթ. Տիգրանը իր տերության ներքին քաղաքական դրության վատացման հետևանքով, հնարավորություն չունեցավ Միհրդատին ցույց տալ ռազմական օգնություն և հարկադրված էր չեզոքություն պահպանել: Փյունիկիայում և Սիրիայի հարավում հռոմեացիների դրածո Սելևկյանների ռազմական ելույթը, որին աջակցեցին Նաբաթեական թագավորությունը, իսկ սկզբնական շրջանում նաև Հուդան, և Զարեհ արքայորդու ապստամբությունը (հայկական իշխող դասակարգի վտանգավոր պառակտում), այնուհետև Հյուսիսային Միջագետքի իշխանապետերի միջավայրում քաղաքական հուզումը (ավելի ուշ՝ Զարեհենոս Կորդվացու խռովությունը) այս բոլոր անցքերը թույլ չեն տվել Տիգրանին ելնել Հռոմի դեմ 72-71 թթ.: Պայքարը Փյունիկիայում և Սիրիայում (Սելևկիա և Պիերիա) շարունակվեց և հաջորդ երկու տարում:

Տիգրանի փորձը՝ կասեցնել հռոմեական տիրապետության հաստատումը Հայաստանի արևմտյան սահմաններում՝ Պոնտոսում, Սիրիայում իր իշխանությունը տապալել հետամտող միության դեմ պայքարի պայմաններում, անհապաղ կհանգեցներ Արտաշեսյան արքայի տերության քայքայմանը, նախ և առաջ Սիրիայում Հռոմի հովանավորության ներքո Սելևկյանների զահակամանը: Սելևկյանների, նաբաթեացիների, նաև հուդայացիների դեմ պայքարող բանակի դուրս բերելը անպաշտպան կթողներ Սիրիան՝ Փյունիկիայում զգալի տարածք գրաված հակառակորդի

առջև (72 թ. Տիգրանին դիմակայող հակառակորդի միայն դաշտային ուժերի՝ նաբաթեական և հրեական զորքերի թիվը հասնում էր մոտ 100 հազարի):

Սիրիայի կորուստը և դրանից անմիջապես հետո Միջագետքի անխուսափելի անջատումը անդառնալի աղետ կլինեք, որին կհետևեն Հռոմի դուրս գալը Եփրատ: Պոնտոսի վերահաս անկումը նույնպես անընդունելի էր: Երկու սպառնալիքների միջև ընտրության առաջ կանգնած Տիգրանն իր ուժերն ուղղեց ամենաանհետաձգելի, ամենավտանգավորի վերացմանը, որն առաջ էր եկել նրա սեփական պետության մեջ: Չեզոքություն պահպանելով՝ Տիգրանը հնարավորություն էր ստանում կայունացնել իր տերության վիճակը և պատրաստվել գալիք պատերազմին: Նա չէր կարող փրկել Միհրդատին իր տերության կործանման գնով:

Վերը բերված փաստերը և դրույթները հերքում են Տիգրանին հասցեագրվող դաշնակցային պարտքի ուրացման, «մեծ սխալ գործելու» մեղադրանքները, նրան քաղաքական կարճատես հաշվարկ (մի տեսակ «հեռու մնալու» ցանկություն) վերագրելու փորձերը, ինչն իր հերթին բացատրվում է իբր թե Տիգրանին հատուկ «միամիտ լավատեսությունը», իր պետությանը սպառնացող հռոմեական առաջխաղացման վտանգի չհասկացումով:

Թ. Ռեյնակի կողմից առաջին անգամ հստակ ձևակերպված այս «տեսակետը», որը Տիգրանին զրկում է քաղաքական իրադրությունը հասկանալու կարողությունից և վարկաբեկում նրան՝ որպես քաղաքական գործչի, անհաշտ հակասության մեջ է նախորդ բաժիններում դիտված Տիգրանի բազմաբովանդակ և հետևողական գործունեության հետ՝ ուղղված մեծ տերության ստեղծմանը, որն ուժեղ ստրատեգիական դիրքեր գրավեց Հռոմի և Իրանի հանդեպ: «Կարծիքը», որը 73-71 թթ. Տիգրանի չեզոքության պատճառը տեսնում է «միամիտ լավատեսության» մեջ իր ակնհայտ ոչ լիարժեքությամբ հանդերձ, ծագեց և տարածում գտավ մի շարք պատմական աշխատություններում՝ աղբյուրների կարևոր վկայությունների անտեսման, Կապադովկիայի, Հայաստանի և մանավանդ Սիրիայի և Փյունիկիայի քաղաքական պատմության փաստերի չիմացության հետևանքով:

Միհրդատյան պատերազմի տարիներին Տիգրանի տերության ներքին վիճակը քննելու փոխարեն՝ Թ. Ռեյնակը պատկերեց հայ թագավորի, իրականության հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունեցող չար ծաղրանկարը: Աշխատելով ընդգծել Միհրդատի արտասովորությունն ու մեծությունը, Թ. Ռեյնակը Տիգրանի չեզոք դիրքին ու անձի բնութագրմանը նվիրված գլխում փորձեց իրականացնել իր մտահղացումը, ամեն կերպ նսեմացնելով Տիգրանին Պոնտոսի արքայի կոչքին՝ խեղաթյուրելով Տիգրանի վարմունքների իմաստն իր գրքի հերոսի նկատմամբ: Այդ հարցում Ռեյնակը հաճախակի խեղաթյուրում է փաստերը, կամ, առհասարակ, դրանք զանց առնում: (Այսպես, Ռեյնակը գրում է, որ Հռոմից Անտիոքոս XII-ը վերադարձավ հռոմեական Ասիա մարզը, երբ իրականում սկզբնաղբյուրը՝ Կիկերոնը, մատնացույց է անում, որ Սելևկյան հավակնորդը ուղևորվեց Սիրիա):

Ռեյնակի գրքում Տիգրանի և Միհրդատի փոխհարաբերություններին նվիրված դրվագներին խորթ է գիտական օբյեկտիվությունը, նրանք իրականում հեռու են իսկական գիտական հետազոտություն լինելուց:

Ցավոք, ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը չի կարողացել հաղթահարել Թ. Ռեյնակի «տեսակետը» Տիգրանի չեզոքության մասին և ոչ քննադատաբար այն յուրացրել է: Հ. Մանանդյանը կրկնեց Թ. Ռեյնակի հիմնական պնդումները: Այսպես, իր աշխատության տասներորդ գլխում նա գրում էր. «Տիգրանը չէր սպասում և ամենևին չէր նախագգում իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա գիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ծերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին նոր պատերազմ սկսել Հայաստանում: Նրան նաև հայտնի էր հավանորեն, որ հռոմեական ծերակույտը, վտանգավոր համարելով պատերազմը հզոր Հայաստանի դեմ, չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի գործերին և գահ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին... Ուստի և նա ոչ միայն չէր նախապատրաստվում պատերազմի, այլ ընդհակառակը, անհոգ ու հանգիստ զբաղված էր Տիգրանակերտ քաղաքի շինարարության ավարտման աշխատանքներով:

Նրա միամիտ այս լավատեսությունը քաղաքական մեծ սխալ

էր, որը, ինչպես կտեսնենք, օրհասական հետևանքներ ունեցավ նրա մեծ պետության համար: ...Միհրդատը, ինչպես աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, նրան նախագոյնացրել էր, որ հռոմեական վայրագ ու անկշտում իմպերիալիզմն անխուսափելի կերպով արշավելու է Հայաստան: ...Դժվար չէր ուրեմն (Տիգրանի համար և Ռ. Մ.) կռահել, որ հռոմեական զորեղ ու ռազմատենչ հանրապետության ամրացումն ու հարևանությունը Հայաստանի արևմտյան սահմաններում ավելի վտանգավոր էր լինելու հայկական նորակազմ աշխարհակալության համար, նրա արևելյան սահմաններում գտնվող համեմատաբար ու անկայուն Պարթևական թագավորության հարևանությունը: (Տիգրանը)... Միհրդատին օգնություն պետք է ուղարկած լինե՞ր Կաբիրայի կռվից առաջ» (ընդգծումներն իմն է և Ռ. Մ.): Նման տեսակի պնդումներ սփռված են նրա գրքի իններորդ և տասնմեկերորդ գլուխներում:

Գիտությունը ենթադրում է տարբեր տեսակետների գոյակցությունը, սակայն մեջ բերված կարծիքը հակասում է պատմական իրականության տրամաբանությանը և բազմաթիվ փաստերին: Այն լինելով խորապես սխալ՝ չունի գիտական գոյության իրավունք:

Այդ տեսակետն արդեն առկա է Հ. Մանանդյանի այն մեկնաբանման մեջ, որը վերաբերում է Տիգրանի քաղաքականությանը՝ 93-91 թթ. Կապադովկիական կոնֆլիկտում: Այժմ (գրքի տասներորդ գլխում) այն հասցվում է կատարյալ «զարգացման». պարզվում է, որ իր գահակալման նախորդ քսանհինգ տարիներին Տիգրանը չէր նախագգում իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը», անհոգ ու հանգիստ մի «միամիտ լավատես» էր, որը չկարողացավ կռահել, որ հռոմի առաջխաղացումը վտանգ էր ներկայացնում Հայաստանի անկախությունը:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ 1946 թ. Ռեյնակ-Մանանդյանի տեսակետը ենթարկվեց իրավացի քննադատության «Вестник древней истории» հանդեսում: Քննադատության հեղինակ, պատմական գիտությունների թեկնածու Օ. Ի. Սևաստյանովան միանգամայն արդարացի ու հիմնավորված գրում էր. «... ակադ. Մանանդյանը նվաստացնում է հայոց մեծ թագավորի պետական ընդունակությունները, զրկելով նրան բարդ միջազգային իրադրություն հաս-

կանալու կարողությունից և վերագրելով նրան միամտություն՝ ենթադրելու, որ նրա բոլոր նվաճումները Միջագետքում, Սիրիայում, Կապադովկիայում և նույնիսկ Կիլիկիայում հռոմեացիները կթողնեն անպատիժ և թույլ կտան նրան հաստատվել Միջերկրական ծովի ափին»: Այնուհետև Օ. Ի. Սևաստյանովան իրավացիորեն եզրահանգում էր. «Հեղինակի փորձը՝ ներկայացնել Տիգրանին որպես խաղաղ քաղաքականության հետևորդ, որը ենթարկվեց Լուկուլլոսի անակնկալ և նենգ հարձակմանը, մնում է անհամոզիչ»¹⁵:

Թ. Ռեյնակի տեսակետի ազդեցությունը Հ. Մանանդյանի հայացքների վրա խանգարեց վերջինիս ճիշտ մոտենալ աղբյուրների վկայություններին: Հ. Մանանդյանից մեջբերած պնդումն այն մասին, որ «հռոմեական ծերակույտը չէր համաձայնվել միջամտել Ասորիքի գործերին և գահ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին» չի համապատասխանում փաստերին, որոնք հայտնի են Գայոս Վեռեսի գործի վերաբերյալ Կիկերոնի մեղադրական ծառից, որն ի դեպ, Մանանդյանը չի օգտագործել իր ուսումնասիրությունում: Աղբյուրի վկայությամբ Անտիոքոս XIII-ը, որի գահակալման համար Կլեոպատրա-Սելենեն Փյունիկիայում ծավալեց ռազմական պայքար, սենատում դիտվում էր որպես Սիրիայի օրինավոր թագավոր: Նա ծանաչվեց «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից և բարեկամ» և այսպիսի կարգավիճակով ուղևորվեց «իր հայրերի թագավորությունը», այսինքն՝ ելավ Տիգրանի դեմ: Իսկ դա արդեն, ըստ էության, հռոմի միջամտությունն էր 73-69 թթ. սիրիական անցքերին:

Տիգրանը տեղյակ էր հռոմում «Սիրիայի արքա» Անտիոքոս XIII-ի երևան գալու մասին: Դեռ ավելին, նա քաջ գիտեր, որ հռոմը երբեք չէր ծանաչում իր տիրապետությունը Սիրիայում: Լուկուլլոսը գործում էր համաձայն սենատի դիրքի՝ ծանաչելով Անտիոքոս XIII-ին որպես Սիրիայի արքա (69-68 թթ.):

Հ. Մանանդյանը չի փորձել որոշել Տիգրանի դեմ Զարեհի պատերազմի ժամանակը, չի նկատել պատճառական կապը՝ Փյունիկիայում Կլեոպատրա-Սելենեի պայքարի և 73-71 թթ. Հայաստանի չեզոքության միջև: Նա չի քննել Կիկերոնի «Ընդդեմ Գայոս Վեռեսի», «Ի պաշտպանություն Մանիլիոսի օրինագծի», «Ի արդա-

րացում «Պուբլիոս Սեստիոսի» ճառերում Տիգրանի վերաբերյալ պահպանված բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկությունները:

Հ. Մանանդյանը շոշափեց Սիրիան Հայաստանին միացնելու հարցը՝ առանց օգտագործելու քաղաքական պատմության ուսումնասիրությունները, մանավանդ՝ 1913-14 թթ. Ա. Բուշե-Լեկլերկի հրատարակած ֆունդամենտալ աշխատությունը¹⁶, որտեղ քննվում են Հովսեփոս Փլավիոսի և Ապպիանոսի հակադիր տարբերակները Անտիոքոս X-ի վախճանի մասին, արվում են տվյալ հարցում կարևոր դատողություններ կլեոպատրա-Սելենեի ճակատագրի վերաբերյալ: Նաև նշենք, որ 1939-1940 թթ. իր մենագրությունն ավարտած Մանանդյանին արդեն անհայտ մնացին նույն տարում Է. Նյուելլի, իսկ 1950 թվականին նաև Սեյրիգի կողմից հետազոտած դրամատիկական տվյալները¹⁷: Հռոմի հանդեպ Տիգրանի «միամիտ լավատեսության» մասին վարկածը հիմք ծառայեց Հ. Մանանդյանին 73-69 թթ. այդ հարցում Հայոց արքայի բոլոր գործողությունների բացատրման համար:

Քննենք 71-69 թթ. Տիգրանի և Միհրդատի փոխհարաբերությունների և Հռոմի հանդեպ Հայոց թագավորի գրաված դիրքի մասին փաստերը: 72 թ. Կիզիկոսի մոտ աղետից հետո Միհրդատը վերադարձավ Սինոպե, որտեղ օգնություն հայցեց Ղրիմի սկյութներին, իր որդուց՝ Բոսպորի կուսակալ Մախարեսից, Տիգրանից, և, ինչպես նշում է Մեմնոնը, պարթևների արքայից¹⁸: Միհրդատի դիմումը պարթևներին՝ փրկվելու սնանկ փորձ էր: Այն հատեղելի չէր Հայաստանի շահերին և պիտի միայն վրդովեցներ Տիգրանին, որը երբեք չէր թույլատրի, որպեսզի իրեն թշնամի Արշակունիների զորքերն անցնեին նախկին պարթևական տիրույթների վրայով (Կորդոք, Ադիաբենե, Օպրոենե), որոնք 85 թ. Հայպարթևական պատերազմի հետևանքով հպատակվել էին Հայաստանին: Արշակունիների հրաժարվելը Միհրդատին օգնելուց գրականության մեջ բացատրվում է Սինատրուկ արքայի զառամյալությամբ և քար անտարբերությամբ: Այս հանգամանքներն ավելի քան երկրորդական են տվյալ հարցում՝ Տիգրանի վճռորոշ դիրքի հետ համեմատ: Պոնտոսի հետ պարթևների դաշնակցելը կախված էր Հայոց արքայի թույլտվությունից:

Պարթևստան ուղևորված պոնտական պատվիրակության հետ մեկտեղ Տիգրանի արքունիք՝ ավելի ճիշտ թագավորի հարավսիրական ռազմական ժամանեց մեկ այլ պոնտական դեսպանություն, հավանաբար, Մետրոդորոս Սքեսպացու գլխավորությամբ: Քննարկման գլխավոր հարցը Միհրդատին ռազմական օգնություն ցույց տալն էր: Միայն հայկական զորքերի՝ հեծելազորի, պատերազմի մեջ մտնելը կարող էր դեռ կանխել Պոնտոսի լիակատար ջախջախումը: Բացառված չէ, որ առաջացավ նաև երկրորդ հարցը՝ Տիգրանի համաձայնությունը պատերազմին պարթևների մասնակցելուն, ինչը Պոնտոսի և Պարթևստանի դաշնակցության նախապայմանն էր:

Պուտարքոսը պահպանեց Տիգրանի և Մետրոդորոսի բանակցություններին վերաբերող խիստ ուշագրավ հաղորդումը. Մետրոդորոսը ասում է թագավորին, որ «որպես դեսպան նա խնդրում է օգնել, իսկ որպես խորհրդատու՝ մերժել» (ὥς μὲν πρεσβευτῆς ἔφη κελεύειν, ὥς δὲ σύμβουλος ἀπαγορεύειν.)¹⁹: Այս խոսքերը պատահմամբ չէին ասված: Նրանք արժանի են ուշադրության: Պոնտական արքայի վստահված անձը՝ Հռոմեացիների հանդեպ իր ատելությամբ հռչակված Մետրոդորոսը, անշուշտ, աշխատում էր հաշվի առնել ստեղծված իրադրության բարդությունը, այսինքն՝ 72 թ. Հռոմի դեմ պատերազմի ելնելու Հայաստանի անկարողությունը:

Որպես Միհրդատի դեսպան, Մետրոդորոսը, ելնելով Պոնտոսի շահերից, պետք է անհապաղ օգնություն ստանար, անգամ, եթե դա շատ ծանր անդրադառնար Հայաստանի վրա: Որպես խորհրդատու խորհուրդ տալով չօգնել, Մետրոդորոսը հասկանում էր Տիգրանի վիճակի ողջ դժվարությունը և պարզորոշ տեսնում վաղաժամ ելույթի կործանիչ հետևանքները Հայաստանի համար. Մետրոդորոսի կարծիքը, Հայաստանի կողմից Հռոմի դեմ պատերազմ սկսելու մասին, վկայում է նրա շահագրգռվածությունը՝ փրկել հակահռոմեական պայքարի վերջին պատվարը՝ Տիգրանի հելլենիստական տերությունը:

Կարելի է արձանագրել, որ 72 թ., կարճ ժամանակով, Հայաստանի և Պոնտոսի շահերը, որոնք ընդհանուր էին Հռոմի հանդեպ

իրենց թշնամությամբ, տարամիտվեցին: Մեծ արքաների փոխհարաբերությունները սկսեցին բարդանալ: Միհրդատը աշխատում էր ներքաշել Հայաստանին պատերազմի մեջ, անկասկած, անտեսելով այն լուրջ դժվարությունները, որոնք այս տարիներին հարկադրված էր հաղթահարել Տիգրանը:

Մեմնոնը բերում է ուշագրավ փաստեր, որոնք վկայում են, որ Պոնտոսի արքան փորձում էր հասնել իր նպատակին, գործելով իր դստեր՝ Հայաստանի թագուհի Կլեոպատրայի և իր պրոպոնտական շրջապատի միջոցով: Կլեոպատրան թախանձում էր ամուսնուն՝ փրկել իր հորը: (Կարծես թե հայոց թագուհուն Միհրդատի շահերը թանկ էին Տիգրանի շահերից): Տիգրանը խոստացավ նրան ցույց տալ ռազմական օգնություն: Տիգրանի խոսքերը չի կարելի անվանել «սոսկ խոստում»²¹: Հայոց թագավորը արեց պատասխանատու հայտարարություն, որը լույս էր սփռում նրա դիրքորոշման վրա կապված իր տերության արևմտյան սահմանների մոտ մոլեգնող իրադարձությունների հետ: Տիգրանի դիրքորոշումը լայնորեն տարածված էր արքունիքում և շուտով հայտնի դարձավ հռոմեացիներին: 72թ. գարնանը, Պոնտոս ներխուժելու նախօրերին Լուկոլլոսը ռազմական խորհրդում երկյուղ էր հայտնում, որ Միհրդատի ջախջախումը կարող է հասցնել Տիգրանի հետ պատերազմին:

Այսպիսով, այն պատասխանը, որ պոնտական դեսպաններին տվել էր Տիգրանը՝ ժամանակին օգնություն ցույց տալ հռոմի դեմ պատերազմում, չէր կարող առանձնապես հուսադրել Միհրդատին: Հռոմեացիները առանց էական դժվարությունների հանդիպելու սկսեցին առաջ խաղալ պոնտական երկրի խորքը, մինչդեռ Տիգրանի պատերազմական գործողությունները Սելևկյանների, նաբաթեացիների և հուդայացիների միությունում դեմ նոր էին թափ առնում և դեռ հեռու էին իրենց ավարտից: 72-71 թթ. Միհրդատի և Տիգրանի հարաբերությունների բարդացումն, ըստ էության հանգում էր այն բանին, որ օգնության դուրս գալու ժամկետները, որոնք ի վիճակի էր որոշել Տիգրանը, ոչ մի կերպ չէին կարող բավարարել Միհրդատին: Պոնտոսի արքան ջախջախվեց Լուկոլլոսից շատ ավելի շուտ (71 թ. ամռանը), քան Տիգրանին հաջողվեց ջարդել իր հակառակորդներին Փյունիկիայում, Կելեսիրիայում ու

բուն Հայաստանում (70-69 թթ. գարուն):

71թ. ամռանը ջախջախված Միհրդատը հեծյալների երկու հազարանոց ջոկատով, հավատարիմ շքախմբով մուտք գործեց Հայաստան: Հռոմեացիները դրան հետապնդեցին ընդհուպ մինչև հայկական սահմանը:

Պոնտոսի պետության կործանումից հետո հռոմի նկատմամբ Տիգրանի դիրքորոշումը բացահայտող տվյալների քննությունը հարկ է սկսել Հ. Մանանդյանի և Ռ. Գրուսեի²³ աշխատություններում մի հասկացության օգտագործման իրավացիության մասին հարցադրումից: Մանանդյանի մոտ այն արտահայտված է ավելի հանգամանալից: Մեջ բերենք այն. «Հայաստանում նրան (Միհրդատին և Ռ. Մ.) տրվեց, իրոք, ապաստարան, սակայն Տիգրանը, կամենալով չեզոքություն պահպանել, նրան չհրավիրեց իր մոտ՝ արքունիք, այլ հրամայեց թագավորավայել պատիվներ մատուցել աներոջը և պահել նրան իր պետության հեռավոր ու սահմանային երկրներից մեկում»²⁴: Տիգրանը «աշխատել էր խույս տալ պատերազմից, հույս ունենալով, որ չեզոքության պահպանմամբ²⁵ նա կկարողանա պահպանել նաև խաղաղությունը հռոմի հետ»:

71 թ. ամռանից Հայաստանի դիրքին չեզոքության հասկացության գործածումը ակնառու սխալ է: Հռոմի և Պոնտոսի միջև պատերազմի ավարտումով, պոնտական պետության գոյության հենց դադարեցման պահից ինքնստիճյան վերանում էր Հայաստանի չեզոք վիճակը: Չկա պատերազմ, չկա, հետևաբար, և չեզոքություն: Միհրդատի ջախջախումից ու հռոմեական զորքերով Պոնտոսի օկուպացումից հետո Հայաստանի և հռոմի տևական թշնամական հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ: Տիգրանի տերությունը հռոմեա-պոնտական կոնֆլիկտում չեզոք կողմից վերածվեց հռոմի բացահայտ թշնամու, Արևելքում հակահռոմեական ուժերի պատվարի: 71 թ. ամռանը Տիգրանն ապաստան տվեց Պոնտոսի թագավորության արքային, նրա հետ փախած պոնտական ավագանուն (2-4 հազ. մարդ), որոնք չէին հաշտվել ստեղծված իրավիճակի Պոնտոսի զավթման հետ, բայց վտարվելով, իրենց առջև նպատակ էին դնում վերստեղծել Պոնտական պետությունը և հույսեր էին կապում Հայաստանի օգնության հետ: Հայաստանում

Միհրդատի ու նրա զորավարների Բակհոսի, Տաքսիլեսի, Կալիմակքոսի և այլոց՝ ազնվագույն պոնտական ավագանու վիճակի համար կարելի է օգտագործել վտարանդի կառավարություն հասկացությունը: Իր տիրույթներում ընդունելով Միհրդատին, վերջինիս արքայավայել պատիվներ²⁶ մատուցելով նրան հատուկ հատկացված նստավայրում, Տիգրանը թե՛ փաստորեն, թե՛ ձևականորեն չէր ծանաչում 73-71 թթ. հռոմեա-պոնտական պատերազմի գլխավոր արդյունքը՝ Պոնտոսի զավթումը հռոմի կողմից և թագավորության նկատմամբ Միհրդատի իշխանագուրկ լինելը:

Հայաստանում Միհրդատին ընդունելու փաստը քանիցս Կիկերոնի ուշադրության կենտրոնում էր: «Մեր տերության ռիսերիմ թշնամուն՝ Պոնտոսից դուրս մղված Միհրդատին (Տիգրանը) իր զորքերով և իր թագավորության մեջ պաշտպանեց» (*et acerrimum hostem huius imperii Mithridatem pulsum Ponto opibus suis regnoque defendit*)²⁷: «Սրան (Միհրդատին՝ Ռ. Մ.) որ վախեցած էր ու փախստական, Տիգրանը՝ հայոց թագավորը, ընդունեց, հավատը նրա գործերին ամրապնդեց, բեկվածին բարձրացրեց, հուսալքվածին քաջալերեց»: (*Hunc in illo timore et fuga Tigranes rex Armenius excepit diffidentemque rebus suis confirmavit et afflictum erexit perditumque recreavit*)²⁸:

Մեր առջև իրադարձությունների ժամանակակցի, հռոմեական խոշորագույն քաղաքական մտածողի վկայությունն է: Անվիճելի է Կիկերոնի հաղորդման արժեքը, մինչդեռ նա երբեք չի եղել քննման առարկա: Բացահայտ հակասելով և չմերվելով Ռեյնակ-Մանանդյանի տեսակետին, այն կատարյալ անտեսված է վերջիններիս երկերում:

Կիկերոնի հաղորդումը վառ լույս է սփռում Տիգրանի ու Միհրդատի փոխհարաբերությունների քաղաքական հիմքի վրա: Այն ուղղակի բացահայտում է Տիգրանի վերաբերմունքը Պոնտոսի ապագայի խնդրին, հռոմի դեմ պատերազմելու ծառացած հարցին: Կիկերոնի հաղորդումը թույլ է տալիս պատկերացնել Տիգրանի ոչ միայն քաղաքական դիրքը, այլև բարոյական կացությունը: 71 թվականն է, դժվարին ու լարված ժամանակ: Միանգամից մի քանի միակցված խնդիրներ լուծող Տիգրանը հաստատական է ու նպատակասլաց:

Քաղաքագետ Կիկերոնը ուշադրություն է բեռնում Միհրդատին

ապաստան տալու քաղաքական նշանակության վրա (Տիգրանը «հռոմի ռիսերիմ թշնամուն պաշտպանեց, ամրապնդեց հավատը գործերին, քաջալերեց»), նշում է այս ակտի բացահայտ հակահռոմեական սրվածությունը: Բարոյախոս Պլուտարքոսի համար շատ ավելի կարևոր է, որ Տիգրանը Միհրդատի ժամանելուն պես անձամբ չուզեց տեսակցել իր թշվառ աներոջը²⁹ (Պլուտարքոսը պոռթկում է բարոյական խրատաբանությամբ): Նրա տեսանկյունից դա հենց այն փաստն է, որը բնութագրում է մարդկային բնավորությունը:

Միհրդատին ապաստան տալու փաստի նշանակության համեմատությամբ, Տիգրանի հրաժարվելը ունկնդրել Միհրդատին և հրավիրել նրան արքունիք, երկրորդական կարևորության իրադարձություն է: Բայց դա էլ ունի իր առանձնահատուկ պատճառները:

Հայաստանում Միհրդատի գտնվելու ողջ ժամանակամիջոցում Տիգրանը բացակայել էր իր հայրենի երկրից: Ինչպես ցույց է տրված վերևում, նա զբաղված էր պատերազմով իր պետության հարավում՝ Կելեսիրիայում և Փյունիկիայում՝ Սելևկյանների ու նաբաթեացիների դեմ:

Միհրդատի գալստյան պահին բացակայելով Հայաստանից, կաշկանդված լինելով դժվարին կռվում, Տիգրանը չէր կարող չսահմանափակել Միհրդատի ազատությունը և բնակեցնել նրան Տիգրանակերտում կամ Արտաշատում՝ արքունիքում, ուր գտնվում էին նրա դուստր Կլեոպատրան և իր պրոպոնտական մերձավորները: Դա բավական համարձակ վստահություն կլիներ՝ հղի վտանգավոր հետևանքներով: Ձեռներեց ու եռանդագին Միհրդատին իր (Տիգրանի) բացակայության ժամանակ, պոնտական հարցով զբաղվելու անհնարինության պատճառով, անհրաժեշտ էր չեցով զբաղվելու անհնարինության պատճառով, տեղավորելով պոնտազոքացնել, ինչը և Տիգրանը իրագործեց՝ տեղավորելով պոնտացուն իր հեռավոր բերդ-նստավայրերից մեկում: Հռոմեացիներին նստավայրի տեղը մնաց անհայտ: Միհրդատի հանդեպ այս գործողությունները Տիգրանը ձեռնարկեց ի շահ իր երկրում անվտանգության ու անվտանգության ապահովման և, որ առավել կարևոր էր՝ բուն Հայաստանում ընդհանուր լարվածության պայմաններում, Տիգրանի ու Կլեոպատրայի որդու՝ Միհրդատի թոռան՝ Զա-

րեհի ապստամբությունը անմիջապես ճնշելուց հետո:

Միհրդատին քաղաքամայր չթողնելով, առժամանակ մեկուսացնելով նրան, Տիգրանը այլ կերպ վարվեց նրա հետ եկած պոնտական ավագանու նկատմամբ: Մեմնոնի հաղորդումը, ըստ որի 69 թվականին Տիգրանակերտը Լուկուլլոսին հանձնեցին Միհրդատի զորավարները, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ պոնտական հրամանատարներից ոմանց Տիգրանը տեղավորել տվեց իր նոր մայրաքաղաքում³⁰:

Նստավայրում հարկադրված մեկուսացումը Միհրդատի հետ կիսեց նրան մոլի նվիրված Բակհոս ներքինին: Բնակեցված տիգրանյան ամրացված ուստանում, գտնվելով, ինչպես վկայում է Մեմնոնը, հատուկ թիկնապահ գնդի պաշտպանության ու միաժամանակ հսկողության տակ, Միհրդատը, համաձայն նույն պատմիչի, հյուրասիրություն էր վայելում, որևէ նեղություն չէր զգում³¹: Նա միայն զուրկ էր իր նստավայրը լքելու ազատությունից: Տիգրանը Սիրիայի հարավից պահպանում էր նրա հետ կապերը: Ստրաբոնի հաղորդումից պարզ է դառնում, որ Տիգրանի ու Միհրդատի միջև կապը պիտի իրագործվեր Մետրոդորոս Սքեսպացու միջոցով: 72 թ., որպես պոնտական դեսպան, Հայաստան գալուց հետո, Մետրոդորոսը այլևս Միհրդատի մոտ չվերադարձավ, բայց մնաց Հայոց արքայի մերձավորների միջավայրում: Նա հասցրեց գրել Տիգրանի գործերի պատմությունը: Նոր հանձնարարությունը հուսալքեց Մետրոդորոսին: Սարսափելով Միհրդատի վրեժխնդրությունից և, ակներևաբար, չվստահելով Տիգրանի երաշխավորած անվտանգությունը, նա, ինչպես թույլ է տալիս եզրակացնել Ստրաբոնը³², ինքնասպան եղավ, երբ Տիգրանի ռազմականից ուղևորվեց Հայաստան՝ պոնտական արքայի նստավայրը: Պլուտարքոսն ու Ապպիանոսը պատմում են, որ Բակհոսը Հայաստանից գաղտնի ուղևորություն կատարեց դեպի Պոնտոս: Այս փաստը, անշուշտ վերաբերում է Տիգրանի ու Միհրդատի շփումներին:

Տիգրանի կողմից Միհրդատին ապաստան շնորհելը օրակարգ էր հանում Հայաստանի և Հռոմի միջև հարաբերություններում վերջին անորոշությունները պարզելու խնդիրը: 71 թ. աշնանը, Արևելքում հռոմեական զորքերի գերագույն հրամանատարը՝ Ասի-

ա մարզի պրոկոնսուլ Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլլոսը Տիգրանի մոտ ուղարկեց դեսպանություն՝ Ապիոս Կլավդիոսի գլխավորությամբ: Հռոմը պահանջում էր հանձնել Միհրդատին: Լուկուլլոսը կամենում էր նրան արժանացնել Պերսևս Մակեդոնացու և Յուգուրթա Նոմիդացու ծակատագրին: Այս թագավորներին շղթայակալ ցուցադրեցին Հռոմում տրիումֆի (հաղթաշքերթի) ժամանակ, իսկ այնուհետև սպանեցին զնդանում:

Պլուտարքոսը ուշագրավ պատմություն է պահպանել Ապիոս Կլավդիոսի Անտիոք կատարած ուղևորության հանգամանքների մասին: Հռոմի դեսպանին դիմավորելու համար՝ Տիգրանը առաքեց մեծատոհմիկ հայերից կազմված մի շքախումբ, որը նրան հանդիպեց Եփրատի վրա, Հայաստանի սահմանում: Այս արքայական պաշտոնյաները, որոնք կարգված էին հռոմեացուն Անտիոք ուղեկցելու համար, իսկույն նրան քաղաքամայր չտարան, այլ, ակներևաբար երկարացնելով ուղին, դեսպանին ման էին ածում մերձեփրատյան վայրերի ոլորուն ծանապարհներով:

Վերջապես Ապիոս Կլավդիոսը՝ վրդովված արքայական պաշտոնյաների գործելակերպից, հրաժարվեց նրանց ծառայությունից, ինքն իմացավ անհրաժեշտ ծանապարհը և շուտով մուտք գործեց Անտիոք³⁴: Սիրիական մայրաքաղաքում նրան պատվիրեցին սպասել Տիգրանին. արքան դեռ չէր վերադարձել Փյունիկիայից:

Միջադեպում, որ պատահեց ծանապարհին, պետք է ուշադրություն դարձնել արքայի մարդկանց ակնհայտ ձգտման վրա՝ երկարաձգել Հռոմի դեսպանի ժամանումը Անտիոք: Մեզ անհամոզիչ է թվում թագավորական պաշտոնյաների վարվելաձևի բացատրությունն այն իմաստով, որ, իբր, հռոմեական դեսպանն ինքը դիտավորյալ, լրտեսության հատուկ նպատակով, ծարպկորեն կազմակերպեց այդ երկարատև շրջագայությունը հակառակորդի երկրում³⁵: Ապիոս Կլավդիոսի շրջագայությունն ընթանում էր Սիրիայի հյուսիս-արևելյան շրջաններում: Ինչ-որ տեղ, Օսրոենեի տարածքում, իր բողոքը հայտնելուց հետո, հռոմեացին մի քանի օրում հասավ Անտիոք, անցնելով Եփրատը³⁶. այսինքն հայ ուղեկցորդները, օգտվելով նրա անտեղյակությունից, հասցրն նրան Եփրատից այն կողմ, դեպի արևելք: Հյուսիս-սիրիական տարածք-

ներում, Եփրատից դեպի արևելք ընկած շրջաններում հազիվ թե որևէ բան կարող էր բավարարել հռոմեական դեսպանի հետախուզական հետաքրքրությունները: Հայտնի է, որ հռոմեական բանակը Հայաստան ներխուժեց կապադովկիական Մելիտենեի վայրից, Տոմիսա բերդից ոչ հեռու և առաջանում էր Ծոփքի վրայով, այսինքն՝ Ապիոս Կլավդիոսի ուղուց բավականին դեպի հյուսիս:

Գտնվելով հատուկ նշանակված շքախմբի շրջապատում, Ապիոս Կլավդիոսը հազիվ թե կարողանար իրականացնել իր «լրտեսական» մտադրություններն անմարդաբնակ վայրերում: Ուստի պարզ է՝ ոչ թե Ապիոս Կլավդիոսն էր ման տալիս հայ ուղեկցորդներին, այլ նրանք էին հարկադրում հռոմեական դեսպանին կատարել երկարատև ու հոգնեցուցիչ անցումներ Հյուսիսային Սիրիայի անապատային ծանապարհներով: Պաշտոնյաներն անշուշտ կատարում էին իրենց տիրակալի հրամանը: Պլուտարքոսի տեղեկությունները լրիվ բավարար են, որպեսզի հասկանանք նրանց գործելակերպը: Տիգրանը գտնվում էր փյունիկյան ռազմաբեմում, և Հռոմի դեսպանի ժամանումը Անտիոք տեղի էր ունենում պետության մեջ ընդհանուր անկայունության պայմաններում և զուգահեռաբար էր մայրաքաղաքից արքայի բացակայության հետ: Հետևաբար, Ապիոս Կլավդիոսը կարող էր մնալ սիրիական քաղաքամայրում սահմանված ժամկետից ավելի երկար. այս բարեպատեհ հանգամանքից հռոմեացին իսկույն օգտվեց՝ քայքայիչ գործունեություն ծավալեց:

Պաշտոնյաները հետաձգում էին Տիգրանի համար հռոմեական դեսպանի անժամանակ այցը, հանձնարարություն ունենալով խափանել նրա գալուստը Անտիոք՝ Տիգրանի սպասվող վերադարձից ավելի շուտ և, այսպիսով՝ կանխել Ապիոս Կլավդիոսի քաղաքական շփումների հենց հնարավորությունը, որոնք վտանգավոր էին իրենց տիրակալի իշխանության համար: Ըստ Տիգրանի, Անտիոքում հռոմեացու ներկայությունը պիտի հասցվեր նվազագույն ժամկետի, պիտի սահմանափակվեր մի ունկնդրությամբ (աուդիենցիայով): Այնուհետև հռոմեական դեսպանին հարկավոր էր իսկույն ծամփա դնել:

Տիգրանից ունկնդրություն սպասելու ժամանակ Ապիոս Կլավդիոսը առանց որևէ դժվարության հասցրեց գաղտնի կապեր հաս-

տատել քաղաքների և այդ թվում, հավանաբար, Սելևկիա Պիերիայի հետ: Նա նաև քաջալերեց իշխանապետերին, որոնցից մեկն էր Զարբիենոս Կորդվացին: Այսպիսով, Տիգրանը պատրանքներ չունեի հռոմեական դեսպանի գաղտնի պլանների նկատմամբ, և նրա երկյուղը իրականացավ ամենավատ ձևով: Իր բացակայություն ժամանակ Ապիոս Կլավդիոսին Անտիոք չթողնելու նրա որոշման մեջ թերահավատություն դրսևորվեց արքունական ավագանու նկատմամբ, որի միջավայրում պիտի գտնվեր հռոմեացին:

Հռոմի դեսպանի ընդունելությունը և նրա հետ ունեցած կարճ զրույցը նկարագրում են Պլուտարքոսն ու Մեմնոնը: Մեմնոնը բերում է Տիգրանի պատասխանը Ապիոս Կլավդիոսի վճռական պահանջին՝ հանձնել Հռոմի նզովյալ թշնամուն: Տիգրանի ասած խոսքերն ուշագրավ են տարբեր կողմերից և արժանի են հատուկ քննման:

Անխռով ու ժպիտով (այսպես է հաղորդում Պլուտարքոսը) ունկնդրելով հռոմեական դեսպանի հանդուգն ու անտակ հայտարարությունը, որը պարզորոշ բովանդակում էր մերժման սպառնալից հետևանքների ականարկը, Տիգրանը պատասխանում է, թե չի կարող մատնել Միհրդատին՝ իր կնոջ հորը, «քանի որ զգուշանում է բոլոր մարդկանց նախատինքից»: Թեև նա գիտի Միհրդատը վատն է, ընդունում է, որ Պոնտոսի արքան վնաս է պատճառել հռոմեացիներին, բայց «ամաչում է ազգականներից»³⁷: Ահա թե ինչ. Տիգրանը միգուցե և ընդառաջեր հռոմեացիների պահանջին, բայց այդ դեպքում նրա հպատակները, մերձավորները և առհասարակ «բոլոր մարդիկ» նրա վարձույնը կհամարեին խայտառակ, անվայել ու կպախարակեին:

Խորին մոլորություն կլինեի Տիգրանի խոսքերում որոնել Հռոմի ոսոխին պաշտպանելու իսկական դրդապատճառները, ինչպես հակված են անել Տիգրանի և հռոմեական դեսպանի տեսակցությունը շոշափած պատմաբանները: Ի. Գրուսեն գրում է, որ Տիգրանին սպասում էր անպատվություն, եթե նա հանձնեի իր կնոջ հորը³⁸: Հ. Մանանդյանի կարծիքով Տիգրանը վարվեց համաձայն «պատվո և խղճի»³⁹: Հ. Մանանդյանը, առանց Տիգրանի պատճառաբանությունների մեջ խորանալու, անվանում է պատասխանը «հիմնավոր ու արդարացի»⁴⁰:

Լարված քաղաքական իրադրություն մեջ կայացած այս հայ-հռոմեական անմիջական երկխոսության օրինակում մենք ամենից քիչ հիմքեր ունենք Տիգրանի վարմունքը պատճառաբանելու բարոյականության բնագավառի հասկացություններով, ինչպիսիք են խիղճը, արդարությունը, պատիվը և այլն:

Տիգրանի պատասխանը Ապիոս Կլավդիոսին պետք է գնահատվի որպես հռոմի հանդեպ ծայրահեղ թշնամական քաղաքական պաշտոնական բացատրություն: Դեռ անպատրաստ լինելով հռոմի դեմ պատերազմի և աշխատելով որքան կարելի է երկար թաքցնել իր բուն քաղաքական խնդիրները՝ Տիգրանը, հենց իր շահերից ելնելով, պիտի բացատրություն տար Միհրդատին ապաստան տալու պատճառների վերաբերյալ:

Քաղաքական օգուտը շղարշվեց բարոյականության քողով: Տիգրանը դժկամում է, ամաչում է կատարել «բոլոր մարդկանց» կարծիքով վատ, պարսավելի այդ արարքը դժբախտացած Միհրդատի, պարզապես իր կնոջ հոր նկատմամբ: Հռոմի ներկայացուցչին ուղղված խոսքում Միհրդատը բնութագրված է որպես աներ, թեև հայտնի է (Ապպիանոսից ու Մեմնոնից), որ իրեն հատկացված նստավայրում Միհրդատը պահվում էր որպես Պոնտոսի թագավոր: Աներ չլինելու դեպքում էլ Միհրդատը ապաստան ու պաշտպանություն կգտներ Հայաստանում:

Իր պատասխանում Տիգրանը վկայակոչում է նույնիսկ «հասարակական կարծիքը»՝ իր հպատակների կարծիքը, «բոլոր մարդիկ» նրան կպախարակեն:

Բարոյականությանը, բոլոր մարդկանց կարծիքը հարգելու գաղափարին էր դիմում քաղաքագետը՝ իր արքունիքի անսահմանափակ տիրակալը, որի աչքում նույն մարդկանց՝ հպատակների կյանքը, ուներ նվազագույն արժեք:

71 թ. աշնանը Արևելքում միջազգային հարաբերությունների կտրուկ սրվելու հիմքում ամենևին էլ ընկած չէին բարոյականության սկզբունքները:

Տիգրանի ամբողջ պատասխանը կառուցված է հռոմեացիներին ապակողմնորոշելու, նրանց տագնապը մարելու և նույնիսկ, ըստ հնարավորին, իր բուն հպատակների վերաբերյալ մոլորու-

թյան մեջ գցելու հաշվարկով: Այս ուղղությամբ Տիգրանը արեց այն բոլորը, ինչ հնարավոր էր: Ըլ ավելի խորանալ բացատրությունների մեջ Տիգրանը հարկ չհամարեց:

Ապպիոս Կլավդիոսին նվերներ մատուցվեցին, հռոմեացին հրաժարվեց դրանք ընդունել, բացառությամբ արծաթե մի սկիհի, Պլուտարքոսի ասած շատ թշնամական չլավալու համար: Հռոմեական դեսպանը Լուկոլլոսի համար տարավ Տիգրանի ուղերձը, որտեղ արքայից արքան շարադրեց հռոմեացիների պահանջը մերժելու արդեն իր տված բացատրությունը:

Հռոմեացիները, Միհրդատին իրենց ձեռքը հանձնելու պահանջին մերժում ստանալուց հետո, այլևս չէին կասկածում, որ հայոց արքան մտադիր է իրենց դեմ պատերազմել և այդ մտադրությամբ պահպանում է իր համար դաշնակից: Տիգրանը ծրագրում էր պատերազմը սկսել այն դժվարությունները անմիջապես հաղթահարելուց հետո, որոնք 72-71 թթ. արգելեցին նրան Պոնտոսին օգնության գալու:

71-69 թթ. Տիգրանը ծրագրում էր վերականգնել Պոնտական պետությունը, քանի որ նրա ոչնչացումը և հռոմի անմիջական հաստատվելը Հայաստանի արևմտյան սահմաններում, անընդունելի վիճակ էր ստեղծում իր երկրի համար:

Ապիոս Կլավդիոսը, իրոք, ինչպես կարծում է Հ. Մանանդյանը⁴¹ ի տարբերություն Ռեյնակի, լիազորված չէր պատերազմ հայտարարել: Լուկոլլոսը, որը կաշկանդված էր պոնտական քաղաքների նվաճմամբ, ի վիճակի չէր սկսել պատերազմը, ճիշտ այնպես, ինչպես և Տիգրանը: Սակայն երկու կողմերին էլ պարզ էր, որ այսուհետև նրանց միջև պատերազմն անխուսափելի է:

Եթե Տիգրանն իսկապես ունենար խաղաղություն պահպանելու միամիտ ցանկություն, ինչը սովորաբար նրան վերագրում են, ապա այդ դեպքում նա նախ և առաջ չպիտի ընդուներ իր երկրում Միհրդատին: Պոնտացի գերված չէր, նա անմատչելի էր հռոմեացիների համար, չքացել էր իրենց տեսադաշտից: Միհրդատի հարձակմանը հարկ էր սպասել: Լուկոլլոսին հասկանալի էր, որ իր հաղթանակին սպառնացող վտանգը գալիս է Տիգրանի թագավորությունից:

Միհրդատի ու պոնտական ավագանու թաքնվելը Հայաստա-

նում հռոմեա-հայկական պատերազմի սովորական պատրվակը չէր, ինչպես այդ ընդունված է կարծել: Իրականում ծառացել էր պոնտական հարցը՝ Պոնտոսի ապագայի ու Միհրդատ VI Եվպատորի անձնական ծակատագրի հարցը, որի նկատմամբ Տիգրանը և Հռոմը կանգնած էին իրարամերժ, անտագոնիստական դիրքերում: Իր ամբողջ կարևորությամբ հանդերձ՝ պոնտական հարցը պատերազմի միակ պատճառը չէր: Արևելյան Միքեդոնացիները Տիգրանի իշխանությունը երբեք չճանաչած Հռոմը այլևս չէր կամենում հանդուրժել նրա տիրապետությունը Սիրիայում, Փյունիկիայում, Կիլիկիայում: Հռոմը նպատակ էր դնում վերացնել Տիգրանի տերությունը, որպես իր համաշխարհային տիրապետության տարածմանը հակադրող ուժի:

Տիգրանի տերության և Հռոմի հարաբերությունները, սկսած 71 թ. ամռանից, ճիշտ է բնութագրել որպես պատերազմական վիճակ, թեև մինչև ռազմական բախումը դեռ կար մեկ ու կես տարի:

Այս ամբողջ ժամանակամիջոցում հակառակորդները պատրաստվում էին ուժերի վճռական փորձությունը, ապահովում էին իրենց թիկունքը գալիք պատերազմում: Տիգրանը, պարտության մատնելով նաբաթեացիներին, ձեռնարկեց Սելևկյանների ապստամբության ճնշումը Փյունիկիայում: Նույն միջոցին Լուկուլլոսը գրոհում էր Միհրդատի կողմը պաշտպանող ծովափնյա քաղաքների վրա. դրանք էին Ամաստրիսը, Հերակլեան, Սինոպեն, Ամիսոսը: 70 թ. աշնանը հռոմեացիները գրավեցին Պոնտոսում դիմադրության վերջին հենակետը՝ Ամիսոսը: 69 թ. գարնանը հայկական բանակը տիրացավ Պտղոմայիսին:

Փյունիկիայում և Կելեսիիայում պատերազմն ավարտելու պես Տիգրանը տեսակցեց Միհրդատի հետ: Արքաների հանդիպումը կայացավ, հավանաբար, Սիրիայի հարավում: Պոնտոսի թագավորի պատվին Տիգրանը կազմակերպեց հանդիսավոր ընդունելություն: Բանակցությունները տևեցին երեք օր: Պլուտարքոսն ու Մեմնոնը միաձայն վկայում են, որ դաշնակից թագավորները գաղտնի պայմանավորվեցին անհապաղ պատերազմ սկսել Հռոմի դեմ²: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ այդ հարցում համերաշխ են հակադիր՝ հռոմեական և հակապոնտական պատմագրական թե-

քունների հեղինակները: Տիգրանի ու Միհրդատի ծրագիրը նախատեսում էր համատեղ հարված երկու ուղղությամբ. Միհրդատի հրամանատարություն տակ հանձնված 6-10 հազարանոց հայոց այրուձին պիտի ներխուժեր Պոնտոս⁴³, Տիգրանի մնացյալ զորքերը (հիմնական ուժերը) պիտի անցնեին ծրագրված ռազմադիմադրեալի Կիլիկիա ու Կիլիկյան դռներով մտնեին Լիկաոնիա, որտեղից գրոհեին հռոմեական Ասիա մարզի վրա:⁴⁴

Տիգրանը ապավինում էր իր 6 հազարանոց հեծելազորի (ներխուժման ուժերի առաջապահ, հարվածային զորամասի) սրընթացությունը: Սրանց ներխուժումը Պոնտոս արդեն այն նվազագույն հաջողությունը կլինեի, որը պիտի կանխեր հռոմեական հարձակման հնարավորությունը, ապահովեր հայերի մարզական նախաձեռնությունը՝ պայմաններ ստեղծելով Տիգրանի գլխավոր հարվածի համար: Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ գաղտնի պատրաստվելով պատերազմի, Տիգրանը համոզված էր, որ Լուկուլլոսի լեգեոնները կենտրոնացված են Էփեսոսի մոտ⁵: Այս վկայությունը թույլ է տալիս ամբողջապես պատկերացնել Տիգրանի հարձակողական պլանները: Որպես առաջիկա արշավի նշանակետ Տիգրանն ընտրեց Էփեսոսը՝ հռոմեական Ասիայի խոշոր քաղաքը Էգեյան ծովի ափին: Սա 70 թ. ամռանը - 69 թ. գարնանը հռոմեացիների բանակատեղն էր: Հենց այստեղ էլ Տիգրանը մտադրվում էր Լուկուլլոսին տալ ծակատամարտ, որը պիտի վճռեր Կենտրոնական Անատոլիայում տիրապետության հարցը:

Միհրդատը, պոնտական ավագանին ու հայոց հեծելազորը ուղևորվեցին դեպի Պոնտոս: Փյունիկիայում կանգնած հայկական զորքերը պատրաստվում էին արշավելու նրանց ետևից, երբ Լուկուլլոսի լեգեոնները, ելնելով հռոմեական Ասիայից և սրընթաց ռազմերթով անցնելով Կապադոկիա, ներխուժեցին Հայաստան: Հռոմեական զորավարին հաջողվել էր կոտրել պոնտական քաղաքների դիմադրությունը փոքր-ինչ շուտ, քան թե Տիգրանին՝ հպատակեցնել Հարավային Փյունիկիայի պոլիսները:

1. St'ն **Перл Г.** Эры Вифинского, Понтийского и Боспорского царств. - ВДИ, 1969, No. 3, էջ 49, 57, 68
2. St'ն **Reinach Th.** նշվ. աշխ., էջ 320: Will E. Histoire politique du monde hellénistique, էջ 411
3. Plut., Sert., XXI-XXIV.
4. St'ն **История Древнего Рима, М., 1971**, էջ 219
5. Այսպես պնդում է է. Վիլլը (**Will E.** նշվ. աշխ., էջ 384)
6. **Plut., Luc., VIII**
7. **App., Mithr. 69**
8. **Plut., Luc., VIII** Վ. Ռուդեն նույնացնում է Օտրիան Օտրոյայի հետ, որը գտնվում էր Իզմիլ լճի հարավում, Գյոքսայի գետափին, ժամանակակից Էնիշեխի տեղում, պատմական Բյուրանիայի տարածքում: (St'ն **Ruge W.** Otrioa-RE, s. 1883): Այս ենթադրության հետ դժվար է համաձայնել. Լուկուլլոսը, որ սկզբում խուսափում էր Միհրդատի հետ բախվելուց, հազիվ թե համարձակվեր այդքան մոտիկ գալ Մարմարայի ափերով սրընթաց առաջխաղացող միհրդատյան զորքերին, որոնք այդ ժամանակ հասցրել էրն տիրանալ Նիկեային և Նիկոմեդիային՝ բյուրանական Օտրոյային հարևան քաղաքներին: Լուկուլլոսը համարձակվեց մոտենալ պոնտական բանակին ավելի ուշ, երբ կաշկանդվեց Կիզիկոսի պաշարումով (**App., Mithr. 72**): Պլուտարքոսը ճշգրիտ նշում է, որ թշնամական բանակների հանդիպումը կայացավ ոչ թե Բյուրանիայում, այլ Փոյուգիայում: Ենթադրենք, որ Լուկուլլոսը չի հասցրել, կամ, ամենահավանականը, չէր շտապում շուտ հեռանալ իր բանակատեղի սկզբնական վայրից՝ փոյուգիական Սանգարիոսի վերին հոսանքի ափերից: Այդ դեպքում, հավանական է, որ Պլուտարքոսի վկայած Օտրիան Փոյուգիայի Օտրոսն է, ժամանակակից թուրքական Չիկուրխիսարի տեղում (**Otrus-RE, 1884**), Ինենյու հայտնի բնակավայրի արևելյան կողմում:
9. Կարծես թե Միհրդատի ծրագրերը սրանով չէին սահմանափակվում: Կիզիկոսի գրավումը նաև նշանակում էր թիկունքի և հաղորդակցման ուղիների ապահովում, պատերազմը Բալկաններ՝ Թրակիա փոխադրելու դեպքում: Մենոնի (**Memn. XL**) մի հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ Միհրդատն ուներ այսպիսի նպատակ: Նրա հաղորդմամբ, Կիզիկոսի մոտ ձախտողում կրելուց հետո, Միհրդատը փորձեց գրավել Պերինթոսը՝ Մարմարայի բալկանյան ափի քաղաքը, բայց այստեղ էլ մատնվելով անհաջողության, նավարկեց Բյուրանիա:
10. Սալլյուստիոսի «Պատմության» մի հատվածում ասվում է, որ 74 թ. հռոմեապոնտական պատերազմի նախօրեին Տիգրանը չընդունեց Միհրդատի առաջարկը համատեղ պատերազմական ելույթ սկսելու մասին: Տիգրանի հրաժարվելը 74 թ. պատերազմելուց ուներ երկու պատճառ, նախ՝ Տիգրանի տերության ներքին դրությունը տագնապալի էր դառնում (74 թվականը պետք է համարվի Սելևկյանների ելույթի սկսման ամենավաղ տարեթիվը),

- երկրորդը, ամենակարևորն այն էր, որ այսպիսի հարձակողական պատերազմի գաղափարը հեռու էր Տիգրանի բուն քաղաքական և ստրատեգիական նպատակներից: Տիգրանը չէր հետամտում հռոմեացիներին Բալկաններից և Փոքր Ասիայի արևմուտքից դուրս մղելու ծրագրերը: Նախորդ գլխուն մենք աշխատեցինք ցույց տալ, որ Տիգրանն իր առջև խնդիր էր դրել ներս չթողնել հռոմեացիներին Հայաստանի սահմանների մոտ, թույլ չտալ նրանց հաստատվելու Կապադովկիայում, Կիլիկիայում, Սիրիայում, Հայաստանի հարակից երկրներում, որոնք և կազմում էին արքայի քաղաքական շահերի և գործունեության ոլորտը: Պատահական չէ, որ Կիլիկոսը նշում էր, որ Տիգրանը պայքարեց Արևելյան Միջերկրածովքում «գրեթե տիրակալության համար»:
11. St'ն **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 110:
 12. Գլխի հիմքում, անշուշտ, դրված է պատմա-վավերական կենսագրության ժամանակվաղուց իր անարժեքությունը բացահայտած հակադրականության պարզունակ կանոնը, երբ զլխավոր հերոսին հակադրված անձերը բնութագրվում են խիստ բացասաբար, միայն որպես ստոր մղումներով դեկավարվող: Նման մատուցումը հազիվ թե օգնի բացահայտել դրանից անհամեմատ ավելի բարդ իրականությունը:
 13. St'ն **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 110-111:
 14. Ցավոք պետք է նշենք, որ այս հայացքների ոչ քննադատական յուրացումը առկա է «Հայ ժողովրդի պատմություն» բուհ, դասագրքում, հ. 1. Եր. 1963, հեղինակ **Ն. Ն. Ժամկոչյան** (Ստրկատիրությունը Հայաստանում, մույնի 1980 թ. վերահրատարակություն, էջ 179-180): Այս հայացքների ազդեցությունը զգացվում է հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված մի շարք այլ ուսումնասիրություններում (Օրինակ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 1, Եր., 1971):
 15. **Севастьянова О. И.** Новый труд по древней истории Армении - ВДИ, 1946, No. 2, с. 117
 16. St'ն **Bouché-Leclercq A.**, նշվ. աշխ.:
 17. St'ն **Newell E. J.**, նշվ. աշխ.: **Seyrig H.** Sur les ères de quelques villes de Syrie.
 18. **Memn., XLIII**
 19. **Plut. Luc., XXII, 3.**
 20. **Memn., XLIII**
 21. Այսպես կարծում է Մանանդյանը, (St'ն նշվ. աշխ., էջ 98):
 22. **Plut., Luc., XXII**
 23. St'ն **Grousset R.**, նշվ. աշխ., էջ 92:
 24. **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ. էջ 100:
 25. Նույն տեղում:
 26. **App. Mithr. 82**
 27. **Cic. Pro P. Sestio oratio, 27, 58** (քաղգմ. մերն է)
 28. **Cic Oratio de imperio Cn. Pompeii, 9, 23:**
 29. **Plut. Luc. XXII.**
 30. **Memn. XVII**
 31. **Memn. XLVI**

32. **Strabo**, XII, 1, 55
33. **Plut.**, Luc. XX, **App.** Mithr. 82
34. **Plut.** Luc. XXI.
35. Տե՛ս **Մանանդյան** Հ., նշվ. աշխ., էջ 104
36. **Plut.** Luc., XXI
37. **Memn.** XLVI.
38. Ռ. Գրուսեի բացատրությունը խիստ հակասական է (Տե՛ս **Grousset R.**, նշվ. աշխ., էջ 92-93): Այսպես, նրա կարծիքով Տիգրանը անկեղծորեն փափագում է պահպանել խաղաղություն և խուսափել վտանգավոր պատերազմից, բայց դրա հետ մեկտեղ նա չէր կարող չընդունել իր մոտ Միհրդատին. չէ ո՞ր դա իր աներն է՝ կնոջ հայրը: Մերժել, հարկավ, անպատվություն կլինի: Պատվագործ չլինելու համար Տիգրանը հարկադրված է սկսել պատերազմը: Բայց այդ դեպքում, ելնելով Ռ. Գրուսեի տեսակետից, Տիգրանը աներոջ հանդեպ կասկածելի «պարտքին զոհաբերում է իր պետության շահերը, որոնք, ինչպես պնդում է նույն Գրուսեն, նա տեսնում էր Հռոմի հետ խաղաղ հարաբերությունների պահպանման մեջ: Իր աշխատության մեկ այլ տեղում Ռ. Գրուսեն Տիգրանին մեծ է անվանում սոսկ այն բանի համար, որ 66 թ. հայոց արքան կարողացավ ազատվել Միհրդատի պես վտանգավոր դաշնակցից: Բայց ինչո՞ւ Տիգրանը չփորձեց ազատվել Միհրդատից 71 թ., երբ ուներ նման հնարավորություն:
39. **Աստուրյան** Հ., նշվ. աշխ., էջ 49-50:
40. **Մանանդյան** Հ., նշվ. աշխ., էջ 104: 71-69 թթ. Տիգրանի դիրքորոշումը անհասկանալի մնաց Հրանտ Արմենի համար, որի կարծիքով «Միհրդատի հրապարակեն հեռացուելովը Տիգրան Փոքր Ասիան վրդվող պատերազմական վիճակը վերջնականապես լրացած համարեց»: (**Հրանտ Արմեն**. Մեծն Տիգրան. 2-րդ հրատ., Կահիրե, 1957, էջ 159):
41. Տե՛ս **Մանանդյան** Հ., նշվ. աշխ., էջ 103
42. **Plut.**, Luc. XXIII, 6. **Memn.**, LV
43. **Memn.**, LV
44. **Plut.**, Luc. XXII, 6: Անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել Միհրդատի հետ Տիգրանի հանդիպման լուսաբանման պատմության վրա: Արքաների հանդիպումը կայացել էր մինչև պատերազմը: Այս հանգամանքը հստակ ու միահամուռ արձանագրում են Պլուտարքոսն ու Մեմնոնը՝ տարբեր սկզբնաղբյուրներ օգագործած հեղինակները: Տիգրանի և Միհրդատի գաղտնի բանակցությունները նկարագրված են Մեմնոնի աշխատության 55-րդ գլխում: Մեմնոնը գրում է, որ «Մեկ տարի և ութ ամիս անցկացնելով Հայաստանի տարածքում, Միհրդատը դեռ չի ներկայացել Տիգրանին: Եվ երբ Տիգրանը ամաչելով իր մոտ կանչեց Միհրդատին, դիմավորեց նրան փայլուն և ընդունեց արքայավայել: Երեք օր Տիգրանը գաղտնի գրուցում էր նրա հետ, այնուհետև ապացուցեց իր համակրանքը ճոխ խնջույքներով, տվեց տասը հազարանոց հեծելազոր և առաքեց Պոնտոս»: Այնուհետև հաջորդ՝ 56-րդ գլխում, խոսվում է Լուկուլլոսի նախահարձակ լինելու մասին և մենք իմանում ենք Միհրդատի հետ գնացած հեծելազորի հետագա գործողությունների մասին: «Եվ երբ այսպիսով Հայաստանը շատ տեղերում են-

քարկվեց հարձակման, (գուժկան) հղեց Միհրդատի մոտ կանչելով (նրան), իսկ զորքը ուղարկեց քաղաք (Տիգրանակերտ)» և (Ռ. Մ.): Մեմնոնի հաղորդումը շարադրված է գործողությունների կապակցված հաջորդականությամբ: Հեծելազորը Միհրդատի հետ միասին ուղևորվում է հռոմեացիների գրաված Պոնտոսը ներխուժելու, սակայն հռոմեացիների հարձակման պատճառով փոխում է իր արշավի նպատակակետը և շարժվում վտանգված քաղաքին (Տիգրանակերտին) օգնության: Մեմնոնի տեքստը 1849 թ. գլուխների ենթաբաժանեց Մյուլլերը: Մինչ այդ, 1819 թ. Օրելլիի լույս ընծայած տեքստը ամբողջական էր՝ առանց գլուխների մասնատվելու և, ինչպես ենթադրվում է, համապատասխանում էր աշխատության նախնական տեքստին: Հ. Մանանդյանը իր գրքի 11-րդ գլխում («Տիգրանակերտի պաշարումը և Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ») աշխատելով ապացուցել Ռեյնակից փոխառված կարծիքը, որ իբր Տիգրանը ոչինչ չէր հասկանում քաղաքականությունից և հետևաբար տեսակցությունը պետք է կայացած լիներ պատերազմը սկսելուց հետո (և ոչ առաջ), փոխեց տեքստի (և դրանով իսկ փաստերի) հաջորդականությունը: 123-րդ էջում նա սկզբում տեղադրեց 56-րդ գլուխը (հռոմեացիների ներխուժումը և Տիգրանի դիմումը Միհրդատին և պոնտացու հետ արշավող հեծելազորի շրջվելը դեպի Տիգրանակերտ), իսկ 125-րդ էջում ներկայացրեց Մեմնոնի նախորդ՝ 55-րդ գլխի անցքերը (Տիգրանի և Միհրդատի հանդիպումը), որպես վերևում նշվածներից հաջորդող: Եվ դրանից ելնելով՝ կատարեց իրեն անհրաժեշտ «եզրակացությունը»: Ցավոք մենք պիտի արձանագրենք, որ գործ ունենք փաստերի կոպիտ վերադասավորման օրինակի հետ: Այն ցույց է տալիս, թե որքան կարելի է հեռու գնալ՝ ձգտելով ապացուցել պատմական իրականությանը կանխահայտորեն հակասող կարծիքը:

45. **Plut. Luc.**, XXV, 1

Գլուխ վեցերորդ

ՊԱՏԵՐԱԶՍ ՀՈՈՍԻ ԴԵՍ (69-67 ԹԹ.)

Շտապ հասնելով Եփրատի ափերը և Արիոբարզանի գաղտնի պատրաստած լաստերով անցնելով հորդ գարնանային հոսանքը՝ հռոմեական բանակը ոտք դրեց Հայաստան:

Մի քանի օրում հռոմեացիները կարողացան առաջ անցնել Տիգրանից ու Միհրդատից, նրանց ծրագրած հարձակումը խափանվեց: Լուկուլլոսը հարկադրեց հակառակորդին վարել պաշտպանողական պատերազմ՝ կռվել սեփական տարածքում, այն վայրերում, ուր Տիգրանի տիրապետությունն առանձնապես կայուն չէր: Դրովժյունը ծանրանում էր նաև նրանով, որ Տիգրանի զորքերի հիմնական զանգվածը և անձամբ ինքը լեգեոնների ներխուժման պահին դեռ գտնվում էին հարավային Սիրիայում, և ճանապարհը դեպի Տիգրանակերտ ինչպես հարկն է պաշտպանված չէր:

Պատերազմը սկսվեց Տիգրանի համար ամենադժվարին պայմաններում, մի պատերազմ, որի անխուսափելիությունը նա գիտակցում էր Արևելյան Միջերկրածովքում իր տիրապետության բոլոր տարիներին, որից մտահոգ, նա մշտապես զինում ու պատրաստ էր պահում մեծ ռազմական ուժ, և, որը նա այժմ մտադիր էր վարել՝ երկու վճռական հարված հասցնելով: Լարված իրադրության մեջ տեղի ունեցավ կտրուկ բեկում, վիճակը դարձավ աղետալի: Հարձակման փոխարեն Տիգրանը պիտի պաշտպանություն կազմակերպեր ներխուժման դեմ: Նրա գործողությունները մտածված էին, արագ ու հետևողական:

Տիգրանը հրամայեց Միհրաբարզանին (երևի Մոփքի կուսակալին) ինչ գնով էլ լինի արգելակել թշնամու առաջխաղացումը դե-

պի Տիգրանակերտ: Հրամանը իսկույն ևեթ ընդունվեց, կապի արքայական ծառայությունը գործում էր անթերի: Տիգրանի սուրհանդակները խթանում էին նժույգներին հարավից դեպի Հայաստան ու դառնում հետ:

Միաժամանակ 6.000-անոց հայոց ընտիր հեծելազորին, որը շարժվում էր Միհրդատի հետ միասին՝ Պոնտոս ներխուժելու նպատակով, հասավ նրա ռազմուղին փոփոխող հրամանը: Թշնամու հարձակումը ջնջում էր հարձակողական պատերազմ վարելու պլանները: Հեծելազորը անհրաժեշտ էր այստեղ, մեծագույն վտանգի վայրում: Տիգրանը հրամայում է մայրաքաղաքից էվակուացնել արքունիքը, գանձարանը, կանանոցը: 6000 զրահակիր հեծյալներ շրջվեցին դեպի Տիգրանակերտ: Ինքը՝ Տիգրանը, Սիրիայից շտապեց Հայաստան: Իր զորքերի մի մասով նա Սիրիայում թողեց Բագադատին:

Լուկուլլոսը արդեն հասցրել էր անցնել Մոփքը: Հռոմեական զորքերը շարժվում էին ուղիղ Տիգրանակերտի վրա: Մոփքի՝ հայերը, որ չէին մոռացել իրենց անկախությունը, աջակցեցին զավթիչների բանակին, նրանց առատորեն սննդամթերք մատակարարելով: Թշնամուն չփորձեց դիմադրել Տոմիսա խոշորագույն եփրատամերձ բերդի կայազորը: Հռոմեացիներն անցան համարյա բերդի կողքով:

Տիգրիսի ափերին դեռ չհասած՝ լեգեոնները բախվեցին Միհրաբարզանի զորքերի հետ: Տիգրանի զորավարը 2-3 հազար հեծելազորով և օժանդակ հետևակով հարձակում գործեց հռոմեական զորքերի վրա, երբ նրանք իրենց օրական հոգնեցուցիչ անցումը կատարելուց հետո, պատրաստվում էին հանգստի: Նրանց մի մասը, իր ռազմերթյային մարտական շարվածքը թողած, ձեռնարկում էր ծամբարների շինարարությունը, իսկ մյուսները նոր էին տեղ հասնում: Հանկարծակիի բերված հռոմեական բանակը պատրաստ չէր անմիջապես մարտնչելու (Պլուտարքոսը չի թաքցնում Լուկուլլոսի խոր տագնապը): Լուկուլլոսի հրամանով հայերին դիմագրավելու շարժվեց լեգատ Սեքստիլիոսը, բայց նրա կոհորտները չհասցրեցին անցնել հարձակման և սկզբում իրենք էին ստիպված պաշտպանվել: Համառ և անողորմ ձեռնամարտում համարյա ամբողջ հայկական զորքը կործանվեց (2-3 հազ. մարդ): Կռվողների առաջին շարքերում, Պլուտարքոսի խոսքերով,

անվեհեր մարտնչելով՝ ընկավ Միհրաբարզանը¹ :

Իր երթի ընթացքում, այլևս դիմադրություն չհանդիպելով, Լուկուլլոսի բանակը անցավ Տիգրիսը և Մոփքից դուրս գալուց յոթերորդ օրը դուրս եկավ Տիգրանակերտի պարիսպների առաջ, ուր, սակայն², հասցրեց գալ նաև 6 հազ. հայկական զրահակիր հեծելազորը³, որին Տիգրանը առանձնացրեց Միհրդատին տված զորամասից:

Ինչպես և առաջին մարտում, տիգրանյան հեծելազորը հռոմեացիների վրա գրոհեց հանկարծակի: Ուշ երեկո էր, հռոմեացիները ավարտում էին ծամբարների շինարարությունը, պաշարողական ամրությունների կառուցումը: Հեծյալ զրահակիրները նետաձգություն մեծացրեցին առաջ դուրս բերված հռոմեական պահակակետերը: Հռոմեացիները անգամ չհասցրեցին հնչեցնել տագնապի ազդանշանը: Առաջ նետված 6-հազարանոց հեծյալ զրահապատ զանգվածը ցրեց, քեց նրանց ծամբարները: Հայոց այրուձին անխոչընդոտ մուտք գործեց Տիգրանակերտ և գիշերվա ընթացքում էվակուացրեց արքունիքը, գանձարանը, կանանոցը: Լուկուլլոսը համարձակվեց ծամբարից զորքերը դուրս բերել միայն առավոտ կանուխ, երբ հայկական հեծելազորը արդեն կատարեց իր մարտական հանձնարարությունը և հեռանում էր: Նրան հետապնդելու սլացավ ծանրազեն թրակիական այրուձին, որին, սակայն, կանգնեցրել էր հայ հեծելամարտիկների արիերգարդը: Հետապնդողների դեմ կռվում, Մեմնոնի հաղորդմամբ, հայերի այս ջոկատը զգալի կորուստներ կրեց, բայց գիշերը էվակուացված արքունիքի³, գանձարանի և կանանոցի բարեհաջող հասցնելը Տիգրանի մոտ վկայում է, որ հայոց արիերգարդը իր խնդիրը կատարել էր:

Հայաստան Տիգրանը մուտք էր գործում իր մայրաքաղաքի մերձավոր ուղիներով: Նա շտապում էր դեպի Տավրոսի լեռները, ուր նա մտադրվեց հիմնել իր ռազմակայանը (դրա ճշգրիտ տեղադրությունը Պլուտարքոսը մեզ չի հայտնում): Դեռ ծանապարհին նա վճռեց հռոմեացիների դեմ նետել իր տերության բոլոր առկա ուժերը՝ գործի դնել իր վասալների զորքերը, որը կնշանակեր հասնել հակառակորդի նկատմամբ ծնշող թվական գերազանցություն: Զարբիենոսի դավաճանությունից հետո նա հարկավ գիտեր, որ վասալներին առանձնապես չի կարելի ապավինել մեծ

վտանգի պահին, երբ իր տերությունը միանգամից կանգնեց անկման եզրին, և երեքաց արքայից արքայի հեղինակությունը: Տիգրանակերտի պարիսպներից դուրս կանգնած արքայական պալատն արդեն կողոպտված էր, գահանիստ սրահը, որտեղից նա կառավարում էր իր տերությունը, անարգված էր հռոմեական զինվորականության կողմից: Սակայն վճռելով Տավրոսի բանակատեղում համախմբել իրեն հպատակ թագավորների զինված ուժերը, Տիգրանը պահպանում էր իր համար վերջին հնարավորությունը՝ վերահսկողության տակ առնել նրանց և զերծ պահել վասալային պարտականությունների լիակատար հրաժարումից:

Երթի ժամանակ Տիգրանի բանակը ենթարկվեց դարանակալած հռոմեացիների հարձակմանը⁶: Արքան իր զորագնդերը տանում էր նեղ ու ոլորուն ծանապարհով: Արագընթաց ռազմերթից զորքը երկարաձգվեց. Տիգրանն իր հեծյալ զորամասերով ընթանում էր առջևից, ետևում մնում էր դանդաղաշարժ գումակը: Հռոմեացիները, չհամարձակվելով կտրել արքայի ծանապարհը, առաջ թողեցին նրան ու նրա մարտունակ զորամասերը և անակնկալ հարձակմամբ գրավեցին գումակը, խողխողելով նրա պահակազորը: Հավանաբար հռոմեացիների ձեռքն ընկան Տիգրանի փյունիկյան-նաբաթեական պատերազմի ռազմավարը և գերիները:

Հռոմեացիների ստորաբաժանումները հաջողությամբ գործում էին իրենց գլխավոր բանակատեղից հեռու տարածքների վրա, լեռնային պայմաններում: Հավանաբար նույն ժամանակ Լուկուլլոսի հրամանատարները (համաձայն Պլուտարքոսի տեղեկությունների) ջախջախեցին Տիգրանի հետ միավորվելու շտապող արաբական աշխարհազորը: Պլուտարքոսը չի ասում՝ ովքեր էին այն արաբները, որոնց Սեքստիլիոսը իր կոհորտներով մատնեց փախուստի գիշերային հարձակման ժամանակ: Ըստ երևույթին դա Օսրոենեի արքայի զորքն էր, քանի որ Տիգրանակերտի ծակատամարտին մասնակցած վասալներին թվարկող Պլուտարքոսը չի նշում օսրոենական զինված ուժերին: Չի նշում Պլուտարքոսը նաև կոմմագենի թագավոր Անտիոքոսի զորքերի մասնակցությունը:

69թ. գարնանը թշնամին կանգնած էր Տիգրանակերտի տակ, տերության հենց սրտում, սեղմելով նրան պաշարման երկաթե օղակով: (Այդ սիրտը հուզատրոփ բաբախում էր): Ամբողջ գարնան

և ամռան ընթացքում Տիգրանակերտի կայազորը, որին հմտորեն ղեկավարում էր Տիգրանի պարետ Մանկայոսը, հաջողությամբ ետ էր մղում հռոմեացիների գրոհները: Դիոն Կասիոսը անաչառ վկայում է Տիգրանակերտի տակ հռոմեացիների կրած դժվարությունները, քաղաքի պատնեշների վրա կանգնեցված հրանետ մեքենաները՝ հելլենիստական ռազմական տեխնիկայի նորագույն նմուշները, հրկիզում էին հռոմեացիների պաշարողական սարքերը: Կուռ շարքերով գրոհի շարժվող հռոմեական հետևակին զգալի կորուստներ էին պատճառում հայ նետաձիգները:

Ամռան վերջին Տիգրանը իր ռազմակայանում՝ Տավրոսի լեռներում, ավարտեց իրեն ենթակա գրեթե բոլոր ուժերի համախմբումը: Հավանաբար, դեռ Տավրոսի բանակատեղում կայացավ ռազմական խորհրդի նիստը:

Ռազմական խորհրդում Միհրդատ Եվպատորը (համաձայն Ապիանոսի հաղորդման), Տիգրանին առաջարկեց բաց ճակատամարտի մեջ չմտնել, այլ կտրել հռոմեական բանակի հաղորդակցման բոլոր ուղիները, զրկել նրան պարենամթերքի մատակարարումից ու մատնել սովի: Միհրդատը վկայակոչում էր Կիզիկոսի տակ սեփական զորքերի ճակատագիրը, մատնացույց անելով, որ Լուկուլլոսը նրա դեմ գործադրեց հենց այդպիսի մարտավարություն և առանց բաց դաշտային ճակատամարտի ծանր կացություն մատնեց պոնտական բանակը: Այս ծրագիրը Տիգրանը մերժեց: Նման տեսակի տակտիկան նա չընդունեց՝ ունենալով լուրջ ռազմական և քաղաքական նկատառումներ:

Կիզիկոսի մոտ Լուկուլլոսը կարողացել էր շրջափակել Միհրդատին ու զրկել նրա զորքերին պարենային մատակարարումից պոնտական կողմի անգործության պատճառով, որը ժամանակին հակամիջոցներ չձննդարկելով, թույլ տվեց հռոմեացիներին ոչ միայն ազատ գործել իր թիկունքում, այլև գրավել լավ ամրացված դիրքերը: Եվ մեծ մոլորություն կլինեք սպասել, որ Տիգրանակերտի տակ Լուկուլլոսը կվարվի համանման ձևով, ինչպես և նրա հակառակորդ Միհրդատը՝ Կիզիկոսի տակ, որ հռոմեացին չի դիմելու վճռական գործողությունների ընդդեմ այս ծրագիրը իրականացնելու փորձերի, այսինքն՝ գործելու է նույն սխալը, որից ինքն էլ հաջողությամբ օգտվել էր:

Տիգրանակերտի տակ Լուկուլլոսի զորքերն, անշուշտ, ունեին մշտական պարենային բազա, և, ամենայն հավանականությամբ, այսպիսի դեր շարունակում էր կատարել մոտակա Մոփքը, որը հոժարակամ ծառայությամբ զգալիորեն նպաստել էր թշնամու անդադար խորանալուն հայաստան: Պետք է կարծել, որ Մոփքի հետ հռոմեացիների կապերը խզելու փորձն արգելակվելու էր նրանց կողմից և անպայման կհանգեցներ մեծ բախման:

Միհրդատի առաջարկած ծրագիրը իրագործելու համար բացի նշված դժվարություններից, պահանջվում էր որոշակի ժամանակ և այդ ընթացքում ամենևին չէր վերանալու Տիգրանակերտի վրա կախված մահացու վտանգը: Քաղաքական տեսակետից, հռոմեական բանակի կողմից մայրաքաղաքի շարունակվող պաշարումը բարոյական մեծ կորուստ էր պատճառում արքայից արքային: Լեգեոնների գտնվելը տերության քաղաքական կենտրոնում անխուսափելիորեն պետք է (վաղ թե ուշ) քայքայիչ ազդեցություն գործեր պետության ամբողջականության վրա: Տիգրանակերտում կար նաև օտարազգի հոծ բնակչություն, որի հավատարմությանը արքան չէր կարող ապավինել այս ծանր պահին:

Մնում էր ընդունել միակ ճիշտ որոշումը. ջախջախել հակառակորդին մեծ վճռական ճակատամարտում և վռնդել նրան երկրի սահմաններից դուրս: Տիգրանին անհրաժեշտ էր անհապաղ հաղթանակ: 69թ. սեպտեմբերի վերջերին Տիգրանը, մեծաթիվ ուժերի գլուխն անցած, եկավ-կանգնեց իր մայրաքաղաքի առջև՝ թշնամուն դեմ հանդիման:

Տիգրանի բանակը քանակապես գերազանցում էր Լուկուլլոսի զորքերին. 80-90 հազ. մարտիկ՝ հակառակորդի 40-45 հազ. զինվորի դիմաց¹¹: Բայց դա նրա միակ, և ընդ որում, խախտող առավելությունն էր: Մանևրային, արագընթաց լեգեոններին դիմակայում էր առաջին հայացքից ահագնու, բայց և ծանրաշարժ հետիոտն զանգվածը՝ հիմնականում հավաքագրված Տիգրանի հպատակներին՝ ադիաբենցիների, կորդվացիների, ադվանների, իբերների ու հելլեն վարձկանների զորամիավորումներից, որոնք առանձնապես ոգևորված չէին պաշտպանելու հայոց թագավորի գործը:

Հայերը հանդես էին գալիս զրահակիր հեծելազորով և կազմում էին համեմատաբար փոքրամասնություն (մարդերի հետ մի-

ասին՝ մոտ 20-25 հազ.): Հեծելազնդեր է բերել նաև Տիգրանի վասալն ու փեսան՝ Ատրպատականի թագավոր Միհրդատը, և, ինչպես վերևում ասվեց, միջինասիական տափաստաններից եկան սակարաուկների հեծյալ ջոկատները: Վճռական դերը Տիգրանը վերապահում էր այրուձիուն (մոտ 30 հազ. ռազմիկ)՝ իր զինված ուժերի կորիզին, զրահապատ, նիզակակիր և սուսերակիր կատաֆրակտոսներին, թեթևազեն նետաձիգներին (մարդեր, նաև իբերներ): Սակայն Տիգրանակերտի մոտ տեղանքի առանձնահատկությունները անբարենպաստ էին հեծյալ ուժերի համար: Տիգրանի հեծելազորը, որն ունակ էր ընդարձակ ու հարթ տարածությունների վրա խորտակիչ հարված հասցնել, այս անգամ հարկադրված էր գործել իր համար նեղ տարածքում՝ Տիգրիսի վտակ Բատման-սուի հովտում: Այս հարթավայրում, որի լայնությունը հասնում էր 3 կմ-ի¹², Տիգրանի հեծելազորի ազատ մանևրելու կարողությունը խիստ սահմանափակ էր:

Մ. թ. ա. 69թ. հոկտեմբերի 6-ին Տիգրանակերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին պատմում են Պլուտարքոսը, Ապալիանոսը, պահպանվել են Ֆրոնտինոսի սեղմ ու որոշակի հաղորդումները, Սալլուստիոսից մի դրվագ:

Պլուտարքոսը հռոմեական բանակի գործողությունները կռվի սկզբնական փուլում նկարագրում է շատ անհստակ, տեղանքի առանձնահատկությունները՝ հպանցիկ, անորոշ: Հավանաբար ոչ այնքան Տիտոս Լիվիոսի երկի ազդեցությամբ, որքան Արքիասի ներբողական պոեմին հետևելով պետք է բացատրել այն փաստը, որ հռոմեացիների հակառակորդի ծամբարը և անձամբ Տիգրանը ճակատամարտի նախօրյակին ներկայացված են բացահայտ պասկվիլային, կարիկատուրայիս գծերով: Տիգրանը Պլուտարքոսի պատկերմամբ ասում է երբեք չասված խոսքեր¹³, պատկերն ուռճացած է՝ պատմականորեն անվավեր, անեկդոտիկ բնույթի էֆեկտային տեսաբաններով: Դրանցից է, օրինակ, ամբողջությամբ պատմությունն այն մասին, թե ինչպես սակավաթիվ հետևակն առաջնորդող Լուկուլլոսը ընթանում էր հայտնի չէ թե ինչու անգործ կանգնած (50 հազար) հայկական հեծելազորի աչքի առաջ և անարգել անցնում նրա թիկունքը և նույն պահին Տիգրանի ու Տաքսիլեսի իբր տեղի ունեցած զրոյցը, երբ պոնտացի զո-

րավարը փարատում է «գոռոզամիտ» արքայի բերկրանքը, թե հռոմեացիները չեն փախչում, այլ անցնում են հարձակման: Այս պատկերն իր ակներև կեղծությամբ ժխտվում է նաև Ապալիանոսի այն կարևոր վկայությամբ, որ Լուկուլլոսը աննկատելիորեն է անցել հակառակորդ բանակի թիկունքը:

Մենք կկարողանանք պատկերացնել ճակատամարտի ընթացքը միայն դեն նետելով հռոմեացիների օգտին սկզբնաղբյուրներում եղած խեղաթյուրումները՝ առանձնացնելով նրանց հաղորդումներում ժամանակի ռազմական արվեստի ու մարտավարության բնորոշ տարրերը:

Լուկուլլոսը մարտը սկսեց, երբ Տիգրանի բանակը դեռ չէր հասցրել դասավորել իր մարտակարգերը: Այս հանգամանքը անխտիր նշվում է բոլոր պատմիչների կողմից: Իր թիկունքին Մանկայոսի կայազորի հնարավոր հարձակումը կասեցնելու նպատակով՝ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտի մոտ թողեց մեկ լեգեոն՝ Մուրենայի հրամանատարությամբ:

Հռոմեական հետևակն ու հեծելազորը գործում էին միմյանցից տարբեր ուղղություններով, բայց համաձայնեցված՝ համատեղ կատարելով ընդհանուր խնդիրը: Հեծելազորը՝ գալատները, ծանրազեն թրակիացիները, բյուլթանացիները, մակեդոնացիները, հռոմեացիները՝ 12-ից 15 հազար մարտիկ, անցավ Տիգրիսի վտակը: Լուկուլլոսի գլխավորությամբ 18 հազ. հետևակը (3 լեգեոն) մնալով հակառակորդի համար աննկատելի, կատարեց նրա դիրքերի նկատմամբ խոր, շրջանցային մանևր և դուրս եկավ նրա թիկունքը, որտեղից հարվածեց հսկայական գումակին՝ շարտելով նրան մարտական դասավորություն ընդունող հետիոտն մասսաների վրա: Բեռնակիր անասունները, բազմաթիվ սպասավորները, տավարը, որ բերվել էր մարդկանց հսկայական բազմությունը կերակրելու, խուժեցին հետևակի շարքերը՝ տարածելով նրանց մեջ խառնաշփոթ: Տիգրանի հետևակը նույնիսկ չհասցրեց հասկանալ, թե ինչ է կատարվել, երբ նրա վրա հաղթական գոչումով խոյացավ 18 հազար սրամերկ հռոմեացի: Խառնիճաղանջ, բազմալեզու զորքը, հրամաններին չենթարկվելով, իսկույն վերածվեց չկառավարվող, խուճապահար ամբոխի, որը փախչում էր հռոմեացիների հարվածներից:

Մինչ թիկունքում կազմալուծվում էր հետևակը, առաջավոր

գծում բռնկվեց հայոց և հռոմեական հեծելազորի կռիվը: Տարածության նեղվածքը արգելակում էր մեծաթիվ այրուձիղն ծավալվել լայն ճակատով: Հավանաբար այդ պատճառով նրա հետևի խիտ շարքերը չէին կարողանում մարտի մտնել, գործի դնել իրենց հիմնական հարձակողական զենքը՝ ծանր նիզակը, և դուրս էին տեղում: Հենց այդ պահին հեծելազորը թիկունքից ենթարկվեց հարվածի. խուճապահար, բարոյալքված հետևակը և նրան խառնված գումակը խրվեցին նրա շարքերի մեջ, խոչընդոտելով ծանրազեն կատաֆրակտոսներին¹⁵, շրջելու երիվարները լեգեոնների դեմ, որոնք հարձակվելով՝ զարկում էին նրանց զրահով չպաշտպանված ոտքերին: Առաջացած հրմշտոցում և կոտորածում անօգտակար զենք էին հեծելազորի ծանր, երկար նիզակն ու աղեղը:

Տիգրանակերտի մոտ ծանրաշարժ, խաժամուժ բանակը փլուզվեց՝ փաստորեն, առանց կանոնավոր մարտի մեջ մտնելու: Ճակատամարտը վերածվեց միակողմանի ջարդի: Հարկադրված լինելով մարտնչել նեղ, լեռնայի հովտում՝ ասիական զորքի զանգվածները անկարող եղան ցուցաբերել իրենց մարտական հատկությունները:

Ճակատամարտի սկզբում Տիգրանը գտնվում էր իր զորքերի առաջավոր գծում և տեսնում էր գրոհի ընթացող հռոմեական հեծելազորին: Թշնամու հետևակը, ինչպես այդ բխում է Ապպիանոսի վկայությունից, նրա տեսադաշտից դուրս էր... Հռոմեական թիկունքային հարվածից հետո իր զորքերի նկատմամբ կառավարումը կորցրած Տիգրանը համոզվեց, որ նրան մնում է վերջին ելքը՝ խուսափել գերի ընկնելուց: Նրա հետ էր գահաժառանգ որդին: Արքայի և արքայորդու գերվելը պետության համար ավելի ծանր էր լինելու, քան իրենց մահը: Պլուտարքոսի հաղորդմամբ արքան հանձնեց իր դիադեման¹⁷՝ գահաժառանգին և հրամայեց նրան իրենից հեռանալ ու փրկվել: Ֆրոնտինոսի հաղորդման համաձայն, Տիգրանը պոկեց և հեռու գցեց իր արքայանշանը: Հռոմեացիների համար արդեն անձանաչելի դարձած, սակավաթիվ թիկնապահներով, Տիգրանը ելավ և սուրաց խառնիխուռն բազմություն միջից: Երևի այդ վայրկյանին նրան դեռ անհավատալի էր այսպիսի ելքը՝ ջախջախում, անսպասելի ջախջախում ու փախուստ, թեև Սուլլայից պարտվելուց ի վեր նա մշտապես հիշում էր, թե որքան զորեղ է հռոմեական բանակը:

Տիգրանը քաշվեց իր մոտակա բերդերից մեկը, որտեղից շտապեց դեպի Արտաշատ՝ իր իշխանության պատվարը: Պետությունն համար այս ծանր ժամին թագավորը պետք է բախտորոշ վճիռներ կայացներ իր գահանիստ սրահում՝ արքունիքի և զորքերի (այժմ՝ զորքերի մնացորդների) գլուխն անցած: Բայց հազիվ նա հասցրեց մտնել Արտաշատ, երբ կրնակադիս եկավ բոլթը, հռոմեացիները գրավեցին Տիգրանակերտը: Մայրաքաղաքի պաշտպանության ղեկավար Մանկայոսը, տեսնելով պարիսպների բարձունքից արքայական բանակի ջախջախումը, կասկածի տակ առավ կայազորում ծառայող հունական վարձկաններին (հուպիտներին) և զինաթափ արեց նրանց. հուպիտներն ապստամբեցին, նրանց հարեցին կիլիկիացի վերաբնակները, և նրանք բոլորը միասին, գրավելով պաշտպանական պատնեշի մի մասը, ներս թողեցին լեգեոնները քաղաք: Տիգրանի վասալները, Ադիաբենեի, Օսրոենեի, Կոմմագենեի թագավորները, Սիրիական անապատի բեդվինների շեյխերը, կորդվացիները դաշն կնքեցին Հռոմի հետ, ճանաչեցին նրա վերադաս իշխանությունը: Բազադատը, որի փորձառու զորամասերն այս ամբողջ ժամանակ պահպանում էին Տիգրանի իշխանությունը Միջերկրածովքի ափին, թողեց Սիրիան և շտապեց իր տիրակալին օգնության:

69թ. նոյեմբերից Սիրիական թագավորությունում (Անտիոքում, Դամասկոսում, Սելևկիա Պիերայր մոտ) Տիգրանի զորքն այլևս չկար: Սիրիական գահ բարձրացավ Անտիոքոս XIII Ասիականը: Հյուսիսային Սիրիայի պոլիսներն անտրտուն ընդունեցին նրա իշխանությունը:

Հռոմի գերիշխանության տակ Սիրիայում վերականգնվեց Սելևկյան միապետությունը. Հռոմը դրանով իսկ կարևոր քայլ կատարեց դեպի Սիրիայի լիակատար հպատակեցումը, Եփրատի վրա իր տիրապետության հաստատումը: Տիգրանի զորքերին պատահած աղետը մահացու հարված էր նրա երկմիասնական հելլենիստական պետությանը:

69թ. նոյեմբերին այս մեծ հելլենիստական տերությունը, Տիգրանի խոշորագույն քաղաքական կոթողը՝ կերտված հետևողական քաղաքականության շնորհիվ, դադարեց իր գոյությունը: Հռոմը ետ մղեց Տիգրանին նրա գործունեության ելակետային

դիրքերի վրա: Ուտք դնելով բուն Հայաստան, գրավելով Մոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը՝ հռոմեացիները սպառնում էի երկրի քաղաքական գոյությունը:

Ձմռանը հռոմեական բանակը թողեց Տիգրանակերտը. քաղաքը կանգնած էր ավերված ու ամայի: Նրա բնակիչներին Լուկուլոսը ցրեց, հրամայեց վերադառնալ նախկին բնակավայրերը: Լեգեոնները ձմեռելու ուղևորվեցին իրենց բարեկամ Կորդուք, որի կենտրոն Փինակայում նրանց սպասում էին պարենի առատ պաշարներ: Հռոմեական բանակը պատրաստվում էր հաջորդ տարում զավթել Արտաշատը և վերացնել Հայկական պետությունը:

72 թվականից Տիգրանը գործում էր իր համար անընդհատ առավել բարդացող պարագաներում: Վրա հասավ աղետալի հանգուցալուծումը: Ինչպիսին էր նրա հոգեկան կացությունն այդ ժամանակ: Արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Կիկերոնը, որը նշում է. «Տիգրանը «Չախշաված լինելով Լուկիոս Լիկինիոս Լուկուլոսի՝ քաջարի այրի և իմպերատորի կողմից, այնուամենայնիվ իր զորքերի մնացորդներով պահպանեց թե՛ թշնամությունը մեր հանդեպ, թե՛ իր նախկին մտադրությունը» (et a L. Lucullo, summo viro atque imperatore, pulsus animo tamen hostili cum reliquis suis copiis in pristina mente mansit)¹⁹:

Թ. Մոմզենն անշուշտ չէր կարող չիմանալ Կիկերոնի «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի» հանրահայտ ճառի այս դրվագը, բայց միտումնավոր կերպով այն զանց էր առել, դրա փոխարեն կամայաբար և անհիմն պնդելով Հայաստանում «արքայից մինչև վերջին զինվորը» համակած հուսալքության ու թուլամորթության մասին: Գիտենալով փաստը և գրելով դրա միանգամայն հակառակը (տալով Տիգրանի ու նրա պետության նվաստացնող պատկերը), Մոմզենը դրանով իսկ ներկա հարցում ի հայտ է բերում պատմական զրպարտչագրության (պասկվիլի) օրինակ: Միանգամայն կեղծ հերյուրանք են նաև Մոմզենի պնդումները այն մասին, որ պարտությունից հետո 69 թ. Տիգրանն իբր պատրաստ էր հռոմեացիներին հանձնել Միհրդատին և կնքել հռոմի հետ հաշտություն, և միայն պոնտացու միջամտությունը կանխեց այն²⁰: Այս մասին առհասարակ չկա որևէ ակնարկ սկզբնաղբյուրներում:

Կիկերոնի վկայության շնորհիվ անվիճելի է դառնում, որ 69 թ.

ձմռանը Արտաշատի արքունիքում իշխում էր մարտական տրամադրություն: Հաղթանակելու կամքը այնտեղ բեկված չէր:

Կիկերոնի վկայությունից նաև բխում է, որ եթե Տիգրանը իրոք մտադիր էր հաշտություն կնքել, ապա միայն Հայաստանի հարավը և իր անդրեփրատյան տիրույթները թշնամուց մաքրելուց, տեղությունը վերականգնելուց հետո: Եվ Լուկուլոսն էլ իր հերթին նպատակադրվում էր ավարտին հասցնել իր մեծ հաջողությունը՝ լիակատար Չախշախելով հակառակորդին:

69-68 թթ. նոյեմբերից 68 թ. ամառն ընկած ժամանակաշրջանում Տիգրանը ռազմական ու դիվանագիտական եռանդուն պատրաստությունների մեջ էր: Տիգրանին չընկճեց այն, կարծես հույս չներշնչող փաստի գիտակցումը, որ հռոմը մի զորեղ հարվածով խորտակեց նրա գործը, որին նա հետամուտ էր իր իշխանության քսանհինգ տարում: Նախկինից առավել եռանդով նա պատրաստվում էր պաշտպանողական պատերազմի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը, չնայած հռոմեացիների համար փառավոր ավարտին, վճռական ազդեցություն չունեցավ պատերազմի ելքի վրա: Լուկուլոսը չկարողացավ ոչնչացնել Հայկական բանակի գլխավոր հարվածային ուժը՝ զրահակիր հեծելազորը: Հայկական պետության ռազմական հզորությունը, պատերազմը շարունակելու կարողությունը կտրված չէին:

Տիգրանը կատարեց արական բնակչության՝ հիմնականում գյուղացիների համընդհանուր զորահավաք: Արտաշատ, հայոց թագավորի բանակատեղ բերվեցին զենք կրելու ունակ «համարյա բոլոր հայերը»՝ թվով 100 հազ. մարդ: Անտարակույս պետք է վերապահել այս թվի (100 000) մոտավորականությունը: Նրանց մեջ բացակայում էր մարդաշատ Մոփքի, Աղձնիքի հայկական բնակչությունը: Պատմիչի նշած 100 հազարից բացի պետք է հաշվի առնել Տիգրանի մոտ պահպանված առնվազն 20 հազ. այրուձին: Այնուամենայնիվ, թվում է, որ կարելի է նշված թվի հիման վրա արձանագրել մ. թ. ա. I դարում (68 թ.) Հայաստանի միջին զորահավաքային կարողությունը²²:

Արտաշատի մոտ ժողովված հայ շինականների շարքերում համախմբվեցին Հայաստանի զանազան երկրամասերի աշխատավոր դասակարգի ներկայացուցիչները՝ Արցախից, Գուգարքից, Այրա-

րատից, Սյունիքից, Տայքից: Նրանք առավել պիտի համակվեին իրենց ճակատագրի ընդհանրության, մեկ երկրին՝ հայրենիքին պատկանելու գիտակցությամբ:

Միհրդատի զորավարներին և նրա շրջապատում մնացած սերտորիոսականներին հանձնարարվեց այս հետևակի վարժեցումը հռոմեական տակտիկական ձևերին: Հարկավոր էր կարճ ժամանակամիջոցում անկանոն բազմությունը դարձնել կարգապահ, մարտունակ հետևակ: Սերտորիոսականները և պոնտացիները շինականներին սովորեցնում էին սրի գործածման հռոմեական արվեստը:

Միհրդատը անմիջապես և ամենագործուն կերպով մասնակցեց հայ հետևակի վարժեցմանը: Նրան էլ Տիգրանը հանձնարարեց այս նորաստեղծ հետևակի հրամանատարությունը: (Այդ է վկայում Ապպիանոսը): Իր ձեռքում հայոց արքան պահում էր պատերազմում զինված ուժերի գերագույն ղեկավարությունը՝ պետական իշխանության այս անհրաժեշտ երաշխիքը (ղեկավար, ուղղություն տվող Վժիռներ կայացնելու իրավունքը): Ինչպես ցույց են տալիս աղբյուրների վկայությունները, Տիգրանն իր անմիջական հրամանատարության ներքո պահպանեց հեծելազորը՝ զինված ուժերի գլխավոր զորատեսակը:

68թ. գարնանը Արարատյան դաշտում զինվում էին մարտական ոգևորությամբ: Ապպիանոսի վկայությամբ զենք էին կռում, համաձայն Պլուտարքոսի՝ կուտակում էին պարենի պաշարներ: Հզորացվում էին մայրաքաղաքի պաշտպանական ամրությունները: Արտաշատը պատրաստվում էր պաշտպանության հավանական հարձակումից: Կենտրոնացված պետությունը ինքնակալ արքայական իշխանության գլխավորությամբ հանդես էր բերում իր կազմակերպչական կարողությունը, երկրի ուժերը նա հետևողականորեն ուղղում էր պաշտպանության նպատակին: Պատրաստվելով պայքարի նոր փուլին՝ Տիգրանը Պարթևստանի հանդեպ դիմեց դիվանագիտական լուրջ քայլերի:

Տիգրանը և նրան այս գործում աջակցող Միհրդատը Արշակունիներին առաջարկեցին ռազմական դաշինք կնքել հռոմի դեմ: Դա հայ-պոնտա-պարթևական ռազմական միության լայն հակահռոմեական կոալիցիայի ստեղծման ծրագիր էր: Գլխավոր փաս-

տարկը, որը վկայակոչում էին դաշնակից արքաները իրենց կողմում պարթևների ելնելու օգտին, այն էր, որ Հայաստանի պարտության դեպքում Պարթևստանին անպայման կվիճակվի բախվել հռոմի հետ: Երեք տարի անց կատարված իրադարձությունները հաստատեցին այս նախագգուշացումների իրավացիությունը: Որոշելով վերջ տալ հին քենին, իր ու Արշակունյաց տան միջև, Տիգրանը պատրաստակամություն էր հայտնում վերադարձնել Հյուսիսային Միջագետքի մեծ մասը (Ադիաբենեն²⁴ և Մեծ Հովիտները): Մեմոնը որևէ բան չի տեղեկացնում Կորդուքի և Օսրոենեի մասին: Վերջինս Հայաստանի և Սիրիայի միջև կամրջի դեր էր կատարում:

Տիգրանի առաջարկած զիջումները վերաբերում էին կարևոր ստրատեգիական շրջաններին և վկայում են պարթևների հետ հաշտվելու նրա լուրջ մտադրությունը, սակայն դաշինքը հավանաբար չէր կարող կնքվել նրա առաջ քաշած պայմաններով: Արշակունիները հավակնում էին առանց բացառության 86-85 թթ. պատերազմում կորցրած հողերին՝ ի թիվս Կորդուքի, Հայոց թագավորությանը հավատարիմ մնացած Ատրպատականի, որի մասին հայկական կողմը, ըստ երևույթին, հարց չի հարուցել:

Դժվարին բանակցությունները առանձնապես բարդացան, երբ Լուկուլլոսը պարթևական արքունիք դեսպանություն առաքեց: Ընթացիկ հայ-պարթևական բանակցությունների մասին հռոմեացիներին տեղեկացրին Անտիոքոս Կոմմագենացին և Սիրիայի արաբ շեյխերը՝ Տիգրանի և Արշակունիների դաշինքի խափանմամբ շահագրգռված անձինք²⁵:

Լուկուլլոսը Արշակունիներին առաջարկեց ռազմական դաշինք կնքել և համատեղ սկսել Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունները: Հռոմեացիները համաձայն էին Եփրատից դեպի արևմուտք ընկած բոլոր հողերը ծանաչել պարթևական: Տիգրանի առջև կրկին հայտնվեց Հայաստանի դեմ հռոմեա-պարթևական դաշնակցության ահեղ տեսիլը: Ըստ էության 68թ. գարնանը հռոմեա-պարթևական բանակցություններն իրենց քննարկվող պայմաններով կրկնում էին Սուլայի և Օրոբազոսի 92թ. բանակցությունները²⁶:

Կանգնելով երկընտրանքի առջև՝ միանալ հռոմին, թե Հայաստանին, Արշակունի թագավոր՝ Սինատրուկի որդի Փրատտ (Հրահատ) III-ը (70-58 թթ.) ձեռնպահ մնաց կողմերից որևէ մեկին

դաշնակցելուց և գերադասեց պահպանել չեզոքություն (գրավել սպասողական դիրք), ինչպես նշում է պատմիչը՝ չկամենալով հզորացնել ո՛չ հռոմեացիներին և ո՛չ էլ հայերին: Պարթևական տերության այս դիրքը ընդունելի էր հակամարտող կողմերի համար. Հայաստանը հնարավորություն էր ստանում բևեռել իր բոլոր ուժերը հռոմի դեմ պայքարին, սակայն Արշակունիների նույն չեզոքությունը դեռ չէր ապահովում Տիգրանին մոտ ապագայում Պարթևստանի հետ բախվելուց:

69-67թթ. հռոմը ծրագրում էր ոչ միայն Արևելյան Միջերկրածովքում Տիգրանի տիրապետության վերացումը, այլև Հայաստանի նվաճումը Պոնտոսի օրինակով: Պատերազմի առաջին փուլում պայքարը մղվում էր նախ և առաջ Արևելյան Միջերկրածովքի երկրներ՝ Սիրիա և Միջագետք հռոմի առաջխաղացման դեմ: 68 թ. պատերազմի երկրորդ փուլում Հայաստանը պայքար էր մղում իր անկախության համար, պաշտպանում իր պետական գոյությունը զավթիչներից:

68թ. ամռանը հռոմեական բանակը Կորդուքում հանգստանալուց և Պոնտոսից եկած թարմ ուժերով համալրվելուց հետո, արշավի ելավ Արտաշատի վրա: Հռոմեացիները հաղթահարեցին Տավրոսի լեռները, իջան Մշո դաշտ²⁷, դուրս եկան Արածանի գետի հովիտը, որտեղից (արքայական ծանապարհով) Լուկուլլոսը իր զորքերը շարժեց դեպի Արտաշատ:

Հաճախակի կարծիք է հանդիպում, որ 68թ. Տիգրանն ու Միհրդատը մշակել էին թշնամուն երկրի ներսը՝ խուլ վայրերը ներքաշելու և հետզհետե հյուծելու պլանը²⁸: Այս տեսակետը ոչնչով չի հիմնավորված և հաշվի չի առնում Հայաստանի աշխարհագրական և ստրատեգիական առանձնահատկությունները: 68թ. ամռան երկրորդ կեսին Արտաշատի վրա (արքայական ծանապարհով) սրընթաց դիմում էին հռոմեական երկաթակուռ զորասյունները՝ չորս լեգեոն, առաջ էր շարժվում մոտ 15-20 հազարանոց հեծելազորը: Հռոմեացիները արշավում էին պարզ նպատակով՝ ջախջախել Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքը և տիրել ամբողջ երկրին: Եվ այս նպատակից նրանց անհնարին էր շեղել՝ ներքաշելով երկրի խորքը: Մտնել երկրի խորքը և որքան կարելի է հեռու՝ հարվածելով նրա քաղաքական կենտրոնին. դա էր Լու-

կուլլոսի հետամտած նպատակը²⁹: Սպառնալիք ստեղծելով Արտաշատին՝ Լուկուլլոսը իր ձեռքում ամուր էր պահում մարտական նախաձեռնությունը, նա՛ էր թելադրում կռվի պայմանները:

Հռոմեական բանակը, մահաբեր սվինի նման մխրճվելով Հայաստան, գալիս էր՝ իր ետևում ավերածություն և ամայություն թողնելով: Տավրոսի պարը հաղթահարելուց հետո նա կտրվեց Մոփքի ու Կորդուքի իր պարենային բազաներից և պարենամթերքը հայթայթում էր կողոպուտով:

Արտաշեսյան Հայաստանում կար երկու քաղաքական, երկրի համար կենսականորեն կարևոր կենտրոն՝ հարավում Տիգրանակերտը և հյուսիսում՝ Արարատյան դաշտը՝ Արտաշատ մայրաքաղաքով, Բագավան, Արմավիր, Երվանդաշատ քաղաքներով: Այս կենտրոնին տիրելը (ավերումը, օկուպացումը, հայկական թագավորական իշխանության վերացումը և կենտրոնի միավորիչ ֆունկցիայի դադարումը) նշանակում է հայկական պետության անխուսափելի կործանում: Փրկել Հայաստանը նվաճումից, պաշտպանել նրա անկախությունը, ետ մղել մահացու վտանգը, որը գալիս էր հանձին մեծ, կանոնավոր բանակի, անհնար էր միայն պարտիզանական պայքարի տակտիկա գործադրելով (ոչ մեծ զորամիավորումներով անակնկալ ու սրընթաց հարձակումներ, դարանակալումներ): Պարտիզանական գործողություններն արդարացված են միայն որպես թշնամուն վճռական ճակատամարտից առաջ հյուծելու միջոց:

Պլուտարքոսի հաղորդմամբ, կարծես հենց այդպիսի նկատառումով, հայերը երկու թե երեք անգամ հարձակում են գործել, հավանաբար, Տավրոսի բարձունքներից իջնող լեգեոնների վրա, բայց պարտվել են ու ետ մղվել: Պետության մայրաքաղաքի վրա գրոհի անցած թշնամական կանոնավոր բանակին կարելի էր կանգնեցնել միայն բոլոր ուժերով նրա դեմն առնելով, նրա հետ բաց կռվի բռնվելով: Անհրաժեշտ էր տալ նոր ճակատամարտ: 68 թ. սեպտեմբերին Տիգրանն այլընտրանք չուներ:

Վճռելով ճակատամարտել, Տիգրանը անխուսափելիորեն պիտի լուծեր զորատակտիկական բնույթի խնդիր, ինչպես պարտության մատնել հռոմեական բանակին, եթե նա, բացի իր բոլոր մարտական արժանիքներից, օժտված է նաև այնպիսի տակտիկական առավե-

լուծյամբ, ինչպիսին զորքերի տեսակներին՝ հեծելազորի և հետևակի փոխգործողությունն է, փոխօգնությունը: Հողագործ շինականներին հավաքագրված Տիգրանի հետևակը ի վիճակի չէր բաց կռվում դիմակայելու լեգեոներին և, հետևաբար, հայկական հեծելազորը հռոմեականի դեմ մարտնչելիս չէր ապահովվի հռոմեական հետևակի կործանիչ հարվածից, և մյուս կողմից, հռոմեական հեծելազորը հուսալի ու ապահով պաշտպանում էր իր հետիոտներին՝ հակառակորդի այրուձիու կողմից հեռվից նետահարվելու վտանգից:

Մտածելու համար մնում էր չորս օր: Արածանիի հովիտ դուրս գալուց հետո, չորս օրվա արագացված արշավի ընթացքում (անցնելով 100 կմ ավելի) զավթիչների բանակը հասավ Արածանիի հոսանքի գետանցներին: Արարատյան դաշտ մտնելու համար հռոմեացիներին մնում էր երկու-երեք օրվա ծանապարհ:

Ինչպես նշում է Պլուտարքոսը, Արտաշատի վրա Լուկուլլոսի գրոհը Տիգրանը չէր կարող հանդուրժել³⁰: Հռոմեական առաջխաղացման չորրորդ օրը նա ելավ թշնամուն ընդառաջ: Նա ընդունեց որոշում, որը հավանաբար ամենախիզախն էր ու խոհեմը իր բազմամյա ռազմական գործունեության մեջ: Նա վճռեց դիմավորել թշնամուն միայն իր հեծելազորային ուժերով: 40-50 հազ. հետևակը նա թողեց Արտաշատում: Տիգրանակերտի անկմանը հաջորդած կես տարում Արտաշատը դարձավ հզորագույն ամրոց պատրաստ դիմադրելու երկարատև պաշարման: Արքայի համոզմամբ, մարտում անփորձ շինականները անհամեմատ ավելի դիմացկուն ու մարտունակ կլինեն մայրաքաղաքի ամրությունները պաշտպանելիս, քան բաց մարտադաշտում կռվելիս: Հսկայական կայազոր դարձած իր հետիոտն ուժերը Արտաշատից դուրս չբերելու Տիգրանի որոշումն ուներ ևս մի դրական կողմ: Այն Հայաստանին դիմադրելու ևս մի հնարավորություն է տալիս անգամ առաջիկա մարտում պարտվելու դեպքում: Մարտի դժբախտ էլքը չէր հանգեցնելու Հայաստանի անհապաղ ընկճմանը:

Հռոմեա-հայկական պատերազմում Արածանիի ափին տեղի ունեցած ծակատամարտը ունեցավ բեկումնային նշանակություն: Ծակատամարտը ուսումնասիրելու գլխավոր սկզբնաղբյուրները՝ Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի հաղորդումները, սկիզբ են առնում Սալլուստիոսի և Տիտոս Լիվիոսի չպահպանված երկերից:

Պլուտարքոսը հաղորդում է Տիտոս Լիվիոսից եկող գունագարդ ավանդույթը: Դիոն Կասիոսը (պետք է կարծել, որ հենվում է Սալլուստիոսի պատմության վրա) տալիս է հռոմեացիների համար խիստ անհաջող ծակատամարտի նկարագրություն: Կուրտ Էքհարտը հայտնել է այն կարևոր միտքը, որ Դիոն Կասիոսը և Պլուտարքոսը, արտաքին տարբերությամբ հանդերձ, պատմում են միևնույն ծակատամարտը³¹: Մանանդյանը իրավացիորեն գտնում էր, որ Արածանիի ծակատամարտում հայկական բանակը ծանր հարված է հասցրել հռոմեացիներին³²: Հայերը կիրառել են հեծելամարտի արևելյան եղանակը՝ նման մ. թ. ա. 53 թ. Խարրանի մոտ Կրասոսի դեմ պարթևների գործադրած եղանակին³³:

Ընդ որում, հակառակորդ կողմերի գործողությունները, ծակատամարտի ընթացքը մնացել են չպարզաբանված: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը Պլուտարքոսի և Դիոն Կասիոսի հաղորդումներն առանց պատշաճ ուսումնասիրության միմյանց հակադրելու մեջ է: Դիոն Կասիոսի և Պլուտարքոսի պատկերած մարտական տեսարանները վերաբերելով միևնույն մարտին՝ ամենևին չեն հակասում միմյանց, այլ տրամաբանորեն շաղկապվում, լրացնում են իրար: Լուկուլլոսի ջատագով Պլուտարքոսը և անցքերի անաչառ արձանագրող Դիոն Կասիոսը հանդես են բերում միևնույն աղբյուրին տարբեր մոտեցման օրինակներ³⁴: Պլուտարքոսը մարտի նկարագրությունը սկսում է հռոմեական ռազմական դասավորության մասին տվյալներ հաղորդելուց: Ծակատի կենտրոնում առաջ քաշվեցին 12 կոհորտներ³⁵՝ 7.200 զինվոր՝ շուրջ մեկ լեգեոն: Նրանից ավելի հետ, նրա աջ ու ձախ թևերում դասավորվեց մեկական լեգեոն, այդ դեպքում մնում է ենթադրել, որ չորրորդ՝ ռեզերվային լեգեոնը մարտակարգը եզրափակել է թիկունքից: Բյուլթանական զորքերի Արածանիի ափ դուրս գալու՝ Սալլուստիոսի արձանագրած փաստը մտածել է տալիս, որ առաջապահ կոհորտների կողքին կանգնած են եղել բյուլթանական զորքերը (փաղանգը): Հեծելազորը մեծամասնությամբ գտնվում էր առաջապահ լեգեոնի հետ միևնույն գծի վրա, նրա թևերում:

Պլուտարքոսը պատմում է հռոմեական մարտաշարքերի վրա մարդ և իբեր հեծյալների հարձակման, նրանց շուտափույթ փախուստի և հռոմեական հեծելազորից հետապնդվելու մասին: Հե-

տապնդելիս հռոմեական այրուձին ցրվեց, քայքայեց իր շարքերը:

Միաժամանակ Պլուտարքոսը չի կարող թաքցնել Լուկուլլոսին համակած վախը, երբ նա անսպասելիորեն տեսնում է մարտի դաշտում առաջացող Տիգրանին. «Միևնույն ժամանակ, երբ նրանք (հռոմեական հեծելազորը և Ռ. Մ.) ցրվեցին, Լուկուլլոսը վախեցավ տեսնելով Տիգրանի կողքին ընթացող հեծելազորի («ձիավարողների») բազմությունն ու (զենքի) փայլը» : ձակատամարտի ընթացքը վերականգնելու խնդրում դա կարևոր դրվագ է: Այն կարևոր է նաև նրանով, որ մենք իմանում ենք, որ 72-ամյա Տիգրանը ոչ միայն անմիջապես ղեկավարում էր մարտը, այլև անձամբ գրոհի էր առաջնորդում իր ընտիր հեծելազորը: Այսպիսով, Պլուտարքոսը, իր կողմնակալությամբ հանդերձ, ընձեռում է արժեքավոր փաստեր, բայց դրանով ընդհատում է ձակատամարտի նկարագրությունը:

Թե ինչ կատարվեց հետո, երբ Լուկուլլոսը վախեցավ, տեսնելով Տիգրանի գլխավորությամբ առաջացող զորամասերը, Պլուտարքոսը լռում է: Նա իսկույն հայտարարում է հռոմեական զենքի կատարյալ հաղթանակը, «բարբարոսների» խելակորույս փախուստը: Հռոմեական զինվորները գերիներ վերցնելուց, հսկայական ավարը տանելուց ուժասպառ եղան... Թշնամու շարքերից բոլորից խայտառակ փախել է ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ Միհրդատ Նվպատորը, որը նույնիսկ չի դիմացել լեգեոնների մարտական գոչումին... ձակատամարտի ընթացքի զարգացումն ու ավարտը պատկերող նկարագրության փոխարեն կարդում ենք հիպերբոլիկ, ոչ իրական պնդումներ, իսկ դա արդեն իսկ կասկածելի է դարձնում Պլուտարքոսի պնդած հաղթանակը: Փաստորեն Պլուտարքոսը ձակատամարտի նկարագրությունը չի տալիս, խուսափում է դրանից: Այն նրա երկում բացակայում է:

Դիոն Կասիոսն արձանագրում է հռոմեական հեծելազորի պարտությունը. «Հռոմեական հեծելազորը թշնամու հեծելազորից մատնվեց ծանր դրության, իսկ հետևակի հետ նրանցից (հայ հեծյալներից և Ռ. Մ.) ոչ ոք ձեռնամարտի չբռնվեց, սակայն ամեն անգամ, երբ Լուկուլլոսի ծանրագեն հետևակը ((ή άσπς) գալիս էր հեծելազորին օգնության, փախչում էին (նահանջում էին): Ընդ որում, նրանք որևէ կորուստ չկրեցին, բայց դեպի հետ նետեր արձակելով, նրանք շատերին (πολλούς) իսկույն ևեթ սպանեցին, իսկ

մեծ բազմությունը (παμπληθεις) վիրավորում էին, և վերքերը ծանր էին ու դժվար բուժելի» :

Հայոց այրուձին՝ զուրկ սեփական հետևակի աջակցությունից, հռոմեական հեծելազորի վրա հարձակվելու դեպքում, երբ վերջինս կանգնած էր իր զորքերի շարքերի մոտ, կամ էլ հակառակորդի ծակատային գծում մարտնչելու դեպքում անպայման կենթարկվեր լեգեոնների հարվածին: Հետևակի և հեծելազորի հենց այդպիսի համատեղ հարվածից ետ զլորվեց իբերների և մարդերի թեթևագեն այրուձին:

Հռոմեական հեծելազորը կարող էր պարտվել (մատնվել ծանր կացության) միայն զրկվելով իր հետևակի աջակցությունից, այսինքն այնպիսի իրադրության մեջ, երբ անհնար դառնար հետևակի և հեծելազորի փոխգործողությունը: Դիոնի հաղորդումից բխում է այն ակնառու հանգամանքը, որ լեգեոնները, որոնք կաշկանդված չէին հակառակորդի հետևակով, իսկույն ևեթ չհարվածեցին. նրանք օգնության հասան իրենց հեծելազորին, երբ արդեն Հայոց այրուձին հասցրեց նրան մատնել ծանր կացության: Հռոմեական զորատեսակների համատեղ հարվածը չիրագործվեց, նրանց փոխգործողությունը խախտված էր:

Խափանել թշնամու ուժերի փոխգործողությունը, իսպառ կասեցնել նրա համար այսպիսի հնարավորությունը, հենց դա էր Տիգրանի մարտական մտահղացման կռվանը:

Այս խնդիրն իրագործելի էր միայն հռոմեական հեծելազորը հետևակից անջատելով, պոկելով, հեռու տանելով հռոմեական ձիավորներին լեգեոնների առաջավոր գծից: Նվ այս խնդիրն իրագործեց թեթևագեն այրուձին, դրանում էր Պլուտարքոսի արձանագրած հարձակման և կեղծ փախուստի նպատակը: Հռոմեական հեծելազորի և հետևակի հետ կարճատև բախումից հետո, իբեր և մարդ հեծյալները ետ դառնալով, հետապնդմամբ կլանված հռոմեական հեծյալ ուժերին գցեցին Հայոց ծանրագեն այրուձիու հուժկու հարվածի տակ (Տիգրանը հայտնվում է մարտի դաշտում): Լուկուլլոսի հեծելազորի պարտությամբ բացառվում էր նրա ուժերի փոխգործողությունը (փոխօգնությունը), իսկ Տիգրանի հեծյալ բանակը հնարավորություն էր ստանում անկաշկանդ ու ապահով գործել հետևակի դեմ կիրառել հոծ շարքերով դասավորված լեգեոնների դեմ այնպիսի

անդիմադրելի և ավերիչ զենք, ինչպիսին էր հայկական ավանդական հեռահար աղեղը, և, ի վերջո, մաս առ մաս ջարդել թշնամուն:

Իր հեծելազորի լիակատար կորուստը կանխելու համար՝ Լուկուլլոսը մարտի նետեց հետևակը: Դիոն Կասիոսի հաղորդումից պետք է եզրակացնենք, որ հեծելազորին պարտության է մատնել և հետևակի գրոհին դիմադրել է միևնույն հայկական հեծյալ զորամիավորումը, այսինքն՝ հայկական ծանրազեն այրուձին ցուցաբերել է կռվելու կարողություն թե՛ մերձամարտում, թե՛ հեռու տարածքների վրա հեշտությամբ անցնելով մարտի մի ձևից մյուսին:

Դիոն Կասիոսի նկարագրությամբ հայ հեծյալները, խույս տալով հռոմեական հետևակի հետ ձեռնամարտից, թամբի վրա կիսաշրջված՝ աղեղից մահացու խոցում էին իրենց վրա դիմող թշնամուն:

Դիոն Կասիոսը պատկերել է սկյութական մարտավարության տիպիկ մարտահնար, որը վաղուց ի վեր գործածվում էր հարավ-ռուսական և միջին ասիական տափաստանների քոչվորների միջավայրում: Մարտավարության այս ձևը Տիգրանը հավանաբար փոխառել էր պարթևներից: Մինչև Արածանին, հռոմեացիներին հայտնի չէր հեծելազորի մարտավարության այս ձևը՝ հարված «նետահարմամբ նահանջելիս»: Տասնհինգ տարի անց (53 թ. մոտավորապես նույն եղանակով պարթևները ջախջախեցին Կրասոսին: Հավանաբար չափազանցություն չի համարվի այն պնդումը, որ հայերին է պատկանում լեգեոնի սրամարտի տակտիկային նման մարտավարություն հակադրելու առաջնությունը:

Ինչպես երևում է Դիոն Կասիոսի հաղորդումից, առաջ խաղացող հռոմեացիների մասսայական նետահարումը իրագործվում էր նրանց շարքերին մոտեցող և հետ սլացող նժույգների վրայից, իսկ դա արդեն իսկ ենթադրում է տիգրանյան այրուձիու հայտնվելը հռոմեական մարտական դասավորության ծակատի առջև: Ծակատամարտի ընթացքը վերականգնելու մեր փորձում դա ուշադրության արժանի հանգամանք է, մինչ այդ հայկական հեծելազորը գտնվում էր հռոմեական հետևակից բավական հեռու: Նա հասցրեց խիստ նեղը զգել հռոմեացի հեծյալներին, ծանր վիճակի մատնել:

Հռոմեական հետևակի՝ չորս լեգեոնի և բյուժանական օժանդակ զորամիավորման մոտենալու պահին հայկական հեծելազորը ընդհատեց հակառակորդի ջարդը. նա անշուշտ պիտի պատ-

րաստվեր ետ մղել այս հարձակումը: Այլապես կարող էր պատահել այն, ինչից Տիգրանը խուսափում էր մարտի սկզբին՝ հարված մարտում կաշկանդված հեծելազորին: Հայոց այրուձին պիտի համախմբվեր, համախմբվածությամբ հնարավոր է դարձնում խիստ մեծացնել նետահարության խտությունը, հասցնել այն կործանիչ չափերի: Հարկ է այստեղ նշել մի հանգամանք ևս, որոշ ժամանակ պահանջող վերադասավորությունը, համախմբումը (մանավանդ մարտադաշտով ցրված հեծելազորի համար), պիտի կատարվեր թշնամու հետևակից անվտանգ հեռավորության վրա:

Հայկական հեծելազորի այս կեղծ նահանջը լեգեոնները կարող էին որպես փախուստ համարել: Սակայն շուտով հայկական հեծելազորը արդեն գտնվում էր հռոմեական բանակի ծակատի առջև, դա կարող էր, անշուշտ, տեղի ունենալ միայն հայ հեծելամարտիկների հակառակորդին ընդառաջ տեղաշարժման հետևանքով, և ոչ թե հայկական հեծելազորին համեմատաբար դանդաղաշարժ հռոմեացի հետևակայինների մոտենալու պատճառով:

Այսպիսով, հիմնավոր է դառնում ենթադրել հռոմեական հետևակի դեմ հայկական հեծելազորի կատարած մանևրը՝ հանդիպական շարժումը նոր մարտ վարելու նպատակով:

Դիոն Կասիոսի նկարագրած տիպիկ սկյութական հարվածը՝ նետահարում նահանջի պահին, որպես կանոն հանդիսանում է հեծյալ գրոհի ավարտական փուլը: Գրոհը հեծելազորը սկսում է հեռվից, հակառակորդին սրբնթաց մոտենալով և շարունակում է մրրկային սլացքով նրա շարքերի կողքով՝ թշնամու վրա արձակելով նետերի հոծ բազմություն: Հեծելազորը, փաստորեն մի մեծ աղեղ ուրվագծելով հռոմեական ծակատի առջև, ետ է հորդում՝ շարունակելով անդադար նետահարել:

Հեծելազորի կռվելու այս ձևը «Հին աշխարհի պատմության» աշխատության հեղինակները ներկայացնում են հետևյալ կերպ, «նետահարումը հիմնականում իրագործվում է ոչ թե երիվարների գլուխների վրայով, այլ սլացքի հակառակ ուղղությամբ: Երիվարները՝ վտանգից դեն սլացող երամակը, երասանների կարիք համարյա չունենին և կարող էին կառավարվել միայն սրունքներով: Այսպիսով, նետահարումը կատարվում էր սլանալիս, երբ հեծյալ ջոկատը սուրում էր հակառակորդի կողքով և նրանից դեպի կողմ,

բայց դրա հետ մեկտեղ դա սպանիչ էր»³⁹ :

Հեծելազորը մրրկային սլացքով անցնում էր թշնամու առաջավոր գծից սովորաբար հարյուր մետր հեռավորության վրա, յուրաքանչյուր մարտիկ մեկ ռոպեում արձակում էր 10 նետից ոչ պակաս : Այդչափ կայծակնային արագությունը հնարավոր էր միայն այն ժամանակ, երբ աղեղնավորը զարկում էր գրեթե առանց նշանառության, բայց անվրեպ, որովհետև նրա առջև խմբային թիրախ է, այսպիսի հարձակմանը բարոյապես և տակտիկապես անպատրաստ, խիտ շարքերով դասավորված հռոմեացիներ: Ե. Վ. Չեռնենկոն բերում է Քսենոփոնից մի տեղեկություն, որտեղ հույն պատմիչը, հուպլիտների վրա հարձակված ձիավոր աղեղնավորների նետաձգությունը նկարագրելիս, նկատում է, որ «վրիպել դժվար էր անգամ մեծ ցանկության դեպքում»⁴¹ : Հեռանալով անհասանելի տարածության վրա, հեծելազորը վերախմբվում է և կրկին խոյանում դեպի հակառակորդը: Դիոն Կասիոսի պատմությունից կարելի է եզրակացնել, որ հեծելազորի գրոհները կրկնվել են:

Արածանիի ափերի մոտ հայոց հեծելազորի գործադրած նահանջը, որպես տակտիկական մարտահնար, իրագործելի էր միայն հակառակորդի հեծելազորի անգործության դեպքում: Վ. Գ. Բլավատսկու դիտողությամբ կեղծ նահանջը՝ ետ քաշվելը հակառակորդի հեծելազորի հմուտ և ուժգին հետապնդման ժամանակ, կարող էր կազմալուծվել, վերածվել պարտության՝ կեղծ փախուստը՝ իսկական փախուստի : Հայկական բանակի այս հեծելազորահնահանջի կատարման հաջողությունն արդեն իսկ վկայում է հռոմեական հեծելազորի ծանր վիճակի մասին, որն այլևս չէր կարող կրկնակի մարտ մղել: Արածանիի ճակատամարտում հայկական հեծելազորը հուժկու հարված հասցրեց լեգեոններին՝ առանց կորուստ կրելու: Չեռնամարտում թրատելու վարժված հռոմեական հետևակն անգոր էր նրան հակահարված տալու և զգալի կորուստներ էր կրում: Դիոն Կասիոսը մեզ տեղեկություններ է հայտնում հայկական կետերի խոցող ուժի և առանձնահատուկ կառուցվածքի մասին:

Այսպիսով, Արածանիի ճակատամարտում կարելի է առանձնացնել երեք փուլ:

Առաջին, հայկական թեթևագույն հեծելազորի գրոհը: Իբեր և մարդ հեծյալները (զինված միայն աղեղներով և տեգերով) հար-

ձակվում են առաջապահ լեգեոնի և նրա կողքին կանգնած հեծելազորի վրա: Նրանց խնդիրն էր հռոմեական հեծելազորը պոկել հետևակից, հեռու տանել նրան և, այսպիսով, սկսվող ճակատամարտում անհնարին դարձնել հակառակորդի հետևակի և հեծելազորի փոխգործողությունը: Հայկական թեթևագույն («մերկ») ձիավորներին դա հաջողվում է: Նրանք իրենց վրա են վերցնում հռոմեական հեծելազորի և հետևակի հարվածը, նետվում փախուստի՝ կրնակալու հետապնդվելով հռոմեական հեծելազորից: Փախչելիս նրանք հետզհետե արագացնում են իրենց սլացքը և ցիրուցան լինում՝ տարածք բացելով ծանրագույն այրուձիու գրոհի համար:

Երկրորդ. Հայկական և հռոմեական հեծելազորների ճակատամարտը: Հռոմեական հեծելազորը տարված է հետապնդմամբ: Նա բավական հեռացել է իր հետևակի առաջավոր գծից, նրա սլացքի թափը սկսում է նվազել: Հակառակորդի վրա խոյանում է ծանրագույն զրահակիր այրուձին՝ Տիգրանի առաջնորդած թարմ ուժը, հեծյալ բռնուցքը: Լուկուլլոսը գլխի է ընկնում, թե որն է Տիգրանի մտահղացումը: Բայց ուշ է. խուսափել մարտից անհնարին է: Հեծյալ զանգվածները (15 հազ. հռոմեական, 20-25 հազ. հայատարապատական ձիավոր) զարկվում են: Սրընթաց և կատաղի հեծելամարտ: Հռոմեացիները պարտվում են:

Երրորդ. Հայկական հեծելազորի և հռոմեական հետևակի մարտը:

Իրենց հեծելազորին արագացված քայլով օգնության են հասնում լեգեոնները (հավանաբար նախկին դասավորությամբ): Տիգրանի այրուձին վերջապես դադարեցնում է հակառակորդի շարժը, հռոմեական էսկադրոնները դուրս են գալիս կռվից: Հայ հեծյալները պատյանների մեջ են դնում սրերը և հանում աղեղները: Տիգրանի հրամանատարությամբ հեծելազորը դրսևորեց գործողությունների համաձայնեցվածություն, ստանձնած խնդրի կատարյալ ըմբռնում: Վերախմբվելով, հեծյալները շարժվում են հռոմեացիներին ընդառաջ, առավել թափ առնող սլացքով: Նրանք սուրում են հռոմեական մարտաշարքի երկայնքով, տեղում նրանց վրա անվրեպ նետերի հորդ տաքափ, հեռանում են՝ շարունակելով նետահարել: Նետերը խոցում են մարմնի բոլոր անպաշտպան մասերը, ծակում են հյուսված զրահը, կաշվե ծոշանը: Այսպես կրկն-

վում է մի քանի անգամ: Արածանիի ծակատամարտում հայկական հեծելազորի գործողություններին է վերաբերում Սալյուստիոսի երկի հետևյալ հատվածը. «ձակատամարտը սկսեցին և ավարտեցին հեծելակռիվ մարտահանրներով»⁴³:

Հայկական հեծելազորը հեռացել էր. նա պատրաստ էր նոր ձակատամարտի: Նրա կորուստները չնչին էին: Դիոն Կասիոսի վկայությամբ հետևակի դեմ մարտում նա ոչ մի կորուստ չի կրել:

Մարտադաշտը մնաց Լուկուլլոսին, բայց ոչ թե հաղթանակ տոնելու, այլ իր զորքերի բազմաթիվ մեռյալներին սգալու: Ժամբար վերադառնալուն պես, հռոմեացի զինվորները ենթարկվեցին նոր վտանգի, պարզվեց, որ հայկական նետերի ծայրերը այնպես են իրար ամրացված, որ վերքից դրանք հանելիս, ծայրերից մեկը անպայման կոտրվում էր և մնում մարմնում: Պատմիչի հաղորդմամբ վերքերը «ծանր էին ու դժվար բուժելի» և «շատ արագ սպանում էին»⁴⁵: Արածանիի ափին հռոմեական բանակատեղը իրենից ներկայացնում էր մռայլ պատկեր: Վիրավորների մեջ մահացությունը բարձր էր. լեգեոնները շարունակում էին կորուստներ կրել նաև ձակատամարտից հետո: Արածանիի ափին կանգնելու օրերին համարյա սպառվեց սննդամթերքը, հավանաբար, հռոմեացիների բանակատեղի շրջակայքը ավերված էր հայկական զորքերի կողմից: Հռոմեական բանակի ծանր վիճակը տպավորիչ նկարագրում է Դիոն Կասիոսը. «...քանի որ շատերը վիրավորվում էին և մի մասը մահանում էր, իսկ հաշմվածները հեծեծում էին և միաժամանակ պարենամթերքը պակասում էր, (Լուկուլլոսը) նահանջեց այդտեղից և արշավեց Նիսիբիսի վրա»⁴⁶:

Պլուտարքոսը պատմում է, որ Արածանիի կռվից մի քանի օր անց հռոմեական բանակն ընդվզեց. զինվորները հրաժարվեցին շարունակել արշավանքը⁴⁷: Պլուտարքոսի հաղորդումը հաստատվում է Կիկերոնի համապատասխան վկայությամբ⁴⁸: Զինվորների վրդովմունքը Պլուտարքոսը բացատրում է անսովոր կլիմայական պայմաններով, հանկարծակի սկսված ցրտերով: Եթե անգամ ընդունենք քիչ հավանականը՝ ձյան առատ տեղումները սեպտեմբեր ամսի կեսերին Սյրարատ նահանգում, Արածանիի ակունքների շրջանում (կամ ավելի արևելք՝ Արարատյան դաշտի շեմին), ապա անհրաժեշտ է ընդունել, որ վատ եղանակը ոչ մի կերպ չի կարող

լրջորեն դիտվել որպես հռոմեական բանակի մարտական ոգու անկման պատճառ:

Լեգեոնների մարտական ոգու խոր անկումը, կարգապահությունից բացահայտ հրաժարվելը, բացատրելի է միայն ու միայն զուտ ռազմական պատճառներով, այն ռազմահոգեբանական կացությունամբ, որը ստեղծվել է Լուկուլլոսի զորքերի համար անմիջապես ձակատամարտից հետո:

Հռոմեական բանակի՝ իր հրամանատարին չենթարկվելու պատճառները հետևյալն էին.

1. Հայերի կռվելու անսովոր եղանակը: Այրուձիու հարձակմանը հակազդելու անկարողությունը, հեռվից անվրեպ կոտորող հեծյալ աղեղնավորներից պաշտպանվելու անհնարինությունը:

Զինվորների վրա ծնշող տպավորություն էր գործում իրենց վիրավոր ընկերների անօգնական վիճակը, այն փաստը, որ նետից ստացած անգամ թեթև վերքը շարքից դուրս էր հանում նրանց:

2. Լուկուլլոսի բանակի 12 հազար վետերանների՝ երկու ֆիմբրիական լեգեոնի զինվորների համար Հայաստանի դեմ պատերազմը պիտի լիներ վերջին պատերազմը: Առաջին միհրդատյան պատերազմի այս մարտիկների քսանամյա ծառայության (87-67թթ.) ժամկետը լրանում էր հաջորդ տարում 67թ. գարնանը:

Վեց-յոթ ամսից հետո նրանք պիտի զորացրվեին, վերջապես կարողանային վերադառնալ հայրենիք, իրենց օջախները: Առաջնորդելով նրանց Արտաշատի վրա՝ Լուկուլլոսը խոստացել էր նրանց դյուրին ու շուտափույթ հաղթանակ, նոր, հարուստ ավար: Արածանիի ափին նրանք գիտակցեցին, որ կարծես շահած պատերազմը իրականում նոր է սկսվում, որ առջևում՝ Արարատյան դաշտի հարթավայրերում, նրանց սպասում է իրենց հարվածներին անմատչելի զրահակիր հեծելազորը, հզորագույն բերդի համար դժվարին ու երկարատև պայքարը: Նրանք հասկացան (ոչ միայն շարքային զինվորները, այլև սպաներն ու Լուկուլլոսը), որ թշնամին իրենց կողմից թերագնահատվել է:

Խաղաղ կյանքի շեմին, քսանամյա ծառայության դժվարությունները կրելուց հետո, վետերանները հրաժարվում էին ժամկետից ավելի շարունակել պատերազմը, կամ էլ փաստորեն այն սկսել նո-

րից և անփառունակ մեռնել հայկական նետերից: Եվ հանուն ինչի՞:

Անհրաժեշտ է նշել մի կարևոր հանգամանք ևս: Հայաստանի դեմ պատերազմը լիազորված չէր սենատի կողմից, պաշտոնապես հայտարարված չէր հռոմեական ժողովրդի անունից: Վետերանների աչքում պատերազմը Հայաստանում զալա Լուկուլլոսի պատերազմն էր՝ մղված նրա նախաձեռնությամբ ու կամքով, և հետևաբար ըմբոստացումը չպետք է դիտվեր որպես հռոմ-ի առջև իրենց պարտքի ուրացում:

Վետերանների օրինակը վարակիչ էր երիտասարդ լեգեոներների համար: Զինվորներին աջակցեց հրամանատարական կազմը՝ տրիբունները: Պլուտարքոսը պատմում է, թե ինչպես Լուկուլլոսը՝ խստաբարո, աննկուն զորականը, անձամբ կոչում, հորդորում էր զինվորներին գնալ առաջ, կործանել Արտաշատը, վրեժխնդիր լինել ընկածների համար: Նա և շատ քչերը հասկանում էին, թե ինչ է նշանակում հետ դառնալ առանց վճռական հաղթանակի: Կոտրված էր հռոմեական բանակի հարձակողական թափը, ընկճված էր մարտական ոգին: Արածանիից հետո նրանք կորցրին հաղթանակի հավատը:

Լուկուլլոսը համոզվեց, որ այսպիսի կերպարանափոխված քանակով գրոհը շարունակել անկարելի է: Մեծ կորուստները և զորքերի շարքերում կռվին ոչ պիտանի հաշմվածների աճած քանակը նվազեցրին լեգեոնների մարտունակությունը, բացասաբար անդրադարձան նրա վրա: Ծակատամարտից հետո, երկու-երեք օր անց, համարյա Արարատյան դաշտի շեմին Լուկուլլոսը հրամայեց նահանջել:

68թ. սեպտեմբերին Արածանիի ծակատամարտը հակառակորդ կողմերի տակտիկական (ռազմավարական) գործողությունների (հռոմեական հեծելազորն ու հետևակը ենթարկվեցին ուժեղ հարվածների, որոնց անկարող էին պատասխանել հակահարվածով), կորուստների հարաբերակցության և բանակների հետագա գործելակերպի տեսակետից հռոմեացիների պարտությունն էր և հայերի հաղթանակը:

Արածանիի ծակատամարտում հայկական պետությունը պաշտպանեց իր գոյություն իրավունքը: Հայկական պետականության ոչնչացման վտանգը վերացվեց: Այդ էր ծակատամարտի պատմա-

կան նշանակությունը: Տիգրանը խորտակեց Լուկուլլոսի ծրագրերը՝ տիրել Արտաշատը, նվաճել Հայաստանը և դարձնել այն հռոմեական պետության մարզը:

Կիզիկոսի, Կաբիրայի և Տիգրանակերտի փայլուն հաջողություններից հետո Լուկուլլոսը առաջին անգամ չկարողացավ հաղթանակել վճռական ծակատամարտում: Հռոմեացիների այս ծանր անհաջողության ուղղակի հետևանքն էր նրանց նահանջը, իսկ դա փաստորեն նշանակում էր Լուկուլլոսի լիակատար պարտություն, քանի որ դրանով իսկ շնչվում էին նրա բոլոր նախորդ հաջողությունները: Խափանելով Հայաստանը զավթելու հակառակորդի ծրագրերը, Տիգրանը շուտով ի վիճակի է դառնում զորք տրամադրել Միհրդատին՝ Պոնտոսը վերագրավելու համար: Միհրդատի վերադարձը Պոնտոս և թագավորության վերականգնման համար հաջող պայքարը հնարավոր դարձավ շնորհիվ Արածանիի մոտ հայոց այրուձիու հաղթանակի:

Արածանիի ծակատամարտում բացահայտվեց լեգեոնների անկարողությունը՝ ոչնչացնել հայկական բանակի գլխավոր հարվածային ուժը՝ զրահապատ հեծելազորը: Հայոց այրուձիու դեմ հաջող պայքարի համար Լուկուլլոսին պակասում էր հատուկ վարժեցրած և թվով նրան հավասար այրուձի: Հռոմեական հեծյալ ուժերի կորիզը կազմող թրակիացի, գալատ ձիավորները ապիկար գտնվեցին նման խնդրի իրագործման համար: Հռոմեական հետևակը, որն անպարտելի էր իր կուռ ու հոծ շարվածքով մարտնչելիս՝ հաճախ անզոր էր գտնվում հեռամարտի ու մերձամարտի տակտիկական հմուտ զուգակցող հայոց այրուձիու դիմաց:

Պատերազմում տիրեց մարտական ուժերի հավասարակշռություն:

Նահանջելով՝ Լուկուլլոսը չէր հրաժարվում հաղթանակելու մտքից: Նա հույս ուներ, որ Տիգրանը կնետվի նրա հետևից նոր ծակատամարտ տալու մտադրությամբ: Հռոմեացիների նահանջը Հյուսիսային Միջագետք՝ դեպի Մծբին, փաստորեն նոր ավերիչ արշավանք էր Հայաստանի հարավ-արևելյան գավառների միջով: Արածանիից հետո լեգեոնները առաջվա պես չէին քայլում վստահ, բայց նրանք պահպանում էին իրենց մարտունակությունը: Հռոմեական բանակը շարունակում էր մնալ սպառնալից ուժ՝ դեռ

ընդունակ ծանր հարված հասցնելու:

68թ. աշնանը Տիգրանը որոշեց հետևել թշնամուն և ձեռնամուխ լինել իր սկզբնական ծրագրի իրագործմանը՝ հռոմեացիներին վճռական պարտություն մատնելուն ու նրանց ոչնչացմանը:

Անցնենք հռոմեա-հայկական պատերազմի երրորդ՝ մեծ ճակատամարտի հարցի քննմանը: Սովորաբար գրականություն մեջ արձանագրվում են Տիգրանակերտի և Արածանիի երկու մեծ ճակատամարտերը: Ապպիանոսի մոտ մարտական պատկերներից մեկի քննումը ցույց է տալիս, որ Արածանիի ճակատամարտից հետո որոշ ժամանակ անց (ուշ աշնան-ձմռանը) հայկական և հռոմեական բանակների միջև տեղի է ունեցել երրորդ մեծ ճակատամարտը: «...իրենց (Տիգրանին ու Միհրդատին և Ռ. Մ.) մոտեցած Լուկուլլոսի դեմ Միհրդատը ամբողջ հետևակը և հեծելազորի մի մասը ժողովեց բլրի կատարին, մնացյալ հեծելազորով Տիգրանը հարձակվեց սննդամթերք հավաքող հռոմեացիների վրա և պարտվեց: Այդ բանից հետո հռոմեացիները էլ ավելի անվախ էին հավաքում պարենը հենց Միհրդատի բանակատեղի մոտակայքում, որտեղ էլ տեղադրեցին ծամբարը: Եվ դարձյալ բարձրացավ փոշու մեծ ամպ, քանի որ հարձակվում էր Տիգրանը: Նրաց մտահղացումն այն էր, որ Լուկուլլոսն ընկնի (հայտնվի) երկուսի մեջտեղում (καὶ τὸ ἐνθύμημα ἦν ἐν μεσῶ Λεύκολλον ἀμφοῖν γεγέσθαι): Լուկուլլոսը, այդ հասկանալով, իր հեծյալներից լավագույններին նետեց առաջ՝ Տիգրանի հետ որքան կարելի է հեռու կռվի բռնվելու և ռազմերթյային շարվածքը մարտական դասավորություն դարձնելը խոչընդոտելու, իսկ ինքը Միհրդատին ճակատամարտի կանչելով... և ծամբարը խրամատով շրջապատելով չէր հրավիրում մարտի (καὶ περιτρεῖων οὐκ ἠρέθει), մինչև որ սկսված ձմեռը վերջ տվեց պատերազմական գործողություններին»:

Ապպիանոսը ճշգրիտ մատնացույց է անում ճակատամարտի ժամանակը՝ ուշ աշուն-ձմեռ (ձմեռվա ցրտերը հարկադրեցին երկու կողմերին էլ վերջ տալ կռվին): Ինչպես նշում է պատմիչը, ուշ աշնանը-ձմռանը հռոմեացիների դեմ պայքարին մասնակցեց հայկական հետևակը: Պետք է ընդունել, որ այն չէր կարող կազմավորվել Տիգրանակերտի ճակատամարտից անցած կարճ՝ մինչև նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներն ընկած ժամանակամիջոցում, ոչ

էլ, առավել ևս, անմիջապես ճակատամարտել (շինականներից մարտական հետևակ ստեղծելու խնդիրը պահանջում էր բավական ջանք ու ժամանակ): Մարտական գործողությունները ոչ մի դեպքում չէին կարող կատարվել 69թ. ձմռան նախօրեին, երբ, ինչպես հայտնում է Պլուտարքոսը, Լուկուլլոսի զորքերը անխռով հանգիստ էին վայելում բարեկամական Կորդոքում: Նման ճակատամարտ հայերը ի վիճակի էին տալու ոչ թե հոկտեմբերի 6-ի ջախջախումից անմիջապես հետո, այլ Արածանիի հաղթանակից շատ չանցած, 68թ. աշնան-ձմռանը:

Մյուս կողմից, ճակատամարտում հայոց հետևակի մասնակցելու փաստը որևէ կասկած չի թողնում, որ Ապպիանոսը չի պատմում Արածանիի ճակատամարտի մասին, վերջինում, ինչպես միաբերան վկայում են Պլուտարքոսն ու Դիոն Կասիոսը, հայերը կռվում էին միայն իրենց հեծելազորային ուժերով: Թե՛ կողմերի գործողության բնույթով, հետամտած խնդրով, թե՛ իրականացման ժամանակով Ապպիանոսի նկարագրած ճակատամարտը տարբերվում է այն ճակատամարտից, որ պատմում են Պլուտարքոսն ու Դիոն Կասիոսը:

Հ. Մանանդյանը, անտեսելով ժամանակի մասին Դիոն Կասիոսի (Լուկուլլոսը արշավը սկսեց ամռան կեսին) և Ապպիանոսի (հակառակորդները ճակատամարտեցին ձմռան սկզբներին) վկայությունները, գտնում էր, որ այս մարտական գործողությունը տեղի է ունեցել 68թ. գարուն-ամառ ժամանակահատվածում⁵¹: Ընդ որում, նա այն համարեց փոքր, լեռնային (պարտիզանական) պաշտպանողական պատերազմի օրինակ⁵²: Դրանով նա թույլ տվեց երկու սխալ՝ մարտական գործողությունների ժամանակի և նրանց բնույթի մասին⁵³:

Ապպիանոսը նշում է, որ արքաները ջանում էին շրջապատել Լուկուլլոսին, համատեղ հարվածել նրան ճակատից և թիկունքից, գցել նրան իրենց «երկուսի մեջտեղը»: Հակառակորդի գլխավոր ուժերի՝ կանոնավոր բանակի տակտիկական շրջապատումը (մարտի դաշտում)՝ պարտիզանական մարտի պահանջներից վեր կանգնած խնդիր է: Ապպիանոսի դրվագում հայկական բանակի գլխավոր ուժերը՝ հեծելազորը և հետևակը, իրականացնում էին հարձակողական բնույթի փոխկապակցված գործողություններ (օպերացիաներ), որոնց նպատակն էր հռոմեական զորքերի շր-

Ջապատումը և, հետևաբար, իսպառ ջախջախումը: Պատմիչի տեղեկությունները բավարար են նաև հասկանալու համար, որ նրա նկարագրած համառ և երկարատև մարտերը ծավալվում էին հիմնականում հռոմեական ծամբարի շուրջը: Հռոմեացիները, հավանաբար, դիմակայում էին՝ հենվելով իրենց դաշտային ծամբարների պաշտպանական կառույցների հզոր սիստեմի վրա: Ապպիանոսը նշում է հայոց հեծելազորի երկու մեծ գրոհներ: Երկուսն էլ, ինչպես թույլ է տալիս եզրակացնել ներկա հաղորդումը, անմիջապես ղեկավարում էր Տիգրանը: Առաջին հարձակման ժամանակ Տիգրանը կրեց անհաջողություն: Հռոմեացիներն այդ պահին «հայթայթում էին պարենամթերքը», ինչն անտարակույս, նշանակում է, որ այրուձիու գրոհին ենթարկվեց ոչ թե ամբողջ հռոմեական բանակը, այլ մոտակա բնակավայրը կողոպտուի մեկնած նրա առանձին զորամիավորումը: Հաղորդումը հավանական է դարձնում այն ենթադրությունը, որ հռոմեացիները ցրվեցին ուղևորման վայրը հասնելուն պես, այսինքն՝ իրենց ռազմերթային և մարտական հոծ շարքերը չդասավորած, դադարեցին հայ նետաձիգների համար որպես հարմար թիրախ ծառայել: Հետևաբար այս դեպքում հեծելազորը չդիմեց հարձակման իր վարժ տիրապետած եղանակին (նետահարությամբ գրոհ-նահանջը), բայց, հավանաբար, սրամերկ նետվեց մերձամարտի: Հեծելամարտիկի դեմ սուսերամարտի վարժված լեգեոներների կռիվը, ամենայն հավանականությամբ, ընթանում էր ձիավորների համար անհարմար (նրանց արագաշարժությունը դժվարացնող) տեղանքում՝ բնակավայրերի շինություններով սահմանափակված տարածքում: Դա պայմանավորեց պատմիչի արձանագրած ելքը. «Տիգրանը պարտվեց»: Հեծելազորը դուրս եկավ մարտից: Մարտական գործողություններին հետևեց կարճատև դադար: Լուկուլլոսը այդ ընթացքում «անվախ» դիմեց դեպի բարձունքները՝ հայկական զորքերի գրաված դիրքերը և դասավորվեց ուղիղ նրանց առջև: Տիգրանի հեծելազորի պարտությունը, ինչպես ցույց են տալիս նրա հետագա գործողությունները, իրականում պարտություն չէր, այլ սոսկ մասնակի անհաջողություն, որը ոչ մի կերպ չթուլացրեց այրուձիու մարտունակությունն ու հարձակողական թափը: Այրուձիու ձախողման հետևանքները Տիգրանն ու Միհրդատը որոշեցին

օգտագործել ի շահ իրենց⁵⁴: Լուկուլլոսն իր վերջին տեղաշարժով կանգնեց ուղիղ Միհրդատի զբաղեցրած բարձունքի առաջ, կարելի է ասել, բարձունքի ստորոտում: Այսպիսով, ճակատի կողմից հռոմեական զորաբանակին դիմակայում էր ծամբարում ամրացված հայկական հետևակը: Այդ դիրքում հռոմեացիների թիկունքին գրոհելը նշանակում էր նրանց համար սպառնալից վիճակի ստեղծում, հռոմեացիները ընկնում էին շրջապատման մեջ, հայտնվում էին հայկական հեծելազորի և հետևակի արանքում: Հենց դա էլ նշում է Ապպիանոսը: Այս ծրագրի հետևողական, վճռական իրագործումը, իր տրամաբանական ավարտին հասցնելը պիտի հանգեցներ թշնամու լիակատար ոչնչացմանը:

Տիգրանը չհապաղեց սկսել վճռական գրոհը: Ապպիանոսը նշում է մի պատկերավոր մանրամասն. Լուկուլլոսը հեռվում նկատում է դեպի իր դիրքերը շարժվող փոշու մեծ քուլաներ, մի «բարձրացած ամպ» և իսկույն կռահում է, որ Տիգրանը հարձակման է անցնում: Արքայի գլխավորությամբ գրոհում էր հայկական ողջ հեծյալ ուժը՝ ծանր, զրահապատ զանգվածը (այն անհամեմատ բազմամարդ էր հռոմեական պարենային շոկատի վրա հարձակված զորամիավորումից): Նրան ընդառաջ Լուկուլլոսը շարժեց այրուձին, պատմիչի դիտողությամբ իր լավագույն հեծելազորները: Հավանաբար Արածանիի ծակատամարտից հետո թշնամու հեծելազորի մեջ ոչ բոլորն էին ի վիճակի նորից մարտնչել: Հռոմեացիները, գալատները, թրակիացիներն սուրացին, հանձնարարություն ունենալով հարվածել Տիգրանի հեծելազորին՝ մինչև նա կհասցներ իր սլացքում ծավալվել ամբողջ ծակատու մեկ: Նրանց անհրաժեշտ էր կանգնեցնել հայերին հռոմեական դիրքերից որքան կարելի է հեռու: Այստեղ հարկավոր է անել մի կարևոր վերապահում, հեծելազորի համար պարզապես կորստաբեր անմտություն կլիներ հարձակվել դաշտային ծամբարում գտնվող լեգեոնների վրա, երբ նրանք գտնվում են խրամատի, այնուհետև հողաթմբի և դրա վրա էլ ամրացված ցցապատնեշի պաշտպանության ներքո: Ուստի անվիճելիորեն տեղ է գտել այն փաստը, որ Տիգրանն իր գրոհը սկսեց, երբ Լուկուլլոսը ծակատամարտելու դուրս եկավ դիմացի բարձունքի վրա դիրքեր գրաված հայկական հետևակի դեմ: Այսպիսով, Տիգրանն իր հեծելազորով գալիս էր հարվածելու ուղիղ

հռոմեացիների թիկունքին՝ համաձայն ծիշտ իր և Միհրդատի նոր մտահղացման: Այս հարձակումը անսպասելի էր հռոմեացիների համար: Նրանք ընկնում էին վտանգավոր վիճակի մեջ: Լուկուլլոսը, ակտիվորեն հակազդելով իրեն թիկունքից և ճակատից սեղմելու փորձերին, մարտի կանչեց Միհրդատին, այսինքն՝ իր թիկունքին Տիգրանի այրուձիու մոտենալու ժամանակ հռոմեացիները չնահանջեցին իրենց ծամբարները: Լուկուլլոսը որոշեց ջախջախել իր առջև կանգնած հայկական հետևակային աշխարհագրորդ: Եվ կարելի է հիմնավորված կարծել, որ նա իր այս նպատակին պիտի աշխատեր հասնել այն կարծատև ժամանակամիջոցում, քանի դեռ նրա թիկունքում շարունակվում էր հեծելազորների կռիվը և իր այրուձին դիմակայում էր հայկականի գրոհին: Հակառակորդին մարտի կանչելը գործելու որոշակի եղանակ է. լեգեոնների կարենները կանգնած են ի մարտ պատրաստ, հռոմեական թեթևազենները, նիզակակիրները և պարսատիկավորները սկսում են հեռահար կռիվը: Դժբախտաբար Ապպիանոսի վկայությունն այստեղ ընդհատվում է, տեքստը ակնհայտորեն վնասված է և մեզ հայտնի չեն սկսված ճակատամարտի հետագա ընթացքը, հակառակորդների հետագա գործողությունները⁵⁵:

Կարելի է վստահորեն խոսել ճակատամարտի միայն ավարտի մասին: Ապպիանոսի տեքստի վերջին հատվածից պետք է եզրակացնել, որ այս համառ մարտերը երկու կողմերի համար էլ ավարտվեցին առանց վճռական արդյունքի: Այնուամենայնիվ, Ապպիանոսի սուղ և թերի տեղեկությունները թույլ են տալիս հանգել որոշակի եզրակացությունների. «...Խրամատով շրջափակելով (ծամբարը), մարտի չէր հրավիրում» հաղորդման մեջ անշուշտ խոսվում է հռոմեական զորավարի գործողությունների մասին: Դաշտային ծամբարների շուրջը և առհասարակ 3-4 մետր լայնությամբ խրամատներ փորելը հռոմեական զորքերի կողմից հաճախակի գործադրվող պաշտպանողական միջոցներից էր՝ կաշկանդելու թշնամական հեծելազորի հոծ զանգվածների մանևրականությունը: Նման միջոցների էր դիմել Սուլլան Օրքոմենի մոտ 86 թ. Միհրդատի հեծելազորի դեմ: Որ խրամատները փորվում էին պաշտպանության նպատակով (և ոչ մեկ այլ) վկայում է այս հանգամանքը, որ այս միջոցառումից հետո Լուկուլլոսը մարտի չէր հրավիրում:

Այսպիսով, հռոմեացիները խրամատով շրջափակում էին իրենց դաշտային դիրքերը, թշնամու հեծելազորը նրանց մոտ չթողնելու համար: Ճակատամարտից հետո նրանք գտնվում էին պաշտպանողական վիճակում: Ապպիանոսի հաղորդումը կցկտուր է, բայց լրիվ բավարար է համոզվելու, որ Տիգրանի առաջնորդությունը հարձակվող հեծելազորին հռոմեական այրուձին չկարողացավ դիմագրավել և մարտից հետո հայոց այրուձին անմիջական սպառնալիք էր ներկայացնում ծամբարում ամրացված հռոմեացիների համար (նրանց ծամբարային դիրքերի նետակոծությամբ):

Օրինաչափ է հետևյալ հարցը. ինչո՞ւ այս երրորդ մեծ ճակատամարտի մասին տեղեկություններ պահպանվել են միայն Ապպիանոսի և ոչ այլ հեղինակների մոտ, և ինչո՞ւ Ապպիանոսը չի խոսում Արածանիի ճակատամարտի մասին:

Հռոմեա-հայկական պատերազմում երրորդ մեծ ճակատամարտը միակն էր, ուր գործողությունները համատեղ ղեկավարում էին Տիգրանն ու Միհրդատը: Միհրդատի մասնակցությունը կռվին հանդիսացել էր հենց այն փաստը, որ Ապպիանոսին դրդել էր կանգ առնել հենց այդ ճակատամարտի վրա: Հատուկ շարադրելով Միհրդատի պատերազմների պատմությունը («Միհրդատական»), Ապպիանոսը կողմնակալ մոտեցում է հանդես բերում փաստացի նյութի նկատմամբ, նշում է միայն իր երկի բովանդակությունը համապատասխանող անցքերը: Լուկուլլոսի պատերազմը Հայաստանում Ապպիանոսին հետաքրքրում է այնքանով, որքանով նրան մասնակցում էր Պոնտոսի արքան: Այդ իսկ պատճառով պատմիչի տեսադաշտից դուրս են մնացել հռոմեա-հայկական պատերազմի կարևորագույն իրադարձությունները՝ Արածանիի ճակատամարտը (ահա և Միհրդատի՝ Արածանիի կռվին չմասնակցելու յուրահատուկ ցուցմունք), Մծբինի գրավումը Լուկուլլոսի կողմից: Հակառակորդների գլխավոր ուժերի մասնակցությամբ կատարված այս գործողությունները Ապպիանոսը չի արժանացնում անգամ հիշատակման, բայց դրա փոխարեն մանրամասն նկարագրում է 67թ. ձմռան-գարնան մանր մարտերը՝ Միհրդատի մասնակցությամբ, երբ հռոմեական կողմում սկզբից կռվել է ընդամենը 2 հազարի հասնող զորք (Ֆաբիոսի շոկատը):

Արածանիի ճակատամարտը անաչառ նկարագրած Դիոն

Կասիոսը լռում է ուշ աշնանը տեղի ունեցած որևէ պատերազմական գործողության մասին: Առաջնայինը երկրորդականից զատելու ունակ այս հեղինակը, հավանաբար, կանգ չի առել այս խոշոր կռվի վրա գուցե այն պատճառով, որ չնայած կողմերի ջանքերին, համառությանը, գործողությունների ծավալին, այն, ի տարբերություն Արածանիի, վճռական ազդեցություն չթողեց պատերազմի ընթացքի ու ելքի վրա:

Ձմեռն իր դժվարություններով ամբողջովին չընդհատեց պատերազմը: Լուկուլլոսը շարժվեց Մծբինի վրա, Տիգրանը Միհրդատին տրամադրեց չորս հազար հեծյալ զրահակիրներ, և պոնտական արքան, համարյա երեք տարվա բացակայությունից հետո, մուտք գործեց իր երկիրը: Պոնտոսում՝ Փոքր Հայքում, իսկույն ևեթ կատաղի պայքար ծավալվեց տեղական հռոմեական ուժերի դեմ:

Լուկուլլոսը, մեծ դժվարություններ կրելով, համառորեն պաշարում էր Մծբինը: Հռոմեացիները տունդարձի ծանապարհին մտադիր էին Մծբինում ձմեռել և ապահովել իրենց վերահաս ցրտից: Տիգրանը թշնամուն շեղող մանևր կատարեց: Նա գրոհեց Լուկիոս Ֆանիոսի զորամասի վրա՝ Մծբինից ոչ շատ հեռու գտնվող ամրությունում (բերդո՞ւմ), որը սկզբնաղբյուրում Դիոն Կասիոսի մոտ բնորոշված չէ, հռոմեացիները շրջափակվեցին և պաշարվեցին: Վճռական հաջողության՝ հռոմեական հետևակով պաշտպանված ամրությունները տիրելու համար, Տիգրանին պակասում էր լավ վարժված հետևակ: Այնուամենայնիվ, Ֆանիոսի կոհորտների դրությունը ծանր էր, և Լուկուլլոսը Մծբինի տակից շարժվեց իր զորապետին օգնության: Լուկուլլոսի զորքերի տեղ հասնելուն պես նոր մարտ տեղի չունեցավ: Տիգրանը հրաժարվեց նման ձեռնարկումից, նահանջեց: Վճռական մեծ ծակատամարտերի կողմնակից զորավարը, որը քիչ առաջ համառորեն փորձում էր իսպառ կործանել լեգեոնները, մարտնչելուց խուսափեց: Անհրաժեշտ է մատնանշել պատերազմական նման իրադրության մեջ գործողությունների բնույթի հազվագյուտ փոփոխումը: Թշնամու ձեռքից նախաձեռնությունը խլած բանակը սկսում է խուսափել վճռական գործողություններ վարելուց, դանդաղեցնում է դրանք:

Ոչինչ չէր արգելակում հայոց թագավորին նախկին եռանդով ու ուժով հարվածել թուլացած թշնամուն: Զկար որևէ լուրջ ռազ-

մական պատճառ, որն անկարելի էր դարձնում Տիգրանի օգնության գալը Մծբինին. բերդաքաղաքը մինչև ուշ աշուն-ձմեռ հաջողությամբ հետ էր մղում հռոմեացիների գրոհները:

Մծբինն ընկավ: Մի փոթորկալից գիշեր, երբ քամին ու տեղատարափ անձրևը արգելակում էին հայերի նետաձգությունն ու հանգցնում քաղաքային պարիսպների ստորոտը լուսավորող ջահերը, հռոմեացիները հանկարծակի գրոհով բարձրացան պատնեշի վրա: Տիգրանը թույլ տվեց Լուկուլլոսին համարյա երկու ամսվա պաշարումից հետո տիրել իր համար կարևոր ստրատեգիական ամրակետին՝ Միգդոնիայի մայրաքաղաքին, որը Օսրոենեի անջատումից հետո Սիրիայի հետ միակցվող միակ հայկական տիրույթն էր: Դիոն Կասիոսը գրում է, որ Տիգրանը հույս էր կապում Մծբինի անառիկության հետ և կարծում, որ Լուկուլլոսը չի կարողանա դրան տիրել: Տիգրանի այս հաշվարկի միակ հնարավոր եզրափակումը լոկ ենթադրությունն է, ըստ որի հայոց արքան կարծում էր, որ անհաջող պաշարման հետևանքով Լուկուլլոսը կշարունակի իր նահանջը, և, հետևաբար, կհեռանա Հայաստանի սահմաններից: Ոչ մի դեպքում չի կարելի ծիշտ համարել Թ. Մոմզենի պնդումը, որ հայոց թագավորը չէր շտապում Մծբինին օգնության, որովհետև հիշում էր Տիգրանակերտի մոտ ստացած դասը՝ Մոմզենի կարծիքը կարելի էր ընդունել, եթե Լուկուլլոսն էլ իր հերթին դաս ստացած չլիներ Արածանիի ծակատամարտում, որը գերմանացի գիտնականը միանգամայն անհիմն, առանց սկզբնաղբյուրների պատշաճ վերլուծության, հայտարարեց հռոմեական հաղթանակ:

Կարծում ենք, որ չենք սխալվի, եթե արձանագրենք Տիգրանի կողմից պատերազմական գործողությունների ոչ թե պատահական, այլ դիտավորյալ, պլանավորված դանդաղեցումը, ընդհուպ մինչև նրանց ընդհատումը 67-ի գարնան-ամռանը: Այսպիսի ռազմավարումը պետք է հասկանալ որպես Տիգրանի հրաժարում թշնամուն լիակատար ջախջախելու ծրագրերից:

Մարտական գործողությունների զարգացման մեջ տեղի ունեցած հանկարծակի կտրուկ շրջադարձը կարող էր առաջանալ պատերազմում Տիգրանի ստրատեգիական ծրագրերի, քաղաքական նպատակների փոփոխության հետևանքով: Սկսած 68-67 թթ. գարնանից, Տիգրանը ակնհայտորեն խուսափում է հռոմեա-

ցիւների հետ մեծ ճակատամարտերի մեջ մտնելուց: Առայժմ մի բան պարզ է. Տիգրանը հետամտում էր հռոմեացիների հեռացումը Հայաստանից՝ նրանց տալով նահանջելու կատարյալ ազատություն: Տիգրանի նոր մոտեցումը պատերազմի քաղաքական խնդիրներին պայմանավորված էր Առաջավոր Ասիայում իրավիճակի ընդհանուր փոփոխությամբ:

Տիգրանի հաղթանակը Արածանիի ճակատամարտում վերացրեց հայկական պետության վրա ծանրացած սպառնալիքը և, վերջապես, թույլ տվեց արքային ամենայն լրջությամբ մոտենալ իր տերության վերականգնման հարցին:

Հիմք չկա տարակուսելու, որ Տիգրանը, պարտադրելով Լուկուլլոսին նահանջել, հնարավորություն է ստանում հայացք գցել Հայաստանի սահմաններից դուրս, հասկանալ իր տերության կազմի մեջ եղած երկրների քաղաքական իրավիճակը: Հայոց արքայի ուշադրությունից չէին կարող վրիպել երկու տարում ասպարեզ եկած այն խոշընդոտները, որոնք անխուսափելիորեն պիտի ծառանային մեծ թագավորության և ամենից առաջ՝ Սիրիայում իր իշխանության վերականգնման ծանապարհին: Քաղաքական իրադրությունը Սիրիայում, անկասկած, այն կարևոր հարցն էր, որը մտահոգում էր Տիգրանին Հայաստանից հռոմեական նվաճման սպառնալիքը վերացնելուց հետո: Թեպետ մենք չունենք սկզբնաղբյուրների ուղղակի վկայություններ Տիգրանի հանդեպ նրա նախկին սիրիական հպատակների վերաբերմունքի մասին, այնուամենայնիվ, սիրիական հասարակության ներսում հռոմեամոլ տրամադրությունների աճի մասին եղած տվյալները անուղղակիորեն բացահայտում են, որ այս վերաբերմունքը ընդհանուր առմամբ բարենպաստ չէր Տիգրանի համար:

Հիմնավորված կլինի առաջ քաշել 67թ. սկզբներին ձևավորված ընդհանուր քաղաքական կացության հետևյալ բացատրությունը: 68թ. վերջերից հռոմեական ազդեցության ուժեղացումը սիրիական հասարակության մեջ, մանավանդ Անտիոքում, որը 67թ. Հռոմի հովանավորությունն էր հայցում, վերջինիս կողմը Օսրոենեի, Ադիաբենեի, Կոմմագենեի բացահայտ անցումը դարձնում էր Սիրիայի և Միջագետքի հպատակեցումը դժվարին մի խնդիր, որը Հռոմի դեմ պատերազմի պայմաններում նաև անիրագործելի

էր: Սիրիական պոլիսների դիրքորոշումը, որոնք չէին կամենում ենթարկվել պատերազմի արհավիրքներին և հուսով էին այժմ խաղաղ ապրել Հռոմի իշխանության ներքո, զրկում էին Տիգրանին տերությունը վերստեղծելու հույսերից:

Ի տարբերություն 83 թ. գարնանը, տասնվեց տարի անց, 67թ. գարնանը, Տիգրանը, ըստ երևույթին, չէր կարող ապավինել սիրիական պոլիսների գործնական աջակցությանը: Իր կողմից հռոմը, որը նոր անհաջողություն էր կրել բուն Հայաստանում, լի էր վճռականությամբ՝ իր տիրապետությունը հաստատել Սիրիայում, Փյունիկիայում, Կիլիկիայում: Հռոմեացիները գուցե դեռ կարող էին հաշտվել իրենց անհաջողության հետ Հայաստանում, բայց կրկին զիջել Տիգրանին Արևելյան Միջերկրածովքը նրանք բնավ չէին կամենում: Հռոմը պատերազմելու նոր ուժեր էր պատրաստում:

Դա 68թ. ձմեռն էր և 67թ. գարունը, երբ Տիգրանը նորովի գնահատեց արտաքին քաղաքական ուժերի դասավորությունը:

Տիգրանին պարզ դարձավ, որ Սիրիայում նրան սպասում է պայքար ոչ միայն ընդդեմ Սելևկյանների կողմնակիցների ու հռոմեացիների, այլ, որ ամենակարևորն է, նա չի ընդունվելու Անտիոքում և Սելևկիա Պիերիայում և գուցե սիրիական պոլիսների զգալի մասում: Տիգրանը հասկացել էր, որ Սիրիան վերստին տիրելու, իր տերությունը վերականգնելու փորձը կավարտվի Հայաստանի կորստով: Նա հրաժարվում էր շարունակել պատերազմը հանուն Սիրիայի, որին, ստեղծված իրավիճակում, նա անկասկած չէր կարող պահել իր իշխանության տակ: Սիրիայի համար պատերազմում նա միայն կարող էր մահացու վտանգի ենթարկվել Հայոց թագավորությունը, որին նա պաշտպանեց ուժերի մեծ լարույթով: Հռոմեական զորքերի հեռացումով հայոց թագավորության գոյությունը սպառնացող անմիջական վտանգը վերացել էր: Նոր իրադրության մեջ, Սիրիայում միացնելու անկարողության պայմաններում, պատերազմի հետագա շարունակումը դառնում էր աննպատակ: Միզդոնիայում՝ Մծբինի մոտ, նոր ճակատամարտը կարող էր սկսվել արդեն ոչ թե ի պաշտպանություն Հայաստանի անկախության, այլ Սիրիայում իշխելու, այլ կերպ ասած, տերության վերականգնման համար: Այնուհետև անօգուտ էր ինչպես առաջ համառորեն պատերազմել, ջանալ Լուկուլլոսին մատնել

կատարյալ պարտությունն ու ջարդի: Իրադարձությունների այսպիսի ելքն արդեն Տիգրանի շահերից չէր բխում, քանի որ այն փակում էր Հռոմի հետ հաշտության ծանապարհը: Տիգրանը հրաժարվում էր Լուկուլլոսին ջախջախելու պլաններից, ամենևին չնահանջելով դրանց իրագործման դժվարության ու վտանգի առջև, բայց քաղաքական իրականությունը վերաիմաստավորելով, կանխատեսելով հռոմեական բանակի ջախջախման՝ իր համար ծանր քաղաքական հետևանքները: Անբարեհաջող դասավորվող իրադրության մեջ նա որոշեց գրավել սպասողական դիրք:

83 թ. վճռելով բարձրանալ Սիրիական թագավորության գահին, Տիգրանն իրեն հաշիվ էր տալիս, որ Սիրիան և Փյունիկիան ենթարկելուց հետո Հռոմի հետ մեծ պատերազմը անխուսափելի է դառնալու: Հայոց թագավորի պայքարի գործին Սիրիական պոլիսների աջակցելը նրան վստահություն էր ներշնչում իր ելույթի հաջողության և այն բանի հանդեպ, որ իր տիրապետությունը Արևելյան Միջերկրածովքի երկրներում կլինի կայուն և անսասան:

67 թ. սկզբներին Տիգրանը հրաժարվեց ոչ միայն իր նախկին հզորությունը վերականգնելու մտքից, նա դրանով իսկ հարկադրված էր ծանաչել, որ անհնարին է հայ-սիրիական միությունը, և հետևաբար, անիրական են Արևելյան Միջերկրածովքում Հռոմի էքսպանսիային դիմագրավելու իր ծրագրերը:

Գլխավորելով հզոր մի տերություն, որը միավորում էր հելլենիստական արևելքի ուժերը, տնօրինելով հպատակ երկրների ռեսուրսները, Տիգրանը մշտապես հակազդում էր Հռոմի ծավալապաշտ նկրտումներին, ամեն կերպ ջանում վերացնել նրա ազդեցությունը Հայաստանի սահմանակից երկրներում: Հռոմի դեմ պատերազմում կորցնելով իր անդրեփրատյան տիրույթները (ինչը մասամբ պայմանավորված էր ներքին բարդություններով), Տիգրանը գլխավորելով ոչ մեծ մի պետություն, հայտնվեց Հռոմի ահռելի ռազմական մեքենայի առջև, ընդ որում այն ժողովուրդների շրջապատման մեջ, որոնք այլևս չէին կամենում ընդունել նրա տիրապետությունը:

Պատերազմը Հայաստանի սահմաններից դուրս տեղափոխելու դեպքում, Արևելյան Միջերկրածովքի ենթարկման հարցում սիրիական պոլիսների դիրքը ուներ վճռական նշանակություն: Սիրի-

ան այլևս չէր կողմնորոշվում դեպի Հայաստանը:

Ստեղծված իրադրության մեջ, ուժերի ոչ ձեռնտու հարաբերակցության պայմաններում Տիգրանը, չկասկածելով մոտապագայում հռոմեական նոր, մեծ հարձակման վերահսկմանը, հարկադրված էր հրաժարվել իր տերությունը վերականգնելու ծրագրից և կանգ առնել Եփրատի ափին: Պատերազմը դադարեցնելու Տիգրանի հակվածությունը պիտի դառնար անդրդվելի, երբ նույն ժամանակ բացահայտվեց Պոնտոսի ռազմական թուլությունը: 72-71 թթ. Բոսպորի և Կողքիսի մարդկային և հումքային պաշարներից կտրված, պատերազմից ու 70 -67 թթ. հռոմեական օկուպացումից ավերված Պոնտոսը կորցրել էր իր առաջվա հզոր ռազմական կարողությունը:

Միհրդատը իր հաջողությամբ (Պոնտոսում Տրիարիոսի հռոմեական զորքերի դեմ պայքարում) պարտական էր (հատկապես սկզբնական շրջանում) հայկական օժանդակ ուժերին՝ Տիգրանի տրամադրած 4 հազարանոց զրահապատ հեծելազորին, որը կռվում էր դաշնակցի իրավունքով: Պոնտոսի ազատագրումից հետո Միհրդատի հավաքագրած զորքում 67-66 թթ. հաշվում էր 30 հազ. հետևակ և 2 հազ. հեծելազոր և դա, անշուշտ, բավարար չէր Փոքր Ասիայում ինքնուրույն հարձակողական գործողություններ վարելու համար:

Հռոմի դեմ պայքարի շարունակման հույսերը Միհրդատը կարող էր կապել միայն պատերազմում հայկական զինված ուժերի մասնակցության հետ, որը թվաքանակով կրկնակի գերազանցում էր նորաստեղծ պոնտական զորքերին: Պատերազմի պոնտական, փոքրասիական ռազմաբեմում հայկական 60-70 հազ. զորաբանակին պիտի հատկացվեր առաջնակարգ դեր և այնքան, մինչև որ Միհրդատը չվերագրավեր իրեն կենսականորեն անհրաժեշտ Բոսպորը, Կողքիսը, Ղրիմը: Ռազմականապես Պոնտոսը դարձավ Հայաստանից կախված պետություն և կարիք ուներ վերջինիս մարտական ուժերի աջակցությանը:

Եթե Միհրդատը տնօրինեք քանակով հայկականին հավասար մարտական ուժ և չզգար նրա գործուն օգնության կարիքը, Տիգրանը, միգուցե, այդ դեպքում կկարողանար կենտրոնացնել իր ուժերը Հայաստանի Սիրիա-Միջագետքյան ճակատում գրոհե-

լու համար: Հայաստանի պոնտական թևի թուլացումը հայոց թագավորից պահանջում էր առկա ուժերի տրոհում և նրանց մի մասի հատկացում պոնտական թագավորին որպես օգնություն:

Չափազանցություն չի համարվի, եթե ասենք, որ 67 թ. գարնանը Տիգրանի առջև բացվեց հռոմի դեմ պատերազմը շարունակելու հեռանկարը հսկայական ռազմաբեմի վրա, որն ընդգրկում էր Սիրիան և Փոքր Ասիան՝ Հորդանան գետից մինչև Հելեսպոնտոս: Դիմել այս քայլին (առանց նախկին հզորության)՝ կնշանակել զնալ անհույս պատերազմի՝ ինքնակործան արկածախնդրության ճանապարհով: Սթափ գնահատելով սեփական կարողությունները՝ Տիգրանը որոշեց չանցնել Եփրատը: Տիգրանի այս նոր դիրքորոշումը հղի էր Միհրդատի հետ սուր բախմամբ. պոնտական արքային հռոմը, բացի պատերազմից, այլընտրանք չէր թողնում՝ անկոտրում որոշելով ոչնչացնել Պոնտոսը: Մծբինի մոտ Լուկուլլոսը ծրագրում էր բարձրացնել իր զորքերի կարգապահությունը, գարնան գալով նա մտադիր էր վերսկսել ակտիվ պայքարը: Շուտով, Մծբինի տակ վրան խփած Լուկուլլոսին պարզ դարձավ, որ նա լիովին ու անվերադարձ կորցրել է ռազմական նախաձեռնությունը: Հարվածը հասցվեց Պոնտոսում: Ինչպես նշվել է, Միհրդատը պոնտահայկական ուժերի գլուխ անցած վերադարձավ հայրական թագավորություն: Հայոց այրուձիռ և պոնտական զորքերի ներխուժմամբ ստեղծվեց պատերազմական գործողությունների պոնտական ռազմաբեմ, և ընդհանուր ստրատեգիական իրադրությունը սկսեց կտրուկ փոխվել հօգուտ դաշնակից արքաների: Կարծատն ժամկետում պոնտահայկական զորքերը սպառնալիքի տակ դրեցին հռոմեացիների տիրապետությունը Պոնտոսում, իսկ դա պահանջում էր նրանց դեմ Լուկուլլոսի գլխավոր ուժերի անհետաձգելի ելույթը: Պոնտական ռազմաբեմի բացումն ու ընդարձակումը շուտով ջնջեց Մծբինի գրավման նշանակությունը: Հարկադրաբար գրավելով Միդդոնիան հռոմեացիները այժմ կորցնում էին Պոնտոսը:

Կարելի է հիմնավորված կարծել, որ 68 թ. ձմռանը՝ 67 թ. գարնանը Հյուսիսային Միջագետքում Տիգրանի զորքերի գործողությունների դանդաղումը կապված էր Պոնտոսում պոնտահայկական զորքերի հաջողության սպասելիքի հետ: Հավանաբար

Տիգրանի հաշվարկներն այն մասին, որ Լուկուլլոսը երկար չի մնալու Մծբինի առաջ, հիմնվում էին Պոնտոս ներխուժած միհրդատյան բանակի սպասվելիք հաջողության վրա, ինչը պիտի պատերազմի ծանրությունը հայաստանի հարավից փոխադրեր Պոնտոս: Այս հաշվարկը լիովին արդարացվեց, բայց որոշ ուշացումով: Լուկուլլոսը հասցրեց տիրել Մծբինին, բայց, այնուամենայնիվ, հռոմեացիների այս հաջողությունը շուտով ի չիք դարձավ:

Տիգրանի Պոնտոս կազմակերպած ներխուժումը (մենք ասում ենք կազմակերպած, որովհետև այն անիրականացնելի էր առանց հայերի գործնական օգնության), հարվածը հռոմեացիների ամենաթույլ և խոցելի պոնտական թևում, որտեղ հայկական զորքերը սկզբնական փուլում եղել են գլխավոր հարվածային ուժը, հարկավոր է դիտել որպես լավ մտածված, անդիմադրելի ստրատեգիական օպերացիա: Լուկուլլոսը մոտ ժամանակում հարկադրված էր իր զորքերի մեծագույն մասը տեղափոխել Հյուսիս, իր նախկին թիկունքը, այժմ ռազմաճակատ դարձած Պոնտոսը՝ մեծագույն սպառնալիքի շրջանը և դրանով իսկ առանց դիմադրության զիջել Տիգրանին հայաստանի ամբողջ հարավը՝ Տիգրանակերտ և Մծբին քաղաքներով, որոնք հռոմեացիները կարողացան զավթել զգալի կորուստների գնով: 67 թ. գարնանը Տիգրանը շարժվեց դեպի Պոնտոս, Լուկուլլոսի հեռացող բանակի հետևից դեպի արևմուտք: Միհրդատի թագավորություն արագ ընթացող հռոմեական գլխավոր ուժերի համար Տիգրանը չէր ստեղծում արգելքներ: Նրան, հարկավ, հայտնի էր հռոմեական զորքերում իշխող տրամադրությունը, և նա այժմ այդ հաշվի էր առնում իր գործողություններում: Հետևելով լեգեոններին զգալի հեռավորության վրա, նա շարունակում էր զերծ մնալ Լուկուլլոսի հետ մեծ կռիվներից: Այնուամենայնիվ հայկական զորքերի այս, միգուցե փոքր ինչ դանդաղեցված շարժումը, հռոմեացիների համար հղի էր երկու թշնամական զորաբանակներով շրջապատվելու սպառնալիքով: 67 թ. գարնան-ամռան ամիսներին Տիգրանը գրավում էր բարդ երկակի դիրք. հասկանալով հռոմի հետ խաղաղություն հաստատելու անհրաժեշտությունը, նա չէր ձգտում Լուկուլլոսի դեմ վճռականորեն մարտնչել, իսկ մյուս կողմից, նրա շահերից բխում էր նաև հայաստանի կողքին Պոնտական պետության պահպանումը:

Լուկուլլոսի հետ Տիգրանը չէր կարող խաղաղ բանակցություններ սկսել երկու պատճառով, հռոմեական զերագույն հրամանատարը փափագում էր վճռական հաղթանակով իր օգտին բեկել կռվի ընթացքը և դրանով իսկ հռոմում վերականգնել իր խաղաղված հեղինակությունը: Լուկուլլոսի կայացրած որոշումներից շատերը չեղյալ հայտարարվեցին: Հայրենիքում նրա դիրքը դառնում է երերուն: 73թ. Ասիա մարզում Լուկուլլոսը միջոցառումներ անցկացրեց, որոնք ուղղված էին հռոմեական վաշխառուների գործունեության սահմանափակմանը և օգտավետ էին տեղական բնակչությանը: 68թ. հռոմում առևտրա-վաշխառուական դասի ճնշմամբ Լուկուլլոսը զրկվեց Ասիա մարզում կուսակալությունից: Այսուհետև նրա լիազորությունները վերաբերում էին միայն հրամանատարությունը՝ հայոց և պոնտական թագավորների դեմ կռվում: Մեծ լիազորություններով Արևելք առաքված Գնեոս Պոմպեոսը շուտով դարձավ հենց այն քաղաքական դեմքը, որի հետ հնարավոր էր սկսել խաղաղություն մասին բանակցությունները:

Եվ այսպես, Լուկուլլոսը Հյուսիսային Միջագետքի կենտրոնական շրջանի, հարավ-արևմտյան Հայաստանի (այսինքն Մոփքի), Կապադովկիայի վրայով բարենհաջող անցավ Պոնտոս: Միհրդատն որոշեց խուսափել մեծ մարտից՝ նախօրոք նահանջելով Փոքր Հայքի սարերը և ուժեղ դիրքեր գրավելով Տալավրա բերդի մոտ: Լուկուլլոսը կանգնեց Միհրդատին դեմ հանդիման: Այդ ժամանակ Տիգրանն արդեն անարգել իր իշխանությունը վերահաստատեց հռոմեացիներից մաքրված հայաստանյան հարավում: Կայազորներ տեղադրեց Մծբինում, մուտք գործեց ավերված քաղաքամայր Տիգրանակերտ, ընդունեց իրեն դավաճանած Մոփքի հպատակությունը և մոտեցավ Կապադովկիայի սահմանին:

Տալավրայի մոտ Լուկուլլոսը չկարողացավ պարտադրել Միհրդատին ընդունել մարտը: Լուկուլլոսի մտադրությունը խափանեցին Ասիայի նոր վարչապետ (պրոկոնսուլ) Գլաբրիոնի սուրհանդակները, որոնք հռոմեական բանակատեղ ժամանելով, հայտարարեցին հռոմում ընդունված հռոմեական բանակի զորացրման և Լուկուլլոսին հրամանատարությունից զրկելու վճիռները. զորքը դրանք խանդավառությամբ ընդունեց: Լրացավ վետերանների ծառայության ժամկետը (87-67թթ.): Կատարյալ կազմալուծումից

լեգեոններին պահեց միայն արտաքին վտանգի առկայությունը: Ի օգնություն պոնտացուն (որի վիճակն այնուամենայնիվ մնում էր սպառնալից), Տիգրանն առաջ արձակեց իր զորքերի առաջապահ միավորումը՝ իր վասալ և փեսա Միհրդատ Մեդացու այրուծին: Մեդացի հեծյալները, հասնելով Տալավրայի մոտակայքը, կոտորեցին մի քանի ցրված հռոմեական զորախմբերի: Տիգրանի գլխավոր ուժերն արդեն անցնում էին Կապադովկիայի վրայով՝ թեքվելով դեպի Փոքր Հայք: Պաշտոնագուրկ Լուկուլլոսը մինչև իր փոխանորդների գալը (իսկ նրանք՝ թե՛ Գլաբրիոնը, թե՛ Կիլիկիայի պրոպրետոր Մարկիոս Ռեքսը չէին շտապում ստանձնել հրամանատարությունը), շարունակում էր ղեկավարել բանակը:

Հայկական և պոնտական զորքերի միավորվելը խափանելու նպատակով Լուկուլլոսը (մինչ այդ կարողանալով կարգի բերել զորքերը) Տալավրայից արշավի ելավ դեպի Կապադովկիա՝ Տիգրանի զորքերին ընդառաջ: Սակայն ուղևորվելով՝ լեգեոններն իրականում չէին կամենում հրամանը կատարել: Հասնելով ծանապարհի այն ճյուղավորմանը, որը տանում էր դեպի Գալատիա և Կապադովկիա, նրանք առանց երթը դանդաղեցնելու, զորասյուն առ զորասյուն, կատարյալ լռությամբ, շրջվեցին Գալատիայի ուղղությամբ և ոչ թե Կապադովկիայի կողմը՝ դեպի Եփրատի ակունքները, որտեղ նրանք պիտի հանդիպեին հայոց թագավորի զորաբանակին: Հրամանատարը ստիպված էր հնազանդվել զինվորների կամքին: Լուկուլլոսի վեցամյա (73- 67թթ.) կամպանիան ավարտվեց:

Տասներեք տարի հետո (56 թ. մարտի 13-ին) Կիլերոնն ասելու է. «Մենք ինքներս վերջերս վարել ենք հայոց թագավոր Տիգրանի դեմ երկարատև և ծանր պատերազմ» (cum Armeniorum rege Tigrane grave bellum nuper ipsi diuturnumque gessimus)⁶³: Այս հաղորդումը բովանդակում է պատերազմի բնույթի կարևոր գնահատականը՝ «ծանր պատերազմ» (grave bellum): Կարելի է կարծել որ այս հրապարակայնորեն արտասանված խոսքերը, փաստորեն, իրենից ներկայացնում էին պատերազմի բնույթի պաշտոնական ճանաչում: Հռոմեական զորքերի համար 69 - 67թթ. պատերազմը ծանր էր, որի ժամանակ նրանք չհասան վճռական հաջողության և իրականում կրեցին պարտություն: Անողորմ հակառակորդի հետ կռվում Հայաստանն իր ուժերով շահեց պատերազմը: Այ-

նուհետև Տիգրանի խնդիրն էր խուսափել պատերազմի նոր, առավել վտանգավոր փուլից և հասնել խաղաղության: Ստեղծված իրադրությունում այս խնդիրն ավելի քան բարդ էր: Բայց այն անհրաժեշտ էր իրագործել, չնայած Հռոմի դեռևս անհաշտ թշնամական դիրքին, Միհրդատի և, ինչպես շուտով պարզվեց, Հայոց արքայի մերձավոր շրջապատի կամքին հակառակ: Անցքերին պատրաստվում էր միջամտել Պարթևստանը՝ պատերազմելու շահագրգռված ևս մեկ կողմը: Հյուսիսային Միջագետքում Հայաստանի տիրապետության անկումը և տեղական իշխանապետությունների լիակատար անկախությունը Արշակունիներին ընձեռում էր այսպիսի միջամտության պատեհ հնարավորություն:

1. **Plut.** Luc., XXV, 6
2. **App.** Mithr., 85, **Memn.**, LVI
3. **App.** Mithr., 85, **Memn.**, LVI
4. **Plut.**, Luc., XXV
5. **App.** Mithr., 84
6. **Plut.**, Luc., XXV, 7-8
7. **Plut.**, Luc., XXV, 7-8
8. **Dio Cass.**, XXXVI, 1-3
9. **App.**, Mithr. 85
10. Հավանաբար պետք է նշել ևս մի կարևոր հանգամանք: Անհամեմատելի են Կիզիկոսի և Տիգրանակերտի աշխարհագրական դիրքերը: Կիզիկոսը ծովային քաղաք էր: Նա կանգնած էր ափամերձ կղզում, որը բյուրանական ծովափից անջատված էր նեղուցով: Հետևաբար նրան պաշարող բանակը, ծովափին սեղմված լինելով, ավելի մատչելի էր քիկունքից շրջափակվելու համար, քան այն գորքը, որը պաշարում էր զուտ ցամաքային (կոնտինենտալ) Տիգրանակերտը: Տիգրանակերտի տակ մնամ խնդրի իրագործումը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Լեզեոններին տակտիկապես և ստրատեգիապես շրջափակելու համար պահանջվում էր համդես բերել առանձին զորամիավորումների գործողությունների հմուտ կոորդինացում և միևնույն ժամանակ նրանց կողմից ինքնուրույնություն, ինչը, թերևս, սպասելի չէր տիպիկ ասիական ոչ շարժունակ և էթնիկական տարբեր զորամիավորումներից բաղկացած բանակից:
11. Դա հռոմեական բանակի ամենաքիչ հնարավոր քանակն է (45 հազ.), որից հռոմեացիները պետք է կազմեին 4 լեգեոն (24 հազ. հետևակ և 1340 ձիավոր), իսկ նրանց դաշնակիցները՝ գալատական, քրակիական, մակեդոնա-

կան այրուձի, բյուրանական հետևակ և հեծելազոր, բոլորը թվով 20 հազարից ոչ պակաս էին: Լուկոլլոսի բանակում մակեդոնական օժանդակ զորքերի գտնվելը նշում է Ֆրոնտինոսը (*Frontin. Strateg. II. VII, 8*):

12. Տե՛ս **Մանանդյան** Հ., նշվ. աշխ., էջ 132:
13. Այսպես, Տիգրանն իբր թե հռոմեական բանակի մասին ասել է. «Եթե նրանք եկել են որպես դեսպաններ՝ շատ են, իսկ եթե որպես զինվորներ՝ քիչ են» (**Plut.**, Luc. XXVII, 4):
Այդ հաղորդման վերաբերյալ, որն ի ապացույց ասիական բռնակալի ամբարտապանության ու անհեռատեսության, սիրով ըմբռնվում է Թ. Մոմզենը, նշենք հետևյալը.
ա) Ակնբախ է այդ «հաղորդման» վարկաբեկիչ միտումը: Այս խոսքերն արդեն իսկ բովանդակում են իր հակառակորդի՝ հռոմեական բանակի կատարյալ անզիտություն ու թերազնահատում: Եվ այդ խոսքերը վերագրվում են Հռոմի հինավուրց ու համոզված հակառակորդին, որի թվապես գերազանցող ուժերին արդեն մինչ այդ (92թ.) ջախջախել էին Սուլլայի սակավաթիվ զորքերը: Այժմ նրա զորքերի դեմ թվապես նվաստ թշնամին կռվում էր ակնհայտ գերազանցությամբ: Այլ կերպ ասած, Տիգրանն արդեն ուներ հռոմեացիների հետ կռվելու որոշակի և դժբախտ փորձ: Տիգրանի մարտնչելու և հաղթելու վճռականությունը բացատրվում է որպես գոռոզամտություն:
բ) Նույն խոսքերը, սակայն, բերում են նաև Ապպիանոսը և Մեմնոնը, բայց արդեն ակնհայտ պրոպոնտական կոնտեստում: Ապպիանոսի օգտագործած աղբյուրի նպատակը ցայտում է՝ ցույց տալ Միհրդատի ռազմական խոհեմությունը և բացատրել Տիգրանի պարտությունը Միհրդատի խորհուրդների անտեսումով: Ըստ Ապպիանոսի, որ հետևում է պրոպոնտական պատմագրական ավանդույթին, Տիգրանը միայն ծիծաղում է Միհրդատի ծրագրի վրա: Տիգրանակերտը հռոմեական պաշարումից ազատագրելու օգտին Տիգրանի փաստարկները բերելու փոխարեն Ապպիանոսը բերում է վերը նշված խոսքերը: Ակնհայտ է Տիգրանին Միհրդատի առջև նվաստացնելու ձգտումը: Զենվող հաղորդումը ոչ մի դեպքում քաղաքական կամ ռազմական պատմության փաստ չէ, այլ պարզապես պրոպոնտական աղբյուրներից ծագած և հռոմեական աղբյուր փոխադրված հակառակորդային հերյուրանք: Եվ պատահական չէ, որ այն յուրացնում է Պլուտարքոսը: Այսպիսի հերյուրանքը նրա ստեղծագործական մեթոդի ճիշտ ոգով է: Բարոյախոս գրողը պատմական անձանց գործերի փոխարեն նախապատվություն է տալիս արտահայտիչ խոսքին ու կատակին: Հիշարժան է Տրոնսկու սույն դիտողությունը, որ հետաքրքրաշարժ լինելու համար, Պլուտարքոսը չի խորշում անեկդոտից, նույնիսկ բամբասանքից. (Տե՛ս **Тронский И. М., История античной литературы**, էջ 239):
դ) Վերջապես ավելացնենք, որ այսպիսի խոսքերին անվերապահ հավատ ընծայող պատմաբանից (Մոմզեն, Ռեյնակ) կպահանջվի վավերական ընդունել Տիգրանի մյուս, միանգամայն անհավանական «ասածները», որոնք Պլուտարքոսը շարունակում է «ցիտել»։ Տիգրանն, իբր ավստումը է հայտնում, որ ճակատամարտելու է միայն Լուկոլլոսի և ոչ միանգամից հռոմեական բոլոր զորավարների հետ (**Plut.**, **Luc.** XXVII, 4): Իսկ պատերազմի նա-

խօրյակին, ծրագրելով արշավել հռոմեական Ասիա մարզը, նա իբր երկմտում էր, թե արդյո՞ք հռոմեացիները իսկույն Ասիայից չեն փախչի, երբ կտեսնեն նրա անթիվ-անհամար զորքերը, թե՞ կհամարձակվեն ճակատամարտել:

Ենթադրենք, որ Պլուտարքոսի այս պատկերում պահպանվել է Հերոդոտոսի ստեղծագործության մեջ արտացոլված Աբեմնյան արքայից արքա Քսերքսեսի կերպարի վերհուշ արձագանքը. Քսերքսեսը Հունաստանի դեմ պատերազմելուց առաջ հարց է տալիս, թե արդյո՞ք հելլենները կհամարձակվեն դիմադրել նրա վիթխարի բանակը տեսնելուց հետո (Տե՛ս **Кузнецова Т. И., Миллер Т. А.** Античная эпическая историография, էջ 35): Արքիսը, որի պոեմից օգտվում էր Պլուտարքոսը, բացառված չէ, որ ոգեշնչվում էր Հերոդոտոսի երկով, երբ գովերգում էր իր հերոսի պայքարը արևելյան արքայից արքայի դեմ: Կարծես նշմարելի է մի զուգահեռ նա: Որպես Քսերքսեսի ընդդիմախոսներ, սրանք փարատում են բռնակալի գոռոզամտությունը, Հերոդոտոսը ներկայացնում է Դեմարաթին և Արտաքանին (Տե՛ս **Кузнецова Т. И., Миллер Т. А.** նշվ. աշխ., էջ 51): Պլուտարքոսի պատմած միջադեպում համանման դեր կատարում է Տաքսիլեսը:

14. App. Mithr. 85.

15. Կատաֆրակտոս՝ գրահապատ հեծյալ զինվոր:

16. Ըստ Ապպիանոսի, Տիգրանի այրուժին հասցրել է մարտի մտցնել հռոմեական հեծելազորի հետ: Պլուտարքոսի հաղորդումից բխում է, որ հայկական զրահապատ այրուժինը Լուկուլլոսը հարվածեց, երբ այն անշարժ կանգնած էր տեղում: Փաստի այս հակասությունը կարող է բացատրվել, եթե ընդունենք, որ հռոմեական հեծելազորի գրոհին դիմագրավեց հայկական այրուժինը առաջապահ զորամասը: Պոնտական կողմնորոշում ունեցող աղբյուրի վրա հիմնվող Ապպիանոսը նշում է, որ հռոմեացիները Տիգրանի բանակատեղի թիկունքն անցնելուց հետո հարձակվեցին նախ զուսակի և այնուհետև միայն խառնաշփոթի մատնված հետևակի վրա:

Սալյուստիոսից և Տիտոս Լիվիոսից սկիզբ առնող հռոմեական պատմական ավանդույթը հակիրճ, բայց հստակ ներկայացնում է Ֆրոնտինոսը (մ. թ. մոտ 35-103 թթ.). «Լուկուլլոսը... զորքերի մի մասով (cum parte copiarum) իսկույն գրավելով մոտակա քլոի հարթ գագաթը, վազբով իջավ ներքևում գտնվող բշտամիների վրա, և այնուհետև հարձակվեց հեծելազորի վրա կողքից և իսկույն նրանց հետևակայիններին հետևից հալածելով, հետապնդեց և փայլուն հաղթանակ տարավ (Frontin. Strateg. II, 1, 4): Իր այս ուրվագծած պատկերը մեկ այլ տեղում (II, 1, 24) Ֆրոնտինոսը լրացնում է. Լուկուլլոսը <հարձակվեց դեռ չարքերը չդասավորած բշտամու վրա>: Ապպիանոսը պարզ նշում է մի կարևոր հանգամանք, իսկ պրոհռոմեական պատմագիրները միայն այն նկատի ունեն. հայերի համար աննկատելի է մնացել իրենց դիրքերի նկատմամբ հռոմեացիների խոր, շրջանցային մանևրը՝ թիկունքային և եզրային հարվածների նախապայմանը: Ընդ որում, Ֆրոնտինոսը միակն է հռոմեական պատմագիրների մեջ, որը նշում է, որ թիկունքային հարված հասցրած 3 լեգեոնը (18 հազար զինվոր) միայն մասն էին կազմում հռո-

մեական բանակի, այլ ոչ ամբողջ բանակը, ինչպես պնդում է Պլուտարքոսը:

17. Դիադեմա և գլխի արքայական ականակոտ կապ, թագավորական իշխանության նշան:

18. App., Mithr. 86: **Phut.**, Luc XXIX, 3: **Memn.** LVII: **Dio. Cass.** XXXVI, 2, 3.

19. **Cic.**, Pro P. Sestio oratio, 27,58 (թարգմանությունը մերն է)

20. Մեր քննադատությունը, հասցեագրված է մոտ մեկուկես հարյուրամյակ առաջ լույս տեսած աշխատությանը այն պատճառով, որ նրանում Տիգրանի պարտության վերաբերյալ արտահայտված հայացքները մեծ ազդեցություն թողեցին հետագա պատմաբանների տեսակետների ձևավորման վրա և իշխում են առ այսօր՝ մամական դերմանական պատմագրության մեջ: Օրինակ՝ Հերման Բենգտսոնի աշխատությունը (**Бенгтсон Г.** Правители эпохи эллинизма. М., 1982. Пер. Э. Д. Фролова. - Н. Bengtson. Herrschergestalten des Hellenismus. München, 1975).

Ցավոք մենք պետք է արձանագրենք շոշափված հարցի լուսաբանման մեջ թ. Մոմզենի ազդեցությունը Հ. Մանանդյանի վրա: Հ. Մանանդյանի գրքի 156-րդ էջում (14-րդ գլուխ) կարդում ենք. «Մեծ էին ու անասիման հուսահատությունը և լծումը հայկական արքունիքում», և այնուհետև Տիգրանի անձը նսեմացնող երանգավորումներով Մանանդյանը գրում է. «Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ: Տիգրանն ուշադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը... և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի նախապատրաստումը, և թե ընդհանրապես ռազմական գործի ղեկավարությունը»: Այսպես է գրում Մանանդյանը (նույն 156-րդ էջում), իսկ ահա այսպես՝ Մոմզենը. Միհրդատը «որն այժմ հնարավորություն ուներ նրա (Տիգրանի և Ռ. Մ.) վրա գործել անձնական ազդեցություն, իր եռանդով իրեն ենթարկեց այս թույլ մարդուն, և հասավ այն բանին, որ Տիգրանը ոչ միայն որոշեց շարունակել պատերազմը, այլև նրան հանձնեց քաղաքական և ռազմական ղեկավարությունը»: (**Моммзен** Զ., նշվ. աշխ., էջ 61): Նկատենք, որ այս պնդումները՝ Միհրդատին Տիգրանի կողմից ռազմական հրամանատարության հանձնման մասին, միանգամայն կամայական են և հերքվում են սկզբնաղբյուրների բազմաթիվ վկայություններով (Ապպիանոս, Դիոն Կասիոս, Պլուտարքոս), որոնց բազմիցս ցիտում և օգտագործում է Հ. Մանանդյանը:

Եթե մեջբերումներից երկորորդը միտումնավոր խեղաթյուրում է (Թ. Մոմզեն, ապա առաջինը դրա ոչ քննադատական յուրացումն է (Հ. Մանանդյան). Բացակայում են միայն արքաների անձի բնորոշող մակդիրները, միտքը նույնն է»:

Բայց ինչն է ամենազարմանալին. Մանանդյանի վերևում բերված հատվածը՝ «Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ», տողատակում ունի ծանոթագրություն, որտեղ կարդում ենք բառացիորեն հետևյալը. «Եվրոպական գիտնականները՝ Մոմզենը, Ռեյնախը և ուրիշները (**Моммзен. Римская история, III с. 58. Reinach** Mithridate Eupator, p. 363), նկարագրելով Միհրդատի ու Տիգրանի այս հանդիպումը, նշում են Տիգրանի անարիությունն ու փոքրգությունը: Այդ նախատիքները անհիմն են ու կամայական և չեն համապատասխանում

սկզբնաղբյուրներ տված տեղեկություններին»:

Մեր առջև բավականին տարօրինակ հակասություն է, (բոլորը մի էջում), ինչով այն բացատրել, դա մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս է:

21. App., Mithr. 87

22. Ապալիանոսի նշած ռազմունակ արական բնակչության քանակը (ընդգրկելով որպես կանոն 18-45 տարեկան մարդկանց) իրենից ներկայացնում է Հայաստանի հայ աշխատավոր բնակչության մեծ վտանգի պահին գյուղատնտեսական աշխատանքներից կտրված համայնականներին, երկրի գլխավոր աշխատուժը քանակապես: Մենք այստեղ դիտարկում ենք առնում Հայաստան բերված և ավելի ուշ հայացման ուղին բռնած օտարագրի կապադոկիացիներին և կիլիկիացիներին (տղամարդիկ, կամայք, երեխաները՝ մոտ 400 հազ.): Թեև Ապալիանոսի հաղորդումը անբավարար է հայկական բնակչության թիվը որոշելու համար, այնուամենայնիվ այս արձանագրված զորահավաքային մակարդակը (մոտ 100 հազարի սահմաններում), հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ մեծ չափազանցություն է այն կարծիքը, որ Տիգրանի օրոք Հայաստանն ունեցել է 5-6 միլիոն բնակչություն:

23. App., Mithr. 87, Memm., LVIII: Dio Cass., XXXVI, 1, 3, 1: Sallust IV, fr. 20.

24. Ուշագրավ է, որ այդ պահին Ադիաբենեն անկախ էր թե՛ Հայաստանից և թե՛ Պարթևստանից և անցել էր Հռոմի հովանավորության ներքո (Memm. LVIII)

25. Dio Cass., XXXVI, 3, 1

26. Տե՛ս Ziegler K. H., նշվ. աշխ., էջ 25-26:

27. Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 162:

28. Տե՛ս Моммзен Г. История Рима, III, էջ 62, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 162:

29. ա) Թշնամուն երկրի խորքը ներքաշելու ստրատեգիան իրագործելի է ընդարձակ և, որպես կանոն, ոչ խիտ բնակեցված տերիտորիաներ ունեցող պետությունների կողմից, երբ առաջխաղացող հակառակորդը հետևելով նահանջող կողմին (և թողնելով իր թիկունքում մեծ տարածություններ) երկարաձգում է իր հաղորդակցական ուղիները, հարկադրված է շատ զորքեր թողնել նրանց անվտանգությունն ու կանոնավոր աշխատանքը ապահովելու համար: Եվ բավական է նրա թիկունքային գծերի վրա կազմակերպել պարտիզանական շարժում և ներխուժած ու գրոհող կողմի (նրա առաջապահ, հարվածային զորամասի) վիճակը կղաճառ սպառնալից, եթե ոչ՝ անելանելի:

բ) Թշնամուն ներքաշելը, ինչը նշանակում է նրան սեփական պայմանների պարտադրում, իրագործելի է նահանջող զորքերի կողմից արհերգարդային մարտերի մղումով, ինչն արվում է դարձյալ գլխավոր ուժերի մասնակցությամբ: Սկզբնաղբյուրները չեն նշում (և չեն կարող նշել) որևէ վկայություն, որը գոնե ինչ-որ չափով ակնարկեր, որ 68 թ. ամռանը հայկական զորքերը հետևում էին մեծ մարտավարության:

30. Plut., Luc., XXXI.

31. Տե՛ս Կ. Էփադո (Klio, 1910, BD. X, 2, էջ 208). գերմանացի գիտնականին համաձայն է Հ. Մանանդյանը (նշվ. աշխ., էջ 168):

32. Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 169:

33. Դիշտ կարծիք հայտնելով, որ հայկական հեծելազորի փախուստը կեղծ

փախուստ էր, Հ. Մանանդյանը ավելացնում է, որ այդ «միջոցին հայկական նետածիզ արագաշարժ ծիավորները նոր ջարդ էին տալիս թշնամուն» (նշվ. աշխ., էջ 170): Այստեղ ամենևին պարզ չէ՝ ա) որ միջոցին, բ) այս ինչ ջարդ էր և ինչ ձևով էր դա արվում: Նաև բացահայտված չէ կռիվ ընթացքի պատկերը:

34. Հիմք կա կարծելու, որ Տիտոս Լիվիոսը՝ Արածանիի ճակատամարտի հարցում Պլուտարքոսի գլխավոր սկզբնաղբյուրը, նույնպես հետևում էր Սալյուստիոսի հեղինակավոր աշխատությանը: Սակայն վերջինիս տվյալները Տիտոս Լիվիոսը հաղորդում էր գումազարդված տեսքով, ինչին թերևս պետք է նպաստեր նրա ծանոթ լինելը Արխիաս Ամտիոքացու պոեմին:

35. Կոհորտ = 600 զինվոր

36. Plut., Luc., XXXI., 6

37. Dio Cass., XXXVI, 5.

38. Ի դեպ, այսպիսի մարտահմարն ընդունված էր դեռևս 7-րդ դարում Փոքր Ասիա ներխուժած կիմերների մոտ և սկյութների հեծելազորում, որոնք (594-585թթ.) իշխում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում (Սյունիքում, Արցախում): Ուստի բացառված չէ, որ այս տակտիկային հայերի ծանոթանալը սկիզբ է առնում այս ժողովուրդների հետ շփվելու ժամանակից:

39. Дьяконов И. М., Якобсон В. А., Янковская Н. Б. - Общие черты второго периода древней истории. - История древнего мира. М., 1982, т. II, с. 8

40. Տե՛ս Черненко Е. В. Скифские лучники. Киев, 1981, с. 140, 141

41. Տե՛ս Черненко Е. В. նշվ. աշխ., էջ 141:

42. Տե՛ս Блаватский В. Д. О стратегии и тактике скифов. - Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры (КСИИМК) XXXIV, М., Л., 1950, էջ 24.

Ըստ Բլավատսկու «Անդադար վրա հասնող և այնուհետև, փախչող սկյութական ծիավորների կռիակները կարող էին ուժասպառ անել բավական դիմացկուն հետևակին» (սկյութների նկարագրված տակտիկան հազիվ թե կարող էր լինել նույնքան արդյունավետ, երբ նրանք հանդիպում էին հեծյալ հակառակորդի: Այսպիսի դեպքերում միշտ չէ, որ կարելի էր չվտանգելով մարտի ելքը, փախուստի դիմել, թեկուզ հետո՝ ժողովելով և երիվարների շրջելով հակառակորդի վրա նորից գրոհելու մտադրությամբ: Թշնամին անպայման կղիմեր հետ հորդացող «հեղեղի» հետապնդմանը և նրան մեծ կորուստ կպատճառեր, անգամ եթե սկյութները հետ նետահարերին իրենց սլացքի ժամանակ»:

43. Sallust., IV (fr.) 75

44. Dio Cass., XXXVI, 5

45. Dio Cass., XXXVI, 5 (2)

46. Dio Cass., XXXVI, 6 (Այս հատվածը բերում ենք Ս. Մ. Կրկյաշարյանի քարգմանությամբ)

47. Plut., Luc., XXXII

48. **Cic.**, De imperio Pompeii or IX, 23-24.
49. Թ. Մոմմենն իր կողմից ավելացնում է, որ զինվորների դժգոհության վրա անդրադառնում էր հռոմեական առևտրադրամատեր խավերի վրդովմունքը՝ Ասիա մարզում Լուկուլլոսի վարած քաղաքականությամբ (**Մոմմեն T.**, նշվ. աշխ., հ. III, էջ 69): Մոմմեննի այս ենթադրության հետ համաձայն է Օ. Ի. Սևաստյանովան (նշվ., աշխ., էջ 118):
- Սակայն հեռավոր Ասիայում ֆինանսատերերի դժգոհությունը հազիվ թե կարող էր պայմանավորել Արածանիի ճակատամարտից անմիջապես հետո հռոմեական բանակում ծագած ընդվզումը: Հռոմեական բանակում կար միայն մի մարդ, որի դիրքորոշման վրա կարող էր ազդել վաշխառուների և կապալառուների տրամադրությունը: Դա Պուբլիոս Կլոդիոսն էր՝ Ապիոս Կլավդիոսի կրտսեր եղբայրը, հետագայում հռոմեական դեմոկրատական շարժման պարագլուխներից մեկը: Նա հակալուկուլլոսյան պրոպագանդա է սկսում գործերում, որտեղ արդեն կային դժգոհության պատճառներ: Կարևոր է նշել, որ Դիոն Կասիոսի վկայությամբ (**Dio Cass.**, XXXVII, 14, 17) Պուբլիոս Կլոդիոսը սկսեց ընդվզման սադրել զինվորներին, երբ լեգեոնները կանգնած էին Մծբինի և Տալավրայի մոտ, այսինքն՝ իրենց համար Արածանիի անհաջող ճակատամարտից բավական հետո:
50. **App.**, Mithr. 87 (թարգմ. մերն է):
51. Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 161-164:
52. Նույն տեղը՝ էջ 162-164:
53. Հետևաբար պատմական հիմք չունեն ու վավերական չեն Հ. Մանանդյանի պնդումներն այն մասին, որ Լուկուլլոսը, Արտաշատի վրա արշավանքը սկսելով 68 թ. «գարնան վերջին» (էջ 161), ամբողջ ամառ «առնվազն մոտ երկու ամիս» (էջ 165) Վանա լճի հյուսիսային կողմերում ապարդյուն տեղաշարժեր էր գործում հակառակորդին ճակատամարտ տալու մտադրությամբ, և Մշո դաշտից մինչև Արածանիի վերին հոսանքը 150 կմ «համեմատաբար փոքր տարածությունը անցել էր մոտ 2-3 ամսվա ընթացքում» (էջ 171): Նման բաներ իրականում չեն եղել: Այլ Լուկուլլոսը, ամռան կեսին (հուլիս ամսին) դուրս գալով Կորդուքից, նպատակասլաց, արագացված առաջխաղացմամբ, տեղական դիմադրությունը հաղթահարելով երթի ժամանակ, արդեն սեպտեմբերի սկզբին սպառնալիք ստեղծեց Արտաշատի համար:
54. Կարծում ենք, որ հիմնավոր է նաև առաջ քաշել Ապպիանոսի այս հաղորդման մեկ այլ բացատրությունը: Հեծելազորի «պարտությունը» իրականում ռազմական խորամանկություն էր, որի նպատակն էր Լուկուլլոսին մոլորեցնել, ներշնչել նրան վստահություն, որ նա այժմ հեշտությամբ, արդեն ապահով լինելով հայ հեծելազորի հարձակումից, կկարողանա ոչնչացնել հայկական հետևակը, այսինքն՝ ձևացրած պարտությունը հռոմեացիներին շրջապատման մեջ ներքաշելու դիտավորյալ պլանավորված գործողություն էր: Լուկուլլոսը այս «հաղթանակից» հետո մոտենում է Սիիրդատի դիրքին առանց, վախենալու, այսինքն՝ գործում է անզուգական, և Տիգրանը հնարավորություն է ստանում ֆիկունքային հարվածի համար:
55. Այստեղ օրինաչափ է հարցնելը. արդյոք Տիգրանը կարող էր սկսել վճռական գրոհը ավելի ուշ, երբ հռոմեացիներն արդեն ներգրավված էին ճակատ

տամարտի մեջ հետևակի հետ: Սակայն Լուկուլլոսին շրջապատման մեջ գցելու համար անհրաժեշտ է նրանից հեռու քաղցնել մեծ հեծելազորային ուժերը: Ապպիանոսը պարզորոշ հաղորդում է, որ նրանք գալիս էին հեծվից: Հարձակվելով ավելի ուշ՝ Տիգրանը կարող էր Լուկուլլոսին ժամանակ տալ հայկական աշխարհազորի ջախջախման համար: Բացառված չէ, որ այս ճակատամարտին կարող է վերաբերել Սալլուստիոսից վատ վիճակով պահպանված մի անորոշ պատառիկ, որից, կարծես, պետք է եզրակացնենք, որ Լուկուլլոսի լեգեոնների և Սիիրդատի ղեկավարած հետևակի միջև մարտը տեղի է ունեցել: Այնտեղ խոսվում է հռոմեական ինչ-որ կոհորտների մասին, որոնք հարձակվում են մարտնչելուց հոգնած հակառակորդի վրա:

56. **Dio Cass.**, XXXVI, 8.
57. Տե՛ս **Մոմմեն T.**, նշվ. աշխ., հ. III, էջ 64:
58. Հավանաբար պետք է խոսել Հռոմի իշխող ոլորտներում Տիգրանի և Սիիրդատի հանդեպ եղած տարբեր մոտեցման մասին: Այստեղ հատկանշական են վերևում բերված Կիկերոնի բնորոշումները. ինչպես կարելի է դրանցից եզրակացնել, Սիիրդատը նախ և առաջ Հռոմեական տերության ռիսերիմ ուսոխն է (հռոմեական քաղաքացիներին սպանողը), իսկ Տիգրանը՝ իրավահավասար դիրքերից մրցակցող հզոր հակառակորդ: Բայց այդ մոտեցումը պայմանավորված էր արքաների տարբեր գործելակերպով:
59. Թ. Մոմմենը (Տե՛ս **Մոմմեն T.**, նշվ. աշխ., հ. III, էջ 66) ռազմական արվեստի հրաշք է համարում Հայաստանից Փոքր Ասիա հռոմեական բանակի բարեհաջող վերադարձը: Բայց, ինչպես տեսանք, այդ հանգամանքը պայմանավորված էր ռազմա-քաղաքական բնույթի մի շարք պատճառների գոմարումներով, որոնց մեջ իր կարևոր տեղն ուներ Տիգրանի դիրքորոշումը:
60. Տե՛ս **Մոմմեն T.**, նշվ. աշխ., հ. III, էջ 62, **Reinach Th.**, նշվ. աշխ., էջ 373-374:
61. **Dio Cass.**, XXXVI, 14.
62. **Dio Cass.**, XXXVI, 14, 15.
63. **Cic.**, Pro P. Sestio oratio, 27, 58

Գլուխ յոթերորդ
**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈՈՍԻ
ԵՎ
ՊԱՐԹԵՎՍԱՆԻ ՀԵՏ 66-64 ԹԹ.**

67 թ. գարնանը պատերազմն ընդհատվեց: Արևելքում հռոմեացիների կռիվների հայկական փուլը ունեցավ պարտությունը հավասարվող ելք: Հայաստանը մնաց չհպատակեցված: Արտաշատի վրա գրոհը հետ մղվեց հռոմեացիների համար մեծ կորուստներով: Համառ պայքարում գրավված Պոնտոսն ազատագրվեց, Միհրդատը հաստատվեց հայրական թագավորությունում: Կապադովկիայի վրա (որը Լուկոկլոսին տրամադրել էր նյութական օգնություն) կախվել էր հայերի և պոնտացիների հարձակման վտանգը, որն իրեն երկար սպասել չտվեց:

Այնուամենայնիվ դեպի Արևելք հռոմի առաջխաղացման մեջ առկա էին նշանակալից արդյունքներ: Տիգրան Մեծի արևելամիջերկրածովյան հելլենիստական տերությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Տիգրանի իշխանությունն այժմ վերջանում էր Եփրատի և Տիգրիսի մոտ: Հռոմեացիները հսկողություն սահմանեցին Սիրիական թագավորության նկատմամբ, որտեղ իշխանությունն անցել էր հին թագավորական տոհմին:

73-71 թթ. պատերազմում տրոհվեց Միհրդատի պոնտա-սևծովյան տերությունը: Պոնտոսից անջատվեցին Բոսպորն ու Կոդքիսը: Նրանց իշխում էր հռոմեացիների դաշնակից Մախարեսը՝ Միհրդատի որդին: 67-66 թթ. Պոնտոսն իրենից ներկայացնում էր պատերազմից ավերված ոչ մեծ պետություն, որն ամփոփվել էր Հյուսիսային Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի շրջանակներում: Լուկոկլոսի արշավանքները անվերականգնելիորեն խարխլեցին

Հռոմի հակառակորդների հզորությունը և նախապատրաստեցին Պոմպեոսի համեմատաբար դյուրին հաղթարշավը:

Այսպիսով, դաշնակիցների՝ Տիգրանի և Միհրդատի, հաջողությունն իրականում հարաբերական էր: Պաշտպանելով իրենց գոյությունը՝ նրանք այլևս ի վիճակի չէին իրենք հարձակվել:

Հռոմեական զորքերի նահանջը և պատերազմական գործողությունների դադարելը 67 թ. ամռանը, ամենևին էլ չլինելով պատերազմի ավարտ, բարդ ռազմա-քաղաքական պրոբլեմներ էր դնում Տիգրանի և Միհրդատի առջև: Պատերազմում տիրող անդորրի ընթացքում, 67 թ. գարնան-ամռանից սկսած, Հռոմում Գաբինիոսի օրինագծով Պոմպեոսի՝ ծովահենների դեմ կռվում հրամանատար կարգվելուց մինչև 66 թ. հունվարը, երբ Մանիլիոսի օրենքով Պոմպեոսը Արևելքում ստանձնեց անսահմանափակ ռազմական և քաղաքական լիազորություններ, դաշնակից թագավորները չէին փորձում վերսկսել լայնածավալ հարձակում: Տիգրանի և Միհրդատի բանակներին դիմակայում էին հակառակորդի հետևյալ զորքերը՝ Գալատիայում (տրոկմեր ցեղի երկրում՝ Գալիս գետի վրա) Լուկոկլոսի լեգեոնները՝ կատարյալ կազմալուծված վիճակում, Ասիայում՝ Մանիոս Ակիլիոս Գլաբրիոնի աննշան ուժերը և Կիլիկիայում՝ Մարկիոս Ռեքսի նոր հավաքագրված 3 լեգեոնը:

Հռոմեացիների ուժերը ցրված էին, նրանց մեջ չկար հրամանատարության միասնություն, գործողությունների կոորդինացում:

Չնայած այդ պահին թշնամու նկատմամբ ունեցած թվական գերազանցությանն ու որոշ ստրատեգիական առավելությանը, Տիգրանն ու Միհրդատը սահմանափակվեցին տեղական նշանակության պատերազմական գործողություններով:

Պոնտական զորքերի առանձին շոկատներ դարձյալ սկսեցին ահ ու սարսափ սփռել Բյութանիայում՝ հռոմեական զաղութաբանակների մեջ, հայկական հեծելազորը մեղականի հետ միասին անցավ Եփրատը և Արիոբարդանին հարկադրեց դիմել փախուստի: Սակայն այս երկրորդական և վաղուց արդեն անզոր հակառակորդի ահաբեկումը, իրականում, ռազմական զբոսանք էր և հազիվ թե կարող է վկայել Տիգրանի լուրջ մտադրության մասին՝ պատերազմը փոխադրել Հայաստանի սահմաններից հեռու, հռոմեական տիրույթների խորքը:

Տիգրանի արտաքին քաղաքական դիրքորոշման հարցում բավականին հատկանշական է նրա չեզոք դիրքը Սիրիայում կատարվող անցքերի նկատմամբ, որտեղ ստեղծված իրադրությունը, կարծես թե, պետք է նպաստեր մտնել իր նախկին անդեփրատյան թագավորությունը:

Ղեկավարվելով Սելևկյան դինաստիայի արքաների կողմից՝ հելլենիստական Սիրիան վերստին, Տիգրանի իշխանությունը նախորդած շրջանի նման, պառակտվեց: Նոր թագավոր դարձած Անտիոքոս XIII-ը հակառակորդ ուներ հանձին Փիլիպպոս II-ի: Դժտություններով տարված, այս կառավարիչներն անկարող էին դիմագրավելու այս տարիներին (68-64թթ.) Սիրիա՝ էլ-Ձազիրա անապատից արաբական քոչվորների սաստկացած ներհոսքը և իրենք էին ներգրավում արաբ շեյխերին մասնակցելու իրենց պառակտումներին:

Թե՛ Սելևկյանները (Անտիոքոսն ու Փիլիպպոսը), թե՛ Անտիոքի քաղաքացիներն ակնկալում էին Հռոմի օգնությունը: Փիլիպպոս II-ը, որին հաջողվել էր տապալել Անտիոքոս XIII-ին, աշխատում էր ծանաչվել Հռոմի կողմից: 67 թ. գարնանը Արևմտյան (Լեռնային) Կիլիկիայի պրոպրետոր Մարկիոս Ռեքսը, հավանաբար գործելով սենատի կարգադրությամբ, պաշտոնական այցով ժամանեց Փիլիպպոսի մոտ՝ Անտիոք: Դրանու ճիշտ կարծիքով այցի նպատակն էր ցուցադրել անտիոքցիներին Հռոմի աջակցությունը և միաժամանակ պարզել երկրում արքայական իշխանության հեղինակությունը: Սակայն Կիլիկիայում իր ձեռքի տակ երեք լեզեոն ունեցած Մարկիոս Ռեքսի ժամանելն Անտիոք պայմանավորված էր ևս մի բավական որոշակի պատճառով՝ Տիգրանի զորքերի դուրս գալով Վերին Եփրատի ափերը, Սիրիայի հյուսիսային սահմանը: Անտիոքում հռոմեացիների համար կազմակերպվեց հանդիսավոր ընդունելություն: Հռոմը, Սելևկյանները, անտիոքցիները փաստորեն ցուցադրում էին իրենց միասնությունը:

Մոտ 67 թ. աշնանը Անտիոք եկավ Պուբլիոս Կլոդիոսը՝ Որպես պաշտոնական անձ՝ Հռոմի ներկայացուցիչ, Դիոնի բնութագրմամբ նաև՝ անտիոքցիների դաշնակից, Պուբլիոս Կլոդիոսը մասնակցեց Անտիոքի կոնֆլիկտին արաբական շեյխերի հետ, որոնք ավերում էին մայրաքաղաքի գյուղական շրջակայքը:

Փոքր-ինչ ավելի ուշ ժամանակին է վերաբերում Եփսոսի

այն վկայությունը, որից բխում է, որ 67 թ. աշնանը Կիլիկիայում ափ իջած Պոմպեոսին Անտիոքը ի նշան հավատարմության հանձնեց պատանդներին⁵, որոնց Պոմպեոսը ազատեց 64 թ. Սիրիա մտնելուց հետո: Հռոմեական ազդեցության ուժեղացումը Անտիոքում, նրա քաղաքացիական համայնքում աճող հույսերը հռոմեացիների մոտալուտ միջամտության նկատմամբ գերծ պահեցին Տիգրանին Սիրիա մտնելուց:

Շուտով ասպարեզ եկավ մի լուրջ պատճառ ևս, որը հարկադրում էր Տիգրանին չանցնել Եփրատը 67թ. ամռանը ծովում ծավալվեցին դաշնակից արքաների շահերին դիպչող իրադարձություններ: Գնեսո Պոմպեոսը մի վիթխարի ռազմական գործողությունում և արտասովոր կարճ ժամկետում՝ երեք ամսում վերացրեց ծովահենների տիրակալությունը Միջերկրական ծովում: Կիլիկիայի ափերի մոտ հռոմեացիները ջախջախեցին ծովահենների վերջին ուժերը: Տիգրանին ու Միհրդատին պարզ էր, որ ծովահենային շարժման ոչնչացումը Արևելքում նոր, մեծ հռոմեական գրոհին նախապատրաստող քայլն է: Թագավորները չէին կասկածում, որ կրետացիների և կիլիկիացիների ռազմանավատորմերին հաղթելուց հետո Պոմպեոսը արշավելու էր նրանց դեմ: Արևելամիջերկրածովքի ջրերում հռոմեական էսկադրաների հայտնվելը, իսկ այնուհետև 67 թ. աշնանը Պոմպեոսի ոտք դնելը Դաշտային (Արևելյան) Կիլիկիա, ուր նա իր ունեցած զգալի ուժերին միացրեց Մարկիոս Ռեքսի երեք լեզեոնը, համաձայն Կիլիկիոսի կարևոր ցուցմունքի՝ «դանդաղեցրեց Տիգրանի շարժումը»:

Օկուպացնելով Կիլիկիան, որը ձևականորեն դեռ համարվում էր Սիրիայի հելլենիստական թագավորության տարածքը, Պոմպեոսի զորքերը վերաբնակեցրին գերի վերցված ծովահեններին այն քաղաքներում, որոնց բնակչությունը Տիգրանի կողմից տեղահանվել էր Հայաստան: Ստեղծելով Կիլիկիայում հռոմեական իշխանության նոր հենակետ ու համախմբելով իր ուժերը, Պոմպեոսը սպասում էր իր հին փափագի կատարմանը՝ Միհրդատի և Տիգրանի դեմ պատերազմում գերազույն հրամանատար կարգվելուն: Հռոմում իր բազմաթիվ կողմնակիցների ջանքերով այս հույսերն իրականացան: 66 թ. հունվարին ժողովրդական տրիբուն Մանիլիոսը կոմիցիաներին օրինագիծ առաջարկեց

Պոմպեյուսին Արևելքում գերագույն իշխանություն (imperium maius) վերապահելու մասին¹⁰ : Մանիլիոսի օրինագծի պաշտպանությունը մեծ ճառով հանդես եկավ Կիկերոնը, որը կոչ արեց վրեժխնդիր լինել Միհրդատից՝ հռոմեական ժողովրդի հանդեպ գործած հանցանքների համար: Պատերազմի անհրաժեշտությունը Կիկերոնը հիմնավորում էր մեծ եկամուտներ՝ բերող Ասիա մարզը Միհրդատից պաշտպանելու գաղափարով: Ի դեպ նկատենք, որ աշխատելով ձեռք բերել կոմիցիաների դրական որոշումը, Կիկերոնը բացահայտ ձևով չափազանցում էր հռոմեական տիրույթների վրա Միհրդատի հարձակման վտանգը: Պոնտական թագավորը, ինչպես նշել ենք, զուրկ էր առաջվա հզորությունից: Կոմիցիաները ընդունեցին Մանիլիոսի օրինագիծը:

Մինչ հռոմում քննարկվում էին Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ ուղղված որոշումները, արքաները չէին փորձում խոչընդոտել նրանց դեմ ծավալվող պատրաստություններին: Հենց այդ ժամանակին է վերաբերում նրանց փոխհարաբերությունների վատթարացումը: Խզվում է հայ-պոնտական դաշնակցությունը: Այդ կարևոր իրադարձությանը նախորդեց մի ողբերգական միջադեպ, որի վրա ավելորդ չէ կանգ առնել:

Որսորդության ժամանակ Տիգրանը սպանել տվեց իր և Կլեոպատրայի երկրորդ որդուն: Այս անցքի միակ սկզբնաղբյուրից՝ Ապպիանոսի հաղորդումից, կարելի է պատկերացնել հետևյալը: Որս անելիս Տիգրանն ու նրա երկու որդին առանձնացել էին հետմնացած շքախմբից: Հանկարծակի երիվարը վայր գցեց արքային: Անհաջող ընկնելուց Տիգրանը կորցրեց գիտակցությունը և միջնակ որդին՝ գահաժառանգը, համարելով հորը մեռած, արքայի գլխից պոկեց դիադեման՝ արքայական իշխանության նշանը: Հոր վախճանի անժխտելի ապացույցը՝ դիադեման ձեռքին, նա սուրաց դեպի շքախումբը: Արքայի հետ մնաց կրտսեր որդին՝ Տիգրանը: Շուտով թագավորը ուշքի եկավ և իր շուրջը ժողովված արքունի մարդկանց հրամայեց սպանել որդուն, ինչն անհապաղ ի կատար ածվեց: Իր սրբազան արքայական անձը՝ պետականության այս մարմնացումը, անթերի պաշտելու պահանջը գերակշռել է հայրական մտերմության զգացմունքին: Ոչ կարելի է արդարացնել Տիգրանին, ո՛չ էլ բարդացնել որդու զանցանքի չափը: Իր ան-

միտ վարմունքով արքայազնը, իրոք, որ անհարգալից է վերաբերվել դեպի թագավորը (անկախ նրանից, ողջ էր նա, թե մեռած): Հափշտակելով արքայանշանը, անգամ գահաժառանգ լինելով հանդերձ, նա արքայի հեղինակության համար նվաստացուցիչ կերպով խախտել է իշխանության փոխանցման ծիսակարգը, որն ընդունված էր պետության մեջ, և դա բավական էր, որպեսզի Տիգրանն անողորմաբար վարվեր որդու հետ: Միջնակ որդու մահապատժեց հետո Տիգրանն իրեն ժառանգ կարգեց իր և Կլեոպատրայի կրտսեր որդուն՝ Տիգրանին:

Պատմական երկերում Հայաստանի և Պոնտոսի դաշնակցության պառակտումն իրավացիորեն կապվում է Տիգրան Կրտսերի ապստամբության հետ¹²: Ըստ պատմաբանների, հայ-պոնտական միության խորտակումը պայմանավորված էր Տիգրանին գահնկեց անելու այս փորձում Միհրդատի խառը դերով¹³: Նրանց այս տեսակետը հենվում է Դիոն Կասիոսի այն վկայության վրա, ըստ որի Տիգրան թագավորը կասկածում էր, որ իր որդուն ապստամբության էր սադրել նրա պապ Միհրդատը¹⁴: Իր կարևորությունը հանդերձ, Դիոնի պահպանած փաստը չի գտել պատշաճ բացատրություն պատմական երկերում:

Ընդունենք, որ Տիգրանը լուրջ հիմք ուներ Միհրդատին կասկածելու և Պոնտացին, իրոք, որ դրդում էր Տիգրան Կրտսերին ըմբոստանալ հոր դեմ: Այդ դեպքում, ինչո՞ւմ էր Միհրդատի շահագրգռվածությանը տապալել Տիգրանին՝ 69-67 թթ. պատերազմի իր դաշնակցին: Այս հարցին կարելի է տալ միայն մեկ պատասխան: Տիգրանը ձգտում էր կնքել հաշտություն, մի բան, որին չէր կարող հուսալ պոնտական թագավորը: Պոնտական թագավորության ոչնչացումը դարձավ Արևելքում հռոմի քաղաքականության առաջնահերթ խնդիրը:

Այս տեսանկյունից ուշագրավ են Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի տվյալները Միհրդատի հեծելազորի քանակի տարբերության վերաբերյալ: 67 թ. Լուկուլլոսի լեգեոնների դեմ մղված կռիվներում այն հասնում էր 8 հազարի, իսկ 66 թ. Պոմպեյոսի դեմ պատերազմին մասնակցում էր ընդամենը 2-3 հազար հեծելամարտիկ: Սկզբնաղբյուրներում, անկասկած, արձանագրված էր 66 թ. պոնտական բանակի շարքերում եղած 4 հազարանոց հայկական այ-

րուձիու բացակայությունը, որի հետ միասին Միհրդատի հեծելազորը կազմում էր 8 հազարանոց զորամիավորում: Բնականաբար հայկական հեծելազորը չէր կարող անհետանալ կործանվելով իր իսկ մղած հաղթական կռիվներում: Ըստ երևույթին, տեղ է գտել հետևյալ փաստը. Պոնտոսում որպես դաշնակից զորք մարտնչող հայկական հեծելազորը Տիգրանը հանեց Միհրդատի հրամանատարությունից, վերադարձրեց Հայաստան:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է կարծել, որ թոռանը սադրելով ապստամբություն, Միհրդատն իր կողմից անում էր այն ամենը, ինչը հնարավոր էր պատերազմից Հայաստանի հավանական դուրս գալն արգելակելու համար: Նա ակնկալում էր դաշնակից ձեռք բերել հանձին գահ բարձրացած Տիգրան Կրասերի: Հավանաբար պետք է կարծել, որ իր կարծատե, բայց փոթորկալից գործունեությունը Տիգրան Կրասերը սկսեց որպես հայ ավագանու այն խմբավորման պարագլուխ, որը Պոնտոսի հետ դաշինքում Հռոմի դեմ պատերազմը շարունակելու կողմնակիցն էր:

Կիկերոնի վերը բերված վկայությունը (Պոմպեոսի ափ իջնելը Կիլիկիայում կասեցրեց Տիգրանի շարժումը) ցույց է տալիս, որ Դաշտային Կիլիկիայում Պոմպեոսի ափ իջնելու ժամանակ Տիգրանը Կապադովկիայից իր արյուձին վերադարձրեց Հայաստան. 67 թ. աշնանը, Տիգրանը դեռ կանգնած էր Մոփքում:

Գտնվելով դեռ Կիլիկիայում՝ 66 թ. գարնանը Պոմպեոսը Տիգրանի դեմ ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկով դեսպաններ հղեց Փրաատ III-ի մոտ: Դիոն Կասիոսը հաղորդում է, որ Հռոմեա-պարթևական համաձայնություն կնքվելուց հետո, երբ Փրատը խորհում էր իր առաջիկա գործողությունների մասին, պարթևական արքունիք ժամանեց Տիգրան Կրասերը, որը պարտվել էր հոր դեմ պատերազմում¹⁵: Այն հանգամանքը թույլ է տալիս բավական ճշգրտությամբ հաստատել, որ Հռոմի և Պարթևստանի բանակցություններն ընթանում էին Հայաստանում պատերազմի թեժ պահին: Հավանաբար Տիգրանը գործնականորեն ի վիճակի չէր կասեցնել ռազմական դաշինքի կնքումը իր հակառակորդների միջև: Տիգրան Կրասերի ապստամբությունը, որը ծնվեց 66 թ. գարնանը, բռնկվել էր դեռևս 67 թ. աշնանը: Այն զուգահեռեց Կիլիկիայում Պոմպեոսի զորքերի երևան գալուն և, թվում է՝ կանխեց

Հռոմի հետ խաղաղ շփումների մեջ մտնելու Տիգրանի ամեն մի հնարավորությունը:

Նկարագրված իրադրության վերաբերյալ օրինաչափ է հարցը. արդյոք կարո՞ղ էր Տիգրանի խաղաղասիրական ձգտումներին դրական արձագանքել Պոմպեոսը, որն եկել էր Արևելք 70-80 հազարանոց զորքով՝ ոչ թե վաղնջական թշնամիների հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու, այլ նրանց պատժելու և հպատակեցնելու: Ընդ որում Պոմպեոսը լի էր զորավարական փառասիրությամբ, Լուկուլլոսին գերազանցելու փափագով: Պոմպեոսը հանդես եկավ որպես Տիգրանի հին թշնամիների՝ Արշակունիների դաշնակից և հայոց թագավորի հակառակորդ, որն իր դիվանագիտական նախաձեռնությամբ վերացրեց Հայաստանի հետ հաշտության հնարավորությունը: Հայաստանը դիտվում էր որպես թշնամի, որին Պոնտոսի նկատմամբ հաղթանակ տանելուց հետո, Պոմպեոսը մտադիր էր ջախջախել:

Հայոց գահաժառանգի և նրա համախոհների ժամանելն Արշակունյաց արքունիք փարատեց Փրատի վերջին տարակուսանքները: Տիգրան Կրասերը անձամբ համոզեց Փրատին հետևել Պոմպեոսի առաջարկին և հարձակվել Հայաստանի վրա: Դեպի թագավորական իշխանություն իր գլխավոր նպատակին ուղղված խորդուբորդ ու ոլորուն ծանապարհին արքայազն Տիգրանը քանիցս հարկադրված էր փոխել իր քաղաքական համոզմունքները: Միհրդատ Եվպատորի հետևորդից և Հռոմի ապագա թշնամի դառնալու թեկնածուից նա վերածվեց Հռոմին դաշնակցած պարթև թագավորի դրածոյի և այժմ աջակցում էր Պոմպեոսի ծրագրերի իրականացմանը: Պարթևական վեհապետը ծանաչեց Տիգրան Կրասերին Հայաստանի թագավոր: Փրատը այլևս չէր կասկածում իր ձեռնարկման հաջողությանը և իր աղջկան կնության տվեց «Տիգրան III թագավորին»: 66-ի գարնանը արքայից արքա Փրատ III-ը բազմաքանակ ուժերով, մոտ 50 հազարանոց զորաբանակով (հիմնականում՝ հեծելազոր), իր դաշնակցի և փեսայի՝ «հայոց թագավոր Տիգրան III-ի» ուղեկցությամբ շարժվեց Հայաստանի վրա: Այսպիսով, Հայաստանի դեմ Հռոմի և Պարթևստանի ռազմական դաշինքը՝ սիմախիան, դեռևս 92 թ. քննարկված նախագծից վերածվեց ահաբեկող իրականության: Հռոմը ծանաչում

էր Փրաատի արքայից արքա տիտղոսը, երկու աշխարհակալությունների միջև սահմանը պիտի անցներ Եփրատի վրայով: Փրաատը համարձակվեց Տիգրանի դեմ պատերազմ սկսել միայն որպես հռոմեացիների դաշնակից (դեռ մեծ էր երկյուղը Տիգրանի անվան առաջ)՝ նախապես նրանց հետ համաձայնություն գալով:

66թ. գարնանը հաշտության հակված Տիգրանին հռոմը ցուցադրում էր իր անհաշտ դիրքը: Այս դիրքը Տիգրանին մատնում էր դժվարին կացության՝ դատապարտելով նրան ծանր պատերազմի ընդդեմ Պարթևստանի, պայքարի նոր փուլի ընդդեմ որդու, և ի վերջո անխուսափելի բախման հռոմի գերազանցող ուժերի հետ: Վտանգավոր վիճակը չդրդեց Տիգրանին հակվել Միհրդատի հետ իր էությունմբ կորսյան մատնված դաշինքին: Տիգրանը հավատարիմ էր մնում հռոմեական տերության հետ անպայման հաշտություն կնքելու իր ձգտմանը, այն համոզմանը, որ հռոմի հետ հաշտության պայմանագիրն իրագործելի է:

Պոմպեոսի պատերազմական գործողությունները Միհրդատի դեմ և Փրաատին՝ ընդդեմ Տիգրան Մեծի սկսվեցին միաժամանակ, համարյա միաժամանակ էլ ավարտվեցին:

Հաղթահարելով հայկական և մեդական հեծելազորի դիմադրությունը՝ պարթևները գրավեցին Ատրպատականի թագավորությունը: Պետք է կարծել, որ այդ ժամանակ գահընկեց արվեց Տիգրանի վասալ և փեսա Միհրդատ Մեդացին: Սկզբնաղբյուրները 64թ.¹⁶ Փրաասպա քաղաքում թագավոր են հիշատակում ոմն Դարեհի¹⁶, ըստ երևույթին, պարթևների դրածոյին. Փրաատը հպատակեցրեց Ադիաբենեն, որը Տիգրանի տերության փլուզման իրավիճակում վայելում էր կատարյալ անկախություն (69-66): Օսրոենեում իշխող Աբգարյանները, չնայած հռոմեացիների հետ իրենց մտերմությանը, ևս պարթևների տիրապետության տակ ընկան: Պարթևական զորքերը գրավեցին Միգդոնիան, այնուհետև նրանք գավթեցին Կորդուքը:

Փրաատի արշավանքով վերականգնվեց Պարթևական պետության մեծատիրական դիրքը: Նա վերագրավեց Հյուսիսային Մեդիան և Միջագետքը: Իր պարտությունից տասնինը տարի անց Պարթևական Իրանը Հայաստանին հարված էր հասցնում իր ողջ հզորությամբ: Պարթևական այրուձին չկանգնեց Արաքսի առջև:

Անցնելով հայ-ատրպատական սահմանը, ինչպես և Միհրդատ II Մեծի օրոք, պարթևները հորդացին Արարատյան դաշտ՝ սլանալով դեպի Արտաշատ: Տիգրանը հասցրեց թողնել մայրաքաղաքը (բացառված չէ, որ որդու դեմ պատերազմը նա ավարտեց Արտաշատում): Արքան նահանջեց դժվարամատչելի լեռնային վայրերը: Պաշտպանությանը լավ պատրաստված Արտաշատը կանգնեցրեց պարթևական զորքերի առաջխաղացումը: Փրաատը և Տիգրան կրտսերն ամրողջ ամառ-աշուն համառորեն, բայց ապարդյուն պաշարում էին մայրաքաղաքը: 68 թ. աշնանը Հայկական թագավորության համար ստեղծվեց ճգնաժամային իրավիճակ: Արարատյան դաշտը հեղեղված էր պարթևական հեծելազորով: Փրաատը համառորեն ջանում էր տապալել Տիգրանին և հայոց գահին դնել իր մանկավիհին: Ճիշտ նույն ժամանակ Տիգրանի պետության Հյուսիս-արևմտյան սահմաններում՝ Փոքր Հայքում ծավալվում էին պոնտական ողբերգության եզրափակիչ գործողությունները: Պոմպեոսը 80 հազարանոց բանակով, նեղելով Միհրդատի փոքրաթիվ (32 հազ.) զորքերին դեպի Փոքր Հայքի Դաստեյրաբերդը (Ակիրխսենեի հարևանությամբ), շրջապատեց նրանց և 40-45 օր պաշարված պահեց: Միհրդատին հաջողվեց շրջապատումից դուրս բերել իր ուժերը. հռոմեացիները, երեք օր նրան հետապնդելուց հետո, վրա հասան և գիշերային ճակատամարտում, Լիկ գետից ոչ հեռու կործանեցին պոնտական զորքերին:

Պոնտական պետությունն այլևս չկար: Պոմպեոսը ծրագրեց ներխուժել Հայաստան: Անձամբ Տիգրանին Պոմպեոսը մտադիր էր կապանքների¹⁷ մեջ դնել: Հայկական պետության վրա ծանրացավ երկու հզոր հակառակորդների դեմ միաժամանակյա պատերազմի մահացու վտանգը: Մի թևի վրա ունենալով Պոմպեոսի հարձակման պատրաստ զորաբանակը (70-80 հազ.), իսկ մյուսի վրա՝ պարթևներին (50 հազ.), Տիգրանն իր առջև նպատակ էր դրել ամեն գնով խուսափել երկու ճակատով անհուսալի պատերազմից: Նա առաջվա պես չէր հրաժարվում հռոմի հետ խաղաղություն հաստատելու մտքից: Սակայն հռոմի հետ խաղաղության բանակցություններ սկսելու կամ էլ վատագույն՝ Պոմպեոսից մերժվելու դեպքում, անողոք նվաճողի դեմ հուսահատ պայքար մղելու համար անհրաժեշտ էր ամենից առաջ ջարդել պարթևներ-

րին: Երկու դեպքում էլ՝ թե՛ խաղաղություն, թե՛ պատերազմի համար Տիգրանը պետք է նորից հզորանար: Պարթևները շարունակում էին իրենց գրոհները Արտաշատի վրա: Թեև Փրաատն իր արքունիքով հեռացել էր Պարթեստան, հայրենիքից երկար բացակայելու պատճառով պարթևների խոշոր ուժերը դավաճան արքայազնի գլխավորությամբ համառորեն պաշարում էին մայրաքաղաքը: Հանկարծակիի գալով Արտաշատի մոտ, իր համախմբված ուժերով, Տիգրանը գլխովին ջախջախեց պարթևներին և խռովարարներին: Արարատյան դաշտը մաքրվեց հակառակորդից: Հայրենադավի զորքերի ջարդը ճակատամարտում, Արտաշատի պարիսպների տակ և Միհրդատի պարտությունը Փոքր Հայքում տեղի ունեցան միաժամանակ: Հավանաբար Տիգրան Կրտսերը ջախջախվեց փոքր-ինչ շուտ: Այսպես, որոշելով փրկություն որոնել իր նախկին ներշնչողի, իր պապ Միհրդատի մոտ, Տիգրան Կրտսերը ծանապարհին տեղեկանում է, որ պոնտական արքան ջախջախված է և նույնպես օգնության կարիք ունի: Արտաշատի պաշարման մինչև վերջին օրը Տիգրան Կրտսերը ոչինչ չգիտեր պոնտական զորքերի կործանման մասին: Տիգրան Կրտսերի համար ամենախոհեմ քայլ կլիներ փախուստը Փրաատի մոտ: Պարթևական արքունիքում, լիակատար անվտանգության մեջ, նա դեռ երկար ժամանակ կկարողանար դժվարություններ ստեղծել հոր համար: Այս քայլով նա կշարունակեր պայքարը, բայց՝ երկարատև ու աստիճանաբար: Արքայազնը փափագում էր անհապաղ բեկում մտցնել պայքարում: Հրաժարվելով աներոջ մոտ փրկվելու մտքից՝ նա իր գլխավոր խնդիրը համարեց խոչընդոտել հորը Պոմպեոսի հետ համաձայնության գալու հարցում: Արքայազնը մտադրվեց հռոմեացուց իշխանություն ստանալ: Իր համախոհների հեծելախմբով և իր կնոջ՝ պարթևական արքայադստեր հետ արքայազն Տիգրանը սուրաց հռոմեական բանակին ընդառաջ: Պլուտարքոսը հայտնում է, որ արքայազնը հանդիպեց լեգեոններին, երբ նրանք արդեն հասել էին Արաքսի ափը: Հռոմեացիները անարգել առաջանում էին դեպի Արտաշատ. Տիգրան թագավորի ու Պոմպեոսի միջև համաձայնությունը կայացել էր:

Հաղթականորեն մտնելով Արտաշատ, Տիգրանն իսկույն, առաջին իսկ քայլով, հաշտություն կնքելու առաջարկ հղեց Փոքր Հայք՝

հռոմեացիների բանակատեղը:

Մի քանի օրում՝ մինչև հռոմեական զորքերի ոտք դնելը Հայաստան, հայկական սահմանը նրանց անցնելու հենց նախօրեին, Տիգրանը, որ քիչ առաջ կանգնած էր անկման եզրին ու քիչ մնաց դառնար վտարանդի թագավոր, հասցրեց վերականգնել իր իշխանությունը երկրում և ուժեղ կողմի դիրքից Պոմպեոսին առաջարկել սկսել բանակցությունները (69 թ. նա չհասցրեց առաջ ընկնել Լուկուլլոսից, 66-ին նա կանխում էր Պոմպեոսի գործողությունները):

Բայց Տիգրանի պատվիրակները դեռ չէին հասցրել մեկնել, երբ Արտաշատ ժամանեցին Միհրդատի դեսպանները: Իր բանակի համար աղետալի գիշերային կռվում Պոնտացին ուժ հարյուր մարդով կարողանալով ձեռքելանցնել թշնամու շարքերը՝ պատապարվեց Մեծ Հայքին սահմանակից Մինոր բարձրաբերձ ամրոցում: Միհրդատը համաձայնություն էր խնդրում անարգել մտնել Հայաստանի տարածքը: Նա, հավանաբար, ուզում էր իմանալ Տիգրանի դիրքը և գուցե դեռ չէր կորցրել հին բարեկամությունը վերականգնելու հույսը:

Տիգրանի հրամանով պոնտական դեսպանները կալանավորվեցին և անհապաղ հանձնվեցին Պոմպեոսին: Միհրդատին քննելու կամ նրա գլուխը բերելու համար Տիգրանը խոստացավ 100 տաղանդ պարգևատրություն: Դրանով իսկ պաշտոնապես դադարեց գոյություն ունենալ հայ-պոնտական դաշնակցությունը, որը բացահայտեց իր ռազմաքաղաքական սնանկությունը 67 թ. ամռանը, իսկ 66 թ. գործնականորեն այլևս չէր գործում: Տիգրանը բացահայտ կերպով ցուցադրեց Պոնտոսի նկատմամբ իր թշնամությունը: Այս միջոցառումները հռոմեացիների աչքում խաղաղության ձգտման լուրջ հավաստիք էին Տիգրանի կողմից: Դրանով Տիգրանը բանակցություններ սկսեց պատերազմական վիճակի դադարեցման և հաշտության պայմանագրի կնքման մասին: Ընդ որում, Տիգրանի վերջին վճիռը, Միհրդատի գլուխը 100 տաղանդ գնահատելը, հավանաբար, արտահայտում էր նրա ցանկությունը՝ հատուցել Պոնտացուն Տիգրան Կրտսերի ապստամբությանը խառը լինելու համար: Տիգրանի այս միջոցառումները Միհրդատին լուրջ վտանգ էին սպառնում, սակայն պոնտական թագավորը

դրանք արհամարհելով՝ մոտք գործեց իր նախկին դաշնակցի տիրույթները: Սրնթաց շարժվելով Մեծ Հայքի հյուսիսային սահմանային վայրերով, նա Խոտեն գավառում փախուստի մատնեց հարձակված խոտենացի հայերին և տեղական իբերներին, որոնք, հավանաբար, կատարում էին Տիգրանի հրամանը: Հայաստանի արքայի որոշումը՝ սպանել Միհրդատին, դատարկ սպառնալիք չէր և 100 տաղանդը, որ նա պատրաստ էր մուծել աներոջ գլխի համար, հավանաբար, նրանց համար էր նախատեսվել:

Միհրդատի ուղին ընթանում էր դեպի Կողքիս: Նա ծրագրեց դավաճան Մախարես որդուց վերանվաճել Բոսպորի թագավորությունը և Սև ծովի հյուսիսային շրջանը դարձնել Հռոմի դեմ նոր պատերազմի կռվան:

Տիգրանի և Միհրդատի մոտ երեսնամյա (94-66) համագործակցության վախճանը նշանավորող այդ իրադարձություններում Թ. Մոմգենը, Ժ. դը Մորգանը, Հ. Մանանդյանը²¹ իրավամբ տեսնում են մի վկայություն, ըստ որի Հռոմի հետ հայոց թագավորի բանակցությունները սկսվել էին դեռևս Միհրդատի փախուստի ժամանակ, երբ վերջինս գտնվում էր Սինոբում: Սկզբնաղբյուրները միաբերան պնդում են, որ Պոմպեոսի բանակը դեպի Արտաշատ առաջանում էր առանց դիմադրության հանդիպելու: Դա ինչպես արդեն նշվել է, ընթանում էր համաձայն կայացած զինադադարի, որը կնքվել էր մինչև հռոմեացիների Հայաստան մտնելը սկսված բանակցությունների հետևանքով:

Միայն Պոմպեոսից նախնական երաշխիք ստանալով Հայաստանի նկատմամբ իր արքայական իշխանության պահպանման վերաբերյալ, համոզված լինելով, որ պետությանը չի սպառնում հռոմեական մարզ դառնալու վտանգը, Տիգրանը վճռեց հռոմեացիներին դիմադրություն ցույց չտալ և ներս թողեց նրանց իր երկիրը: Այլ կերպ չի կարելի բացատրել կայացած բանակցություններից հետո դեպի Արտաշատ հռոմեական զորքերի խաղաղ անցման փաստը: Անվիճելի է, որ Հռոմի և Հայաստանի հաշտության բոլոր պայմանները, ինչպիսիք են Տիգրանի ժամանելը հռոմեական ծամբար՝ Պոմպեոսի ռազմակայանը, դրամական գումարների վճարումը և նրան թագավոր հռչակելը, նախապես հաստատվել էին կնքված զինադադարով: Հայաստանի և անձամբ Տիգրանի ծակատագիրը չի

վճռվել Պոմպեոսի հայեցողությամբ, հաշտության պայմանները մանրամասն նախապատրաստված ու քննարկված էին պրելիմինար (նախնական) համաձայնության ժամանակ, որ կայացել էր նախկին պոնտական պետության տարածքում (Փոքր Հայքում):

Տիգրանի հաշտության պայմանագիրը Հռոմի հետ, վավերացնելով պատերազմի արդյունքները, բովանդակում էր երկու հարց:

Տիգրանը ծանաչեց Սիրիայի և Փյունիկիայի կորուստը, նա պաշտոնապես հրաժարվեց այն երկրներից, որոնց նկատմամբ 69 թ. նոյեմբերից այլևս իշխանություն չունեի: Դրանով ձևակերպվեց Սիրիականիկի անցումը Հռոմի տիրապետության ներքո: Սիրիայի հելլենիստական պետության (Սիրիական թագավորության) ճակատագիրը ձևականորեն կանխորոշվեց Արտաշատի համաձայնությամբ: Պոմպեոսը, Տիգրանի հետ հանդիպման ժամանակ, ամենայն որոշակիությամբ հայտնեց Սիրիան հռոմեական մարզ դարձնելու իր նպատակը: Սիրիայի հարցում իր վրա առանձնակի ուշադրություն էր հրավիրում այն հանգամանքը, որ Տիգրանը հրաժարվեց Սիրիայից ոչ թե հռոմեացիների հովանավորած և անցյալում նրանց կողմից ծանաչված Սելևկյանների օգտին, այլ անմիջապես բուն Հռոմի օգտին: Դրանով իսկ Տիգրանն իր համաձայնությունն էր հայտնում Սիրիայի թագավորության և առհասարակ սիրիական հելլենիստական պետականության վերացման հարցում: Հռոմեացիները նրանից հենց այդ էին պահանջում:

Այսպիսով, Սիրիայի միացումը Հռոմին ձևակերպվեց որպես այս երկրի իշխանության հանձնում Տիգրանի կողմից, որին Պոմպեոսը դիտում էր Սիրիական թագավորության վերջին արքա՝ ծանաչելով նրա թագավորման օրինականությունը: Այս զուտ իրավական քայլը Պոմպեոսին անհրաժեշտ էր Սիրիայի նկատմամբ Հռոմի հավանականության օրինաչափությունը հիմնավորելու համար, ինչը կատարվում էր Սելևկյանների՝ նախկին դաշնակիցների և երկրի դադարավոր տերերի անտեսումով, որոնց իրավունքը նախնիների գահի նկատմամբ հռոմեացիները այսուհետև մերժում էին: Սիրիական հարցի կարգավորումը Սիրիայի արքա Տիգրանի հետ, այն էլ Անտիոքի գահը վիճարկող Սելևկյանների գլխի վրայով, միայն Պոմպեոսի զգույշ դիվանագիտական քայլը չէր, այլ ուներ նաև իրական հիմքեր. Սիրիայի նկատմամբ իրենց տիրապետությունը հռոմեացի-

ները նախապատրաստել էին Տիգրանակերտի ծակատամարտով: Տիգրանի Հայաստանը շարունակում էր մնալ այն ուժը, որը դեռևս ինչ-որ չափով ընդունակ էր հռոմեացիների համար դժվարություններ ստեղծել՝ Սիրիային տիրելու գործում: Հռոմեացիները ուզում էին լիովին վստահ լինել, որ Սիրիայում իրենց տիրապետությանը որևէ սպառնալիք չի գալու Հայաստանից:

Սիրիական հարցի կարգավորմամբ նախ և առաջ շահագրգռված էին հռոմեացիները: Համաձայնության գլխավոր հարցը Հայոց թագավորության ծակատագրի մասին էր: Հռոմը ծանաչեց Տիգրանին Հայաստանի թագավոր, նաև՝ իր բարեկամ և դաշնակից:

Հռոմի հետ Հայաստանի հաշտության պայմանագիրն իր հիմքում ոչ իրավահավասար պայմանագիր էր: Հայաստանը «հռոմեական դաշնակցի» իր նոր վիճակի համաձայն պարտավորվում էր հետևել հռոմի արտաքին քաղաքական կուրսին, մասնակցել նրա պատերազմներին: Ստեղծված միջազգային իրադրության մեջ այդպիսի արտաքին քաղաքական կախվածության ծանաչումը նախ և առաջ նշանակում էր համագործակցել հռոմեացիներին Պարթևստանի դեմ հնարավոր պատերազմներում: Սկզբնական շրջանում՝ 66-64 թթ., հայ-պարթևական շարունակվող կոնֆլիկտի պայմաններում այդ դիրքորոշումը համապատասխանում էր Տիգրանի շահերին: Հարկավոր է նկատի ունենալ, որ Տիգրանի հռչակվելը «հռոմի բարեկամ և դաշնակից» չհանգեցրեց Հայաստանի ներգրավմանը Գալատիայի և Կապադոկիայի նման հռոմեական պետության արտաքին քաղաքական սիստեմի մեջ, ինչպես այդ կարծում է Պ. Լևեկը²²: Ի տարբերություն այս երկրների միապետների, Տիգրանի հետնորդները՝ Արտավազդը (55-34 թթ.), Արտաշեսը (31-20 թթ.) գահը ժառանգում էին առանց սենատի կողմից հաստատվելու: Հռոմեացիները նաև չէին կարող, իրավասու չէին սեփական հայեցողությամբ կատարել Արտաշեսյանների Հայկական թագավորության տերիտորիալ փոփոխությունները, ինքնակամ ու միակողմանի կերպով զորք մտցնել այնտեղ, իսկ այդպիսի վարվելաձևը սովորական էր հռոմեացիների հարաբերություններում իրենց դաշնակիցների հետ:

Դեպի Արևելք հռոմեական առաջխաղացման դեմ երեսնամյա պայքարից Տիգրանը դուրս էր գալիս իր համար չնչին կորուստ-

ներով: Հայաստանը պահպանում էր իր գոյությունը որպես պետություն, իր քաղաքական ամբողջությունը հայ ժողովրդի բնակեցման հիմնական տարածքի սահմաններում՝ վերջնական համաձայնությամբ Եփրատի ակունքներից մինչև Կուրի գետաբերանը: Հայկական պետությունը հռոմին տերիտորիալ զիջումներ չէր անում: Պոմպեոսին Տիգրանը 6,000 տաղանդ տուրք էր մուծում, բայց այս գումարը վճարելու համար նա սեփական հայեցողությամբ էր ընտրում գանձատները: Հուլիոս Կեսարը է այդ առթիվ Դիոն Կասիոսի հաղորդումն այն մասին, (նա միակն է սկզբնաղբյուրների մեջ, որը բավական մանրամասն է լուսաբանում հաշտության այս կողմը), որ հռոմեացիներին հասանելիք գումարի մեծագույն մասը (6.000 տաղանտը) մուծվում էր Ծոփքում գտնվող գանձատներից: Դիոն Կասիոսը անվերապահորեն պնդում է, որ հատուցվող գումարը Պոմպեոսը հնարավորություն չունեի ստանալու մեկ այլ տեղից: Այս վկայությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Արտաշատի մոտ կանգնած 10 լեզենը և բազմաթիվ օժանդակ այլ ուժեր չէին տիրել և (համաձայն կնքված հաշտության) չէին փորձել ոտնձգություն անել մայրաքաղաքին մերձակա Օլանե և Բաբիրսա գանձապահ բերդերի նկատմամբ, որոնց հզոր պատնեշների ներսում էր պահվում Մեծ Հայքի պետական գանձարանը²⁴: Արտաշեսյան տոհմի (և նրանց նախորդների՝ Երվանդունիների) դարերով կուտակած հարստությունը: Այսպիսով, հիմնավորված կլինի կարծել, որ տուրքի մուծման ծախսերը Տիգրանը փակում էր իր ձեռքով՝ կործանված Ջարեհյանների գանձատների հաշվին (Ծոփքում իսպառ դատարկվող արքայական գանձատները, հարկավ, չէին կարող հավասարվել Արտաշեսյանների գանձատներին): Տիգրանի կողմից գանձատներն ընտրելու հնարավորության պահպանումը պետք է հասկացվի որպես անուղղակի վկայություն, որ Հայաստանում հռոմեական մոտ 80 հազարանոց բանակի առկայության պայմաններում, նա պահպանում էր իր կարգադիր իշխանության (распорядительная власть) ամբողջականությունը: Հռոմեացիների իրավագործությունը Հայաստանում սահմանափակված էր: 66 թ. ձմռանը Պոմպեոսն իրեն այնպես չէր պահում Հայաստանում, ինչպես նվաճված երկրում (ի տարբերություն 35 թ. ներխուժած զավթիչ Մարկոս Անտոնինոսի, որը տի-

րել էր և կողոպտել Օլանն և Բաբիրսա բերդերը):

Առանձնահատուկ ուշադրություն է գրավում այն ականառու հանգամանքը, որ հաշտության պայմանագիրը չէր շոշափում հայկական բանակի հարցը: Բանակը գերի չէր հանձնվում: Տիգրանն անձեռնմխելիորեն պահպանում էր իր զինված ուժերը՝ 60 հազարի հասնող զորքը, որը ենթակա չէր ոչ զինաթափման, ոչ կրճատման, ոչ ցրման: Տիգրանի կողմից զորաբանակի պահպանումը էականորեն տարբերում է նրա կնքած հաշտության պայմանագիրը 197 թ. Փիլիպպոս V Մակեդոնացու և 188 թ. Անտիոքոս III-ի Հռոմի հետ կնքած պայմանագրերից: Մակեդոնացի թագավորին թույլատրվում էր ունենալ 4 հազարանոց կանոնավոր զորք (40 հազարի փոխարեն), իսկ Սելևկյանը պարտավորվում էր հանձնել հռոմեացիներին ռազմանավատորմը և ոչնչացնել իր մարտական փղերը: Այսպիսով, հայկական բանակի վիճակը 66 թ. ձմռանը չի կարելի բնորոշել որպես ռազմական կապիտուլյացիա: Փոքր Հայքում նախնական պայմանագրի կնքումից հետո հռոմեական կողմը Տիգրանին արդեն դիտում էր որպես իրեն դաշնակից թագավոր: Հռոմի հետ դաշինք կնքելու, այսինքն՝ արտաքին քաղաքական ասպարեզում Հռոմին հետևող դաշնակից թագավոր դառնալու իր ցանկությունը Տիգրանը հայտնել է Պոմպեոսի հետ բանակցությունները սկսելուն պես²⁵: Համաձայն Տիգրանի նոր դիրքի՝ հռոմեացիները նրա ուժերը դիտում էին որպես իրենց դաշնակիցներ: Արտաշատի համաձայնության ժամանակ հայկական ուժերի հարցը չի քննարկվել այն կարևոր պատճառով, որ նրանք չեն եղել պարտված կողմ, պատերազմը չի ավարտվել Տիգրանի ռազմական պարտությամբ: Արտաշատի հաշտության ետևում ոչ թե հռոմեական զենքի հաղթանակներն էին, այլ Արածանին, համառ մի ծակատամարտ դեպի Մծբին հռոմեացիների նահանջի ծանապարհին:

Հաշտության պայմանագիրը կնքելով՝ Տիգրանը կանխում էր նոր պատերազմը ընդդեմ ներխուժման պատրաստվող 10 լեգեոնի և նրանց օժանդակ ուժերի, պատերազմ՝ ընդհուպ մինչև ոչնչացում, որի ընթացքում Հայաստանը չէր խուսափելու նաև պարթևական հուժկու հարվածից: Տիգրանին հաջողվեց կանխել այդ անկասկած ռազմական պարտությունը: Իսկ ավելի ծճգրիտ ռազմաքաղաքական աղետը, որը երկիրը և անձամբ իրեն կհանձնե-

հաղթողների ողորմածությունը:

Տիգրանի ռազմական հզորությունը կոտրված չէր, նա ի վիճակի էր վարել պատերազմը, բայց վճռականապես մերժում էր նման հեռանկարը, իրեն հաշիվ տալով դրա վերջնական դատապարտվածություն համար, չխաբվելով անգամ այնպիսի կարծես հուսադրող հանգամանքից, որ կռիվների վերջին երկու տարում նրա զորքերի մարտունակությունը բարձրացել էր: 66 թ. աշնանը կնքված հաշտությունը արձանագրեց Հռոմի հետ իր վեճը շարունակելու հայոց թագավորության անկարողությունը՝ Արևելյան Միջերկրածովքում տիրապետելու համար: (Բայց դա, ի դեպ չէր նշանակում, որ նույն թագավորությունը անկարող է դեռ ինչ-որ ժամանակ համառու հուսահատ պայքար մղել իր գոյության համար): Տիգրանի համար հաշտությունը նշանակում էր Հռոմի էքսպանսիայի դեմ սեփական քաղաքական պարտության ծանաչում: Միաժամանակ ակնհայտ է Արտաշատի մոտ կնքված հաշտության փոխզիջումային բնույթը: Համաձայնությունը անհրաժեշտ է գնահատել որպես խոշորագույն հաջողություն, իսկական հաղթանակ Հռոմի ագրեսիայի նկատմամբ: Համաձայնելով խաղաղության հաստատմանը, Հռոմը հրաժարվում էր Հայաստանը զավթելու և Հայկական պետությունը ջախջախելու ծրագրից. մի պատերազմից, որում նրա վերջնական հաղթանակը որևէ կասկածից վեր էր:

Պայմանագրի պայմանները մեծ դիվանագիտական նվաճում էին սկզբում հույս չներշնչող պայմաններում: 66 թ. աշնանը (հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին) Տիգրանը չէր կարող ի հակակշիռ Հռոմի ծնշման հույս դնել Պարթևստանի օգնությանը, որը շարունակում էր հետամտել հայոց թագավորին տապալելու ծրագիրը: Պայմանագրի կնքմամբ Արշակունիների հնարավորություններն այս նպատակի իրականացման ուղղությամբ խիստ նվազեցին. հռոմեա-հայկական հաշտության պայմանագիրը վերացնում էր Հայաստանի դեմ ուղղված Հռոմի դաշնագիրը պարթևական տերության հետ, դրա պահպանման անհրաժեշտությունը: Տիգրանի և Պոմպեոսի հաշտությունը նշանակում էր հռոմեա-պարթևական մարտական դաշնակցության ավարտը:

Դիտարկենք այն հանգամանքները, որոնք նախապատրաստեցին հաշտության բարեհաջող պայմանները: Դա ռազմական զսպ-

վածությունն է Լուկուլլոսի նահանջող լեգեոնների նկատմամբ, 67 թ. գարնանն ու ամռանը Սիրիայի հանդեպ իր դրսևորած քաղաքական խոհանուրությունը: Տիգրանը իրեն վերապահում էր քաղաքական ընտրություն հնարավորությունը, խուսափելով անելանելի փակուղային մի վիճակից, երբ հակառակորդը հնարավորություն էր ստանում իր կամքը, սեփական պայմանները պարտադրելու: Տիգրանը պահպանում էր հաշտվելու, խաղաղ նախաձեռնությամբ հանդես գալու հնարավորությունը, ինչը պայմանավորված էր խաղաղության ծանապարհին կանգնած խոչընդոտների սրընթաց վերացումով՝ պարթևների նկատմամբ հաղթանակով: Ի տարբերություն Միհրդատի, Տիգրանը չէր այրում նահանջի կամուրջները:

Հարկ է նշել բանակցություններ վարելու Տիգրանի ոճը: Համաձայն Դիոն Կասիոսի, Պոմպեոսի հետ հանդիպման ժամանակ Տիգրանն ընդգծում էր թե՛ իր նախկին վեհությունը, թե՛ ներկա խոնարհ վիճակը՝ հռոմին՝ մտադրվելով արթնացնել հռոմեական զորավարի թե՛ հարգանքը և թե՛ կարեկցանքը²⁶: Եվ պետք է կարծել, որ իր նշանակության ու մեծության շեշտումը, մանավանդ Պոմպեոսի դաշնակից պարթևներին Արտաշատի մոտ հաղթելուց հետո, և դրա հետ միասին հռոմի հովանու տակ անցնելու իր պատրաստակամության ցուցադրումը հասնում էին իրենց նպատակին, զործում էին անհրաժեշտ տպավորություն:

Հույժ կարևոր էր նաև Տիգրանի համաձայնությունը կամ առաջարկը՝ մուծել Պոմպեոսին 6.000 տաղանդ:

Տիգրանի խաղաղ նախաձեռնությունը, որով նա դիմեց հռոմին անմիջապես Արտաշատի հաղթանակից հետո, Պոմպեոսին հնարավորություն էր ընձեռում առանց պատերազմի, ջանքերի և անխուսափելի կորուստների, պարզևատրել զինվորներին և անձամբ հարստանալ:

Պարտություն չկրելով Լուկուլլոսից և պատերազմի մեջ չմտնելով Պոմպեոսի հետ՝ Տիգրանը համաձայնում էր (կամ էլ, շատ հավանական է, առաջարկում էր) ծանաչել իրեն հաղթված: Իսկ Տիգրանի ձեռքի տակ եղած 60 հազ. զորաբանակը, որը կենտրոնացված էր Արտաշատում և կրկնակի գերազանցում էր անփորձ նորակոչիկներից կազմված պոնտական զորքերին, դրդում էր հռոմեացիներին ձեռնպահ մնալ նորանոր պահանջներից և ըստ ար-

ժանվույն գնահատել արված զիջումների նշանակությունը:

Ջորաբանակը կործանումից փրկելով՝ Տիգրանը միաժամանակ օգտագործում էր այն որպես փաստարկ՝ իրեն շահավետ և հռոմեացիների համար միանգամայն ընդունելի պայմաններով հաշտություն կնքելու օգտին: Տիգրանի խաղաղասիրական առաջարկները հռոմեական հրամանատարությանը դնում էին երկընտրանքի առջև. կամ ծանաչել Տիգրանին որպես Հայաստանի թագավոր՝ դրամական մեծ շահ ստանալով, կամ էլ հասնել առավելագույնին՝ Տիգրանի զինված ուժերի ջախջախմանն ու Հայաստանի նվաճմանը:

Իրենց անկասկած կարևորությամբ հանդերձ, թվարկված պատժառները՝ հաշտություն կնքելու «փաստարկները» (6.000 տաղանդ, 60.000 զորք), այնուամենայնիվ, վերջնականորեն չեն սպառում պատասխանն այն հարցի, թե ինչը վերջին պահին վիթխարի հռոմեական բանակին ետ պահեց Հայաստանի վրա հարձակվելուց և Արտաշատի վրա գրոհելուց: Թերևս, դրանց պետք է ավելացնել ևս մեկ և յուրահատուկ բնույթի պատժառ:

Դա, հավանաբար, հաշտության ձևական, հանդիսավոր արարողական կողմն է. հռոմի փառքի և հզորության մեծարումը Տիգրան Հայկազնի՝ Կիկերոնի խոսքերով՝ Ասիայի մեծ տիրակալի կողմից: Աքեմենյանների հետնորդ արքայից արքան՝ արևելքում հռոմի հին ու հզոր հակառակորդը համաձայնում էր հրապարակորեն հայտնել հռոմին իր խոնարհ վիճակը (իր արքայական նշաններով՝ խույրով, ծիրանիով, սպիտակ երիվար հեծած): Անձամբ Պոմպեոսը արժանանում էր արտասովոր մեծարման զորքերի առջև, որը չի վիճակվել անգամ Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Արևելքի թագավորների հետ հռոմի հարաբերությունների պատմության մեջ այս աննախադեպ արարողությունը հենց այն վերջին փաստարկն էր, որը հարկադրեց Պոմպեոսին հակվել խաղաղության կողմը: Եվ հավանական է կարծել, որ հարկադրելով հայոց արքային մղելու կենաց ու մահու պայքար, Պոմպեոսը կզրկվեր հռոմեացիների համար այս մեծ բարոյական-քաղաքական նշանակություն ունեցող արարողությունից: Հռոմեացիների աչքում այս ակտը համազոր էր հաղթության, նախապատվելի էր Արտաշեսյանների բոլոր գանձերից:

Լուկուլլոսի ռազմական անհաջողությունը Հայաստանում ակնհայտ է, և այնուամենայնիվ, հաշտության պայմանագիրը կնքվեց այնպիսի ձևականություններով, որոնք ներկայացնում էին իրադարձությունները իբրև Տիգրանի նկատմամբ հռոմեական հաղթանակ՝ ստեղծելով Հռոմի գլխավոր անձնատուր լինելու երևութականություն: Այսպես, պայմանագիրը կնքվում էր ոչ թե Հայաստանի սահմանում, այլ նրա մայրաքաղաքի մոտ, ուր հասել էին հռոմեական զորքերը: Տիգրանը ժամանում է Պոմպեոսի բանակատեղը և ներում խնդրելով հռոմեական ժողովրդից՝ ստանում է իշխանություն իր իրավունքի հաստատումը:

Տիգրանին ջախջախելու ծրագրից հրաժարվելուց հետո, Պոմպեոսին անհրաժեշտ էր իսկական հաղթանակի երևութականությունը ստեղծող մի արարողություն, որը պիտի բավարարեր հռոմեական հրամանատարության և անձամբ Պոմպեոսի ռազմական փառասիրությունը, պահպաներ հռոմեական պետության հեղինակությունը և թույլ տար Հայաստանի նկատմամբ տրիումֆ կատարելու, նրան պարտված երկրների ցուցակում գրանցելու:

Խուսափել Հռոմի դեմ նոր պատերազմից և որպես դրա անխուսափելի հետևանք մի նոր պատերազմից Պարթևստանի դեմ, պահպանել Հայկական պետությունը, ապահովել բանակի գոյությունը կարելի էր միայն անձնական նվաստացման գնով. հարկավոր էր հետիոտն մտնել թշնամու բանակատեղը²⁷, հանել թագը և խոնարհվել հռոմեական բանակի իմպերատորի²⁸ առջև: Աշխարհակալ Հռոմը հաշտություն կնքել կարող էր միայն բանակցություններին կապիտուլյացիայի տեսք տալու, դրանք որպես Տիգրանի անձնատվություն ներկայացնելու դեպքում, մի բան, որը, սակայն, չէր համապատասխանում պայմանավորվող կողմերի իրական վիճակին (Հայաստանի հռոմեական օկուպացում՝ կայազորների տեղադրում, ինչպես նաև Տիգրանի ռազմական ուժերի կապիտուլյացիա չի եղել): Հաշտության պայմանագրի կնքման ձևականությունները չպետք է մեզանից ծածկեն գլխավորը՝ այն ակնառու հանգամանքը, որ հռոմեական զորքերի Հայաստան անարգել մտնելը և մինչև Արտաշատ առաջնապետ հնարավոր դարձավ Պոմպեոսի կողմից Հայաստանի նկատմամբ Տիգրանի արքայական սուվերենության ճանաչման հետևանքով. մի պայ-

ման, որը նախապես առաջ էր քաշում հայոց արքան:

Դիտարկված հարցերը, 66 թ. հայ-հռոմեական հաշտությունը և նրա ձևական կողմը, անմիջապես վերաբերում են մի այլ բնույթի հարցի՝ Տիգրանին Պլուտարքոսի տված բացասական բնութագրի պատճառներին: Տիգրանի հոժարակամ գալը Պոմպեոսի բանակատեղ, նրա խոնարհվելը և ծնկի իջնելու պատրաստակամությունը Պլուտարքոսի տեսանկյունով հենց այն արարքն է, որն ավելի կարևոր է անհատի գնահատման համար, քան նույն անհատի կատարած քաղաքական և ռազմական գործերը: Պլուտարքոսը պախարակում է Տիգրանին, նրա համոզմամբ հայոց թագավորը գործեց արքայավայել քաջությունը «անհամատեղելի», «ամոթալի» արարք, որի համար նա արժանի չէ Մեծ կոչվելու: Այս կարծիքը Պլուտարքոսը հայտնել է դեռևս պատանեկան տարիներին գրված «Ալեքսանդրի բախտի և քաջության մասին» երկում²⁹: Յուրովի իմաստավորելով այս «ամոթալի» փաստը, Պլուտարքոսը, կարելի է ասել, կերպար է ստեղծում (բացասական կերպար, արդեն Լուկուլլոսի կենսագրությունում): Անհատը, Պլուտարքոսի ըմբռնմամբ, զուրկ է ներքին զարգացումից, անշարժ է, ստատիկ, որպես իր մեջ ավարտված բնավորություն³⁰: Հետևաբար, քաջությունը կորցրած և պայքարից հրաժարված արքան ի սկզբանե օժտվում է պոլիսային, հելլեն քաղաքացու տեսակետից բոլոր բացասական գծերով (գոռոզամտություն, ամբարտաճանություն, ազատության հանդեպ թշնամանք), և ըստ Պլուտարքոսի դա այլ կերպ չի էլ կարող լինել, մանավանդ, եթե խոսվում է ասիացի արքայի, արևելյան «բարբարոսի» մասին, որը հանդես էր գալիս վաղուց արդեն տապալված Աքեմենյանների ծիրանիով ու նույնիսկ որոշ ժամանակ տիրապետում էր հելլեններին³¹: Իհարկե, Տիգրանի իշխանությունը Սիրիայի հելլենների վրա չէր կարող ունենալ ինչ-որ դրական կողմեր: Հելլենները, Պլուտարքոսի պնդմամբ, ատելությամբ լցված՝ հազիվ էին տանում ասիացու՝ հայի լուծը: Իրականում սիրիական պոլիսների կտրած դրամների արձանագրությունները հավաստիացնում են Տիգրանի օրոք պոլիսային ինքնավարության (դեմոկրատիաների) առկայությունը և վկայում են Պլուտարքոսի պնդումների անհավաստիությունը, կասկած չթողնելով, որ Տիգրանից հարյուր հիսուն տարի հետո

ստեղծագործած Պլուտարքոսը նրա հանդեպ բացասական ավանդույթի սկզբնավորողն է:

Այսպիսով, Տիգրանի հանդեպ Պլուտարքոսի մերժողական մոտեցման պատճառները պրպտելիս կարևոր է նկատի ունենալ ոչ միայն (և ոչ այնքան) գրողի հոմեասեր հայացքները, բայց և անկասկած՝ նրա բարոյական պատկերացումները: Պլուտարքոսի կարծիքով Տիգրանը Ալեքսանդր Մակեդոնացու ծիշտ հակապատկերն է: Տիգրանին նա դնում է Փիլիպպոս Արրիդեոսի և Պրուսիոս Բյուլթանացու հետ մի շարքում: Այսպիսի համադրման միտումնավորությունը ակնբախ է: Արրիդեոսը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կաթնեղբայրը՝ իշխանության ֆիկտիվ հետնորդը, թուլամիտ, ոչ լիարժեք մարդ էր: Պրուսիոսը համբավ ձեռք բերեց 168 թ., երբ, Հռոմի կողմից Մակեդոնական պետության ջախջախումից հետո, ներկայացավ Հռոմեացիներին՝ վերջիններիս կողմից ազատ արձակված ստրուկի կերպարանքով՝ կարծ, կոպիտ վերնազգեստով, ածիված գլխով, և հռչակեց իրեն Հռոմեական ազատարձակ: Հազիվ թե նման գործելակերպը արդարացվեր քաղաքական և ռազմական իրադրությամբ: Պլուտարքոսը ձգտում է միևնույն շրջանակների մեջ խցկել անհամեմատելի մեծություններ: Նրան կարելի էր առարկել, որ ի տարբերություն Տիգրանի, Պրուսիոսը չէր պայքարել Հռոմի դեմ Կապադովկիայում, չէր դիմակայել նրան քսանհինգ տարի շարունակ և երեք անգամ չէր մտել լեզեոնների հետ բաց ծակատամարտի, և Հռոմը չէր դիմում նրա պետության վրա՝ նոր պատերազմում խորտակելու հստակ մտադրությամբ: Վերջապես, Պրուսիոսը չի մտել Հռոմեական բանակատեղ որպես արքա՝ իր թագավորական նշաններով, որին դիմավորելու Պոմպեոսը առաքեց հեծելապետերից, էլիտորներից, տրիբուններից կազմված պատվավոր շքախումբ:

Տիգրանը քաղաքագետ էր, որն անմատչելի է բարոյախոս Պլուտարքոսի հասկացողությանը: Տիգրանի վճիռը՝ վերջ տալ պատերազմին և հաստատել խաղաղություն, իր ձեռքում երկրի և ժողովրդի ապագան պահող քաղաքագետի պատասխանատու որոշումն էր: Իսկ վճիռը և առաջարկը՝ գնալ Պոմպեոսի մոտ և խոնարհվելով հայտնել հպատակություն, ստեղծված իրադրության մեջ ճշգրիտ հաշվարկված քայլ էր, որը պահանջում էր

արիություն, արքաներին սնուցանող նախապաշարումներից վեր բարձրանալու կարողություն: Տիգրանի դիրքը ճշգրիտ բնութագրել է Վ. Յա. Բյուսովը. «Անձնական ինքնասիրությունը նա զոհաբերեց պետության շահերին»³²: Տիգրանը հասնում է ակնառու արդյունքի: Հենց դրանում է նրա՝ որպես քաղաքագետի պատիվը: Նա կանխում է ողբերգությունը:

Տիգրանը քաղաքականապես անհամեմատ ճկուն է Միհրդատից: Երբ Պոմպեոսը 65 թ. Բոսպորում պատսպարված Միհրդատից, որպես խաղաղ բանակցությունների պայման, պահանջեց գալ իր մոտ Տիգրանի նման, պոնտացին հրաժարվեց՝ «Ես կմնամ Միհրդատ»։ Միհրդատը տենդագին պատրաստվում էր նոր պատերազմի. նա վճռեց արշավել Իտալիա՝ Հռոմի վրա:

65-63 թթ. Միհրդատի համար ավելի կարևոր էր խորտակիչ հարված հասցնել Հռոմին, քան պահպանել իր պետության վերջին բեկորները: 65-63 թթ. Բոսպորի թագավորությունը զոհ էր գնում նրա պատերազմական ծրագրերին՝ տառապելով ավերիչ հարկերից ու պարհակներից: Բոսպորի քաղաքները ապստամբեցին, նրանց կողմն անցավ հաղթանակի հավատը կորցրած զորքը, դավաճանեց գահաժառանգ որդին: Հակահռոմեական պայքարի ծրագրերը փլուզվեցին: Ապրել որպես Բոսպորի թագավոր՝ Միհրդատը վաղուց ինչ հրաժարվել էր: Միհրդատը վերջ տվեց իր կյանքին (63 թ.):

Միհրդատի և Տիգրանի դիրքերում ի հայտ են գալիս սկզբունքորեն տարբեր մտածելակերպեր: Միհրդատի բազմազգ թագավորության մեջ, որ կոչվում էր Պոնտոս (բառացի՝ ծով), չկար ժողովուրդ, որի ճակատագրի հետ նա անձնապես իրեն համարեր կապված: Միհրդատի քաղաքականության մեջ հետզհետե գերակշռող ծայրահեղական, զուտ տեռորիստական մեթոդները (Ասիա մարզում շուրջ 100-150 հազար խաղաղ հռոմեա-իտալիկյան բնակչության, այդ թվում կանանց ու երեխաներին կոտորելը) խիստ սահմանափակում էին Հռոմի հանդեպ դիվանագիտական միջոցներով գործելու նրա հնարավորությունները: Իսկ 65-63 թթ. նրա հետամտած ծրագիրը՝ բարբարոս ցեղերով անցնել Ալպերը, զենքի կոչել ստրուկներին ու ջախջախել Հռոմը, անհույս արկածախնդրություն էր՝ հետևանք մոլի, անհուն հոմեասայացության, բայց ոչ իր և իր թշնամու ռազմա-քաղաքական կարողու-

թյունների սթափ կշռադատման:

Ինչպես հաճախակի է պատահում, բանակցությունների ժամանակ հարուցվեց նախնական զինադադարով չվերապահված մի հարց. ծագեց Ծոփքի անջատման, այն Տիգրան Կրտսերին հանձնելու հարցը: Արքայազնի հայտնվելը հռոմեական բանակատեղում միանգամայն անսպասելի էր երկու պայմանավորվող կողմերի՝ Տիգրանի և Պոմպեոսի համար: Ծոփքի հարցում կողմերը սկզբում եկան կոմպրոմիսի: Տիգրան Կրտսերը ճանաչվեց թագաժառանգ, և նրա գահակալմամբ Ծոփքը և Մեծ Հայքը դարձյալ պիտի վերամիավորվեին: Շուտով Ծոփքի հարցը լուծվեց Տիգրան Մեծի համար ամենաբարեհաջող ձևով: Ինչպես արդեն նշվել էր, տուրքի մեծագույն մասը՝ 6.000 տաղանդը պետք է վճարվեր Ծոփքի գանձատներից, որը Տիգրան Կրտսերի գլխավորությամբ անկախ պետություն էր դառնալու: Արքայազնը համաձայն չէր այս որոշման հետ, որը նսեմացնում էր Ծոփքի թագավորի ինքնիշխանությունը: Անշուշտ, գերագնահատելով իր դիրքը, նա կտրուկ ձևով հայտնեց իր բողոքը, չընդունեց խրախճանքի հրավերը, որն ի պատիվ Տիգրան Մեծի կազմակերպեց Պոմպեոսը, իսկ ավելի ուշ, ըստ Դիոն Կասիոսի հաղորդման, փորձեց խափանել Ծոփքի գանձերի հանձնումը Տիգրան Մեծին³³: Դա, ի դեպ, Դիոն Կասիոսի արձանագրած ուշագրավ մանրամասներից է. Ծոփքի արքայական ոսկին ու արծաթը հանձնվում էր անմիջապես Տիգրան Մեծին, որպես այս երկրի օրինական իշխանավոր տիրոջը, որն էլ դրանք փոխանցում էր հռոմեացիներին: Արքայազնի հապճեպ գործելակերպը նրան թանկ նստեց, նա իրեն զրկեց քաղաքական բեմահարթակի վրա մնալու վերջին հնարավորությունից: Պոմպեոսի հրամանով նա կալանավորվեց և շղթայակապ արվեց: Ծոփքը մնաց Մեծ Հայքի կազմում, Տիգրան Մեծի իշխանության ներքո:

Ծոփքի անջատման հարցը աննշան էպիզոդ էր Հռոմի և Հայաստանի բանակցություններում, որը չի ազդել նրանց բարեհաջող ավարտի վրա: Հայկական պետության տերիտորիան Հռոմի կողմից ծանաչվում էր Եփրատից Կուր սահմաններում: Տիգրան արքայազնի կալանավորումը գտավ լայն միջազգային արձագանք: Գրականության մեջ Տիգրան Կրտսերի նկատմամբ Պոմպեոսի վարմունքը որակավորվել է որպես «միջազգային իրա-

վունքի խախտում»³⁴, ինչը, սակայն, չի կարելի ընդունել: Տիգրան Կրտսերը չէր ներկայացնում երկիր, չէր արտահայտում որևէ պետություն շահերը, որպեսզի նրա հանդեպ գործած բռնությունը որակավորենք որպես միջազգային իրավունքի խախտման ակտ: Հռոմեական ծամբարում նա գտնվում էր որպես պարտություն կրած փախստական, իշխանության ձախողակ հավակնորդ, որին Պոմպեոսը, որը միանգամից չէր հրաժարվել հայկական պետությանը թուլացնելու մտքից, աշխատեց սկզբից օգտագործել որպես ճնշման գործիք Տիգրան Մեծի հետ վարվող բանակցություններում, իսկ հետո մեջտեղից վերացրեց ի շահ հայոց թագավորի և ի շահ Հռոմի (այդպես էր կարծում հռոմեացին): Արշակունյաց դրածոյի և փեսայի՝ Տիգրանի նկատմամբ Պոմպեոսի դատաստանը նշանավորեց հռոմեացիների դիրքում վճռական տեղաշարժ Պարթևական տերության հանդեպ: Եվ այդ տեղաշարժը տեղի ունեցավ արդեն հայ-հռոմեական բանակցությունների ժամանակ: Փրատը կանգնելով իրար իսկույն հաջորդած փաստերի՝ Արտաշատի մոտ իր զորքերի ձախողման և հայ-հռոմեական բանակցությունների առջև, գրավում էր սպասողական դիրք: Տիգրան Կրտսերի կալանավորման լուրը խոր տագնապ առաջացրեց պարթևական արքունիքում:

Փրատը անհապաղ դեսպաններին հղեց Հայաստան, Պոմպեոսի բանակատեղը, պահանջելով ազատել փեսային և դստերը³⁵, որը ևս պահվում էր կալանքի տակ և իր ամուսնու հետ միասին Հռոմում հաղթահանդեսի ժամանակ պետք է անցներ Պոմպեոսի ռազմասայլի առջևից: Փրատը նաև պահանջում էր հաստատել նախկին պայմանավորվածությունը, որով Եփրատը ճանաչվում էր որպես Հռոմի և Պարթևստանի միջև սահման³⁶:

Պարթևների երկու պահանջն էլ մերժվեց:

Հզոր և թշնամական Տիգրանի դեմ Պարթևստանի հետ համագործակցելու շահագրգռված Հռոմը (92, 68, 66 թթ. բանակցություններ), Արևելյան Միջերկրածովքում իշխելուց հետո, ավելի անհաշտ ու սպառնալից դիրք էր գրավում իր նոր հարևան, նախկին հզորությունը վերականգնած Արշակունյաց տերության հանդեպ: Հռոմը գործում էր իրեն հատուկ արտաքին քաղաքականության սկզբունքով, որը բացառում էր իր կողքին հզոր և անկախ

պետությունների գոյությունը:

Ուժերի նոր հարաբերակցություն մեջ Հռոմը հակված էր խրախուսել Տիգրանի հզորանալը՝ ի հաշիվ պարթևական պետություն: Պոմպեոսի այս քաղաքականության նպատակն ակնառու է՝ սեպ խրել իր նոր դաշնակցի և իր նոր հակառակորդի միջև:

Ընդ որում չի կարելի չնկատել, որ Հռոմի և Պարթևստանի հարաբերությունների սրվելը այդ ժամանակ համապատասխանում է նրանց արանքում կանգնած Տիգրանի շահերին: Դրանով իսկ իսպառ վերանում էր հռոմեա-պարթևական հակահայկական դաշինքի վերաստեղծման բուն հնարավորությունը, վերանում էր Եփրատի և Տիգրիսի ափերին դիմակայող տերությունների միջև համաձայնության հնարավորությունը ի վնաս Հայաստանի:

66-64 թթ. հռոմեա-պարթևական հակասության խորացման երաշխիք էր ծառայում Տիգրան Կրտսերի և իր կնոջ՝ պարթևական արքայադստեր ձերբակալումը, հռոմեացիներից գերվելը: Հավանաբար, պատահական չէ, որ Պոմպեոսը, Տիգրան Կրտսերին կալանքի տակ դնելուց հետո, ի պատասխան Փրաատին հայտարարում է, թե որդին (արդեն շղթայակապ արված) ավելի մոտ է կանգնած հորը, քան աներոջը: Իր ծայրահեղ ոչ բարեկամական քայլը Պոմպեոսը հիմնավորեց՝ վկայակոչելով Տիգրան Մեծին: Նրա խոսքերը պարզ ակնարկում են Տիգրան Մեծի շահագրգռվածությունը: Արշակունիների հանդեպ Պոմպեոսի նոր, թշնամական դիրքը բավարարում էր Տիգրանին. այս տարիներին (66-64) նա էլ իր հերթին նպաստում էր հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների սրմանը: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա անցքերը, շուտով Տիգրանը, օգտագործելով սաստկացող հռոմեա-պարթևական մրցակցությունը, մանավանդ Հռոմի սպառնալից դիրքը Արշակունիների հանդեպ, հասավ դեռ 68 թ. իր հետամտած նպատակին՝ հայ-պարթևական մերձեցմանը:

Հայաստանի և Հռոմի համաձայնությունը, որով ձևակերպվեց իրավիճակը երկրի արևմուտքում, չէր շոշափում արևելյան տարածքների՝ Ատրպատականի, Միգդոնիայի, Կորդուքի վերաբերյալ հարցերը: 66 թ. պատերազմում Փրաատի կողմից զավթված այս երկրամասերը շարունակում էին վիճաբանության առարկա մնալ իր և հայոց թագավորի միջև: Տիգրանը, ինչպես վկայում են

առկա տվյալները, չի հաշտվել տարածքային այն կորուստների հետ, որոնք առաջացել էին հայ-պարթևական պատերազմի հետևանքով: Հայաստանի և Պարթևստանի ծայրահեղ սրված փոխհարաբերությունները, անշուշտ, հռոմեա-պարթևական հարաբերությունների սրմանը նպաստող գործոն էին: Տիգրանի վճռական հրաժարումը՝ ծանաչել պարթևների կողմից Կորդուքի և Հյուսիսային Միջագետքի հողերի գրավումը, խանգարում էր Փրաատին նկատել, որ քաղաքական հարաբերությունների հին սխեման, ըստ որի հայոց արքան Արշակունիների գլխավոր ոսոխն է, արդեն չի համապատասխանում նոր իրադրությանը, երբ Եփրատի արևմտյան ափին կանգնեց հռոմեական տերությունը:

Հայ-պարթևական կոնֆլիկտում Հռոմի անցումը Տիգրանի կողմը անսպասելի էր Փրաատի համար: Այսպիսով, 66 թ. աշնանից մինչև 64 թ. աշունը Տիգրանի դաշինքը Հռոմի հետ ստացավ բացահայտ հակապարթևական ուղղվածություն: Անցավ մեկուկես տարի, մինչև որ պարթևները գիտակցեցին, որ Եփրատի վրա սպառնալիքին դեմ հանդիման նրանց առաջին իսկ անհրաժեշտ քայլը Հայաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելն է:

Այս ընթացքում Պոմպեոսն ավարտեց իբերների և աղվանների հպատակեցումը, որոնք 66 թ. Տիգրանից լրիվ անկախանալով, դաշնակցեցին Կողքիսում գտնվող Միհրդատի հետ:

Պոմպեոսի կովկասյան պատերազմն սկսվեց Կուրի վերին հոսանքում ձմեռող հռոմեական զորքերի վրա աղվան արքա Օրոյզի զորքի հարձակմամբ: Դիոն Կասիոսը արձանագրում է կռվի հստակ ժամանակը. լեգեոնները նշում էին Սատուրնալիական տոնը (դեկտեմբերի 17-ին): Օրոյզը ձեռնարկեց Տիգրան Կրտսերին ազատելու փորձը: Որոշակիորեն ուրվագծվում է Միհրդատ Եվպատոր-Օրոյզ-Տիգրան Կրտսեր կապը: ձևատամարտն ավարտվեց աղվան աշխարհազորի ծանր պարտությամբ:

65-ի գարնանը Պոմպեոսը ներխուժեց Վիրք և, Արտոք թագավորին վճռականորեն հետապնդելուց հետո, հարկադրեց նրան հպատակվել: Վիրքի արքան պատանդության հանձնեց իր որդիներին: Վիրքից հռոմեական բանակը սրընթաց արշավեց Կողքիսի կողմը՝ Միհրդատի դեմ և կանգ առավ Ռիոնի (Փասիս) ափին:

Միհրդատն իր սակավաթիվ ուժերով (5 հազ. մարդ) արդեն

լքեց Կողքիսը և հարավուսական ծովափնյա տափաստաններով շարժվեց դեպի հյուսիս՝ Ղրիմ՝ Բոսպորի թագավորությունը վերանվաճելու։ Պոմպեոսը կանխատեսորեն հրաժարվեց սարմատների՝ Հռոմին թշնամական ցեղերի քոչավայրերի վրայով Միհրդատին հետապնդելու մտքից։ Չմտնելով Կողքիս, լեգեոնները Սև ծովի ափերից շարժվեցին դեպի արևելք և անցնելով Վիրքի հյուսիսային շրջանները, խուժեցին Աղվանք։ Շուտով նոր կռվում ջախջախված Օրոյզը ծանաչեց իր կախվածությունը Հռոմից։ Կովկասն ամբողջությամբ ենթարկվեց հռոմեական զենքին։

Խաղաղեցնելով Հռոմեական տերության նոր սահմաններին կից գտնվող հյուսիս-արևելյան շրջանները, Պոմպեոսը կարող էր վերջապես ձեռնարկել Հռոմի արևելյան կարևորագույն մարզի՝ Սիրիայի կազմակերպումը։ Սիրիա անցնելուց առաջ լեգեոնները կանգ առան Փոքր Հայքում, ուր տիրացան Սինոր բերդին՝ Պոնտոսում դիմադրության վերջին պատվարին։ 64 թ. գարնանը Պոմպեոսը մուտք գործեց Սիրիա, որը Հռոմին էր զիջել նրա վերջին թագավոր Տիգրանը։

Մինչդեռ կրկին սրվեցին Տիգրանի և Փրաատի թշնամական հարաբերությունները։ Տիգրանը պահանջում էր վերադարձնել Կորդուքը՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնապատմական վայրը, և Միգդոնիան։

Հայ-պարթևական կոնֆլիկտում Պոմպեոսը վճռականորեն աջակցեց իր դաշնակցին։ Պոմպեոսը չէր կասկածում հայոց թագավորի հավատարմությանը Հռոմին։ Նրա հրամանով լեգատ Գաբինիոսի ուժերը, խախտելով Եփրատը որպես սահմանային գետ³⁸ ծանաչելու պայմանավորվածությունը, ներխուժեցին Օսրոենե, իսկ լեգեոնները՝ Ափրանիոսի հրամանատարությամբ քշեցին պարթևներին Կորդուքից³⁹ երկիրը հանձնելով Տիգրանին։ Պարթևներին հալածելով, հռոմեացիները ներխուժեցին Ադիաբենե և հասան մինչև Արբելա (65 թ. ձմեռ)։

64 թ. գարնանը Եփրատի ափերին ստեղծվեց սուր ճգնաժամային իրավիճակ, հայ-պարթևական կոնֆլիկտի հետագա զարգացումը սպառնում էր վերածել պատերազմի Հռոմի և Պարթևստանի միջև։ Պոմպեոսը գերծ մնաց այս ուղղությամբ վերջին քայլն անելուց (հռոմեացիները իրենց համար դեռ չէին

ստեղծել ապահով թիկունք Սիրիայում), բայց դիմեց ահեղ քայլի՝ Փրաատին հասցեագրված ուղերձում՝ ի պատասխան պարթևական կողմի՝ Եփրատը չանցնելու մասին նորանոր հորդորների, նա հանեց մինչ այդ իր կողմից ծանաչված «արքայից արքա» տիտղոսը՝ կոչելով Արշակունուն սոսկ արքա։ Պատմիչը նկատում է, որ Պոմպեոսի ուղերձը կարդալուց հետո Փրաատին թվաց, որ նա զրկվել է իր ողջ թագավորությունից։ Բացահայտ ձևով խրախուսելով Արշակունու վասալների կենտրոնախույս ձգտումները, Պոմպեոսը դիվանագիտական կապեր հաստատեց Էլիմայիսի և Մեդիայի արքաների հետ⁴⁰։

Փրաատը չհամարձակվեց պատերազմ սկսել Հռոմի դեմ, դրա փոխարեն նա արշավեց Հայաստան։ (Միգուցե նա հիմք ուներ կասկածելու, որ հռոմեա-պարթևական բարեկամության խախտման և ծագած թշնամանքի մեղսարարը Տիգրանն էր)։

64 թ. աշնանը Կորդուքի տարածքում վերսկսված հայ-պարթևական պատերազմական գործողությունները ընթացան փոփոխական հաջողությամբ⁴¹։ Առաջին իսկ մարտերում Տիգրանի հեծելազորը պարտության մատնեց պարթևներին, սակայն շուտով Փրաատին հաջողվեց հասնել գերազանցության։ Տիգրանի դիմումը Պոմպեոսին՝ ռազմական օգնության պահանջով, Փրաատին դրդեց վերջ դնել մարտական գործողություններին։ Տիգրանը, փաստորեն, համատեղ հռոմեա-հայկական ծակատով սպառնում էր Պարթևստանին։ Ըստ էության, հայոց թագավորը ցուցադրում էր Պարթևստանի համար հայ-հռոմեական դաշնակցությունից բխող ողջ վտանգը։ Անկախ ներկա պահին այս սպառնալիքի իրագործելի լինելուց, Տիգրանի դեմարշը հասավ հաջողության։

Հայ-պարթևական կոնֆլիկտը վճռվեց միջնորդական քննությամբ (третейский суд)։ Որպես դատավորներ հանդես եկան հռոմեացիները՝ Պոմպեոսի հատուկ առաքված ներկայացուցիչները, որոնք վիճարկելի հողերը շնորհեցին Հայաստանին։ Պարթևները անվերապահորեն ընդունեցին դատավորների որոշումը։

Նրանք վերջապես գիտակցեցին Տիգրանին զիջումներ անելու և Հայաստանի հետ հաշտվելու անհրաժեշտությունը։

Կորդուքը և Հյուսիսային Միջագետքի կարևոր ստրատեգիական շրջաններն անցան հայոց թագավորի իշխանության ներքո։

Աղիաբենեն և Ատրպատականը մնացին Արշակունիների տիրապետության ոլորտում: Այս կոմարոմիսային որոշման հիման վրա հաստատվեց խաղաղություն:

Դիոն Կասիոսը պահպանել է արժեքավոր հաղորդում, որտեղ ցույց է տալիս, որ Հայաստանի և Պարթևստանի միջև պատերազմական վիճակը դադարեցնող և տերիտորիալ վեճը կարգավորող հաշտության պայմանագիրը կարևոր քայլ էր հանդիսանում երկու պետությունների քաղաքական մերձեցման ճանապարհին: Այս մերձեցումն ընթանում էր հակահռոմեական հողի վրա: «Որովհետև, և գրում է Դիոն Կասիոսը, և Ա՝ մեկը, Ա՝ մյուսը (Տիգրանն ու Փրաատը - Ռ. Մ.) լավ գիտեին, որ նա, ով կհաղթի մյուսին, նպաստելու է հռոմեացիների հզորացմանը և ինքն էլ առավել հեշտությամբ կհպատակեցվի նրանց կողմից»⁴²:

Դիոն Կասիոսը հստակ բացահայտում է Տիգրանի և Փրաատի քաղաքական նպատակները: Նրանց նկատառումներում ձևակերպված են ապագա հայ-պարթևական համագործակցության սկզբունքները: Տիգրանն ու Փրաատը գիտակցում էին իրենց ռազմա-քաղաքական փոխկախվածությունը, նրանք լիովին գնահատեցին այն նշանակությունը, որ ներկայացնում էին միմյանց համար:

Տիգրանը չէր կասկածում, որ այսուհետև Պարթևստանը թուլացնելու, նրան պարտության մատնելու իր ձեռնարկած փորձը կզրկի նրան մի ուժից, որի վրա նա կարող է հենվել ի հակաշին հռոմի ճնշման, և դրանով միայն կնպաստի հռոմի կողմից Հայաստանի նվաճման գործին: Պարթևական արքունիքում ևս իրենց հաշիվ էին տալիս, որ Հայաստանի դեմ պատերազմն անխուսափելիորեն կմղի նրան հռոմի կողմը և դրանով իսկ Պարթևստանը կենթարկվի կրկնակի հարվածի՝ հռոմեացիներից՝ Միշագեստքի վրայով և հայերից՝ Մեդիայի վրայով:

Գաբինիոսի անցումը Եփրատի վրայով դեպի Օսրոենե, Ափրիանոսի ներխուժումը Կորդուքի միջով Աղիաբենե, նաև Տիգրանի վերջին սպառնալիքը, այս ամենը Փրաատին տեսանելի էր դարձնում այն վտանգը, որով լեցուն էր Հայաստանի հետ թշնամական հարաբերությունների շարունակումը: Պարթևական տերության միջագետքյան և մեդական հյուսիսի անվտանգությունը կարող էր հուսա-

լի ապահովվել միայն Հայաստանի հետ դաշինքով: Դիոն Կասիոսի հաղորդումն անհիմն է դարձնում Ռ. Գրուսեի պնդումն այն մասին, որ հռոմն իբր հանձին Տիգրանի «ձեռք բերեց մի վասալի, որը սպառնալիքի տակ էր պահում պարթևներին»⁴³: Ռեյնալի, Մանանդյանի, Բոկչչանինի աշխատություններում Տիգրանի պրոհռոմեական կողմնորոշման մասին⁴⁴ տարածված կարծիքը բխում է Դիոն Կասիոսի վկայության անտեսումից և միանգամայն հակասում է փաստերին: Իրականում, ինչպես եզրակացնում ենք Դիոն Կասիոսի հաղորդումից, հռոմեացիների հետ հաշտության պայմանագիր կնքելուց հետո, Տիգրանը, պատրանքներ չունենալով նրանց էքսպանսիոնիստական մտադրությունների հանդեպ, լուրջ քայլեր ձեռնարկեց Պարթևստանի հետ մերձեցման ուղղությամբ:

Տիգրանն ու Փրաատը փոխադարձաբար պարտավորվում էին երբեք իրար դեմ չպատերազմել: Տիգրանի համաձայնությունը Պարթևստանի հետ, բովանդակելով Արշակունիների դեմ չպատերազմելու և նրանց պարտության մատնելուց խուսափելու վճռականություն, նշանակում էր հայոց թագավորի հրաժարումը հռոմի հանդեպ միակողմանի պարտավորություններից, որոնք բխում էին հռոմի դաշնակցի իր վիճակից և ենթադրում էին հակապարթևական քաղաքական կուրսի որդեգրում: Հակառակ Ռ. Գրուսեի պնդման, Տիգրանը Հայաստանի թշնամի համարում էր ոչ թե Պարթևստանին, այլ հռոմին, քաջ գիտակցելով, որ իր օգնությունը հռոմին՝ Պարթևստանը ջախջախելու գործում, որպես հետևանք, անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր հռոմի կողմից Հայաստանի նվաճմանը: Այսպիսով, Տիգրանը գործում էր ոչ որպես հռոմեական վասալ դաշնակից: Հռոմեացիները սխալվում էին՝ (և ինչպես ժամանակին պարզ դարձավ՝ չարաչար) կարծելով, որ ի դեմս Տիգրանի, նրանք ձեռք բերեցին Պարթևստանի դեմ պայքարում հավատարիմ մի գործիք:

66 թ. Պոմպեոսը, խրախուսելով Տիգրանի տերիտորիալ հավակնությունները, մտադիր էր խոր սեպ խրել Հայաստանի և Պարթևական տերության միջև: Բայց դեռ հայ-հռոմեական բանակցությունների օրերին Պոմպեոսը սեփական ձեռքերով վերացրեց նրանց մերձեցման ուղու վրա կանգնած կարևոր խոչընդոտը՝ Պոմպեոսը կալանավորեց Տիգրան Կրտսերին: Այստեղ դրսևոր-

վում է ստեղծված իրադրություն մեջ այս քաղաքական ֆիգուրի ողջ նշանակությունը: Հակառակ որոշում ընդունելու՝ արքայազնին պարթևներին վերադարձնելու դեպքում Պոմպեոսը, իրոք որ, անհաղթահարելի սեպ էր խրելու Հայաստանի և Պարթևստանի միջև՝ «Բաժանիր և տիրիր» նշանաբանի ճիշտ ոգով: Պարթևական արքունիքում կապրեր հայկական գահի հավակնորդը՝ Տիգրան Մեծի թշնամին, և ծեր արքան ու գահի նրա ժառանգները՝ զուրկ Պարթևստանի հանդեպ գործողության ազատությունից, հարկադրաբար պետք է հետևեին Հռոմին:

Պոմպեոսը շատ էր վստահում Տիգրանին: Նրա տեսակետից Տիգրան Մեծն այսուհետև Հռոմի դրածոն է, իսկ Տիգրան Կրտսերը՝ Արշակունիների, հետևաբար պետք է մեկին պաշտպանել և մյուսին վերացնել: Աչքաթող արվեց այն, որ համարյա երեսուն տարի Հռոմի համոզված հակառակորդ Տիգրանը ներկա իրավիճակում, չնայած միանգամայն անկեղծ խաղաղասիրությանը, երբեք չի կատարելու նոր Եվմենեսի⁴⁵ կամ Մասինիսայի՝ հռոմեական քաղաքականության հլու անցկացնողի դերը: Չպատերազմել Պարթևստանի դեմ, երբեք չաջակցել Հռոմին, այսպիսին էր Տիգրանի պատգամը որդուն՝ Արտավազդին:

Արտավազդի քաղաքականությունը հիմնականում Տիգրանի ձևակերպած քաղաքական կուրսի իրագործումն էր: Այսպես էր 58 թ., երբ հայոց թագավորը փաստորեն ի չիք դարձրեց Կրասոսի հետ բանակցությունները Պարթևստանի դեմ համատեղ արշավելու մասին, և Կրասոսը պատերազմի ելավ առանց հայկական հեծելազորի, որը հմուտ էր պարթևների դեմ կռվում: Այսպես էր նաև 36 թ., երբ նա արեց այն բոլորը, ինչ հնարավոր էր՝ Մարկոս Անտոնիոսի հակապարթևական ներխուժումը ձախողելու համար: Պայքարը Հռոմի ագրեսիայի դեմ ընդունեց նոր ձևեր:

66-64 թթ. Հռոմի և Պարթևստանի արանքում սեղմված Տիգրանը կատարեց բարդ դիվանագիտական շրջադարձ: Հայաստանի դեմ հռոմեա-պարթևական դաշնակցության պայմաններում գտնվող Տիգրանը Հռոմի հետ հաստատեց միություն, որին բնորոշ էր հակապարթևական ականառու սրվածությունը, և այս միությունն օգտագործելու միջոցով մերձեցավ պարթևների հետ, ինչին արդեն բնորոշ էր հակահռոմեական ուղղվածությունը: 66 թ.

բանակցություններին Տիգրանի արտահայտած հակապարթևական դիրքը դյուրացնում էր Հռոմի հետ պայմանագրի կնքումը, բայց միաժամանակ չէր արտահայտում նրա իսկական մտադրությունը: 65-64 թթ. Հռոմի հետ դաշինքում պարթևներին պատերազմով սպառնալը (իրականում կեղծ սպառնալիքը), Փրաստին հարկադրում էր զիջել Կորդոքն ու Միգդոնիայի մեծ մասը և արմատապես վերանայել իր դիրքը Հայաստանի նկատմամբ: 66-64 թթ. ստեղծված իրադրության մեջ, երբ մերձարևելյան շրջանը բաժանվեց կատաղի հակամարտություն սկսող Հռոմի և Պարթևական Իրանի միջև, Տիգրանը ընտրություն կատարեց առճակատող կողմերից նվազ զորեղի օգտին, վճռելով պահել ուժերի երբեք չհավասարակշռությունը, որի խախտումը Հռոմի կողմից կարող էր կործանիչ հետևանքներ ունենալ Հայաստանի անկախության համար: Կորդոքի և Միգդոնիայի միացումը Հայաստանին (64 թ.) նպաստել էր ինքնուրույն ու անկախ պարտնյորի նրա դերի ամրապնդմանը ձևավորվող հակահռոմեական միության մեջ:

Տիգրանի կյանքի և կառավարման վերջին ինը տարիները (64 - 55) կազմեցին Հայաստանի համար խաղաղ շրջան: Հռոմեացիները նրան համարում էին Արևելքում իրենց կարևորագույն դաշնակիցը: 59 թ. սենատը (Կեսարի և Բիբուլոսի կոնսուլության օրոք) օրինականացրեց Արևելքում Պոմպեոսի բոլոր վճիռները, այդ թվում և Տիգրանին ծանաչելը որպես հայոց թագավոր, Հռոմի բարեկամ և դաշնակից:

Սենատի շնորհավորանքները Տիգրանին հաղորդելու նպատակով՝ նախատեսվում էր Հայաստան առաքել հատուկ պատվիրակություն⁴⁶: Պատվիրակության գլուխ առաջարկվում էր Պուբլիոս Կլոդիոսը՝ հայկական պատերազմի մասնակիցը: Վերջին պահին Կլոդիոսը հրաժարվեց Հայաստան մեկնելուց, և պլանավորված ուղևորությունը խափանվեց:

Հաջորդ տարում (58 թ.), ապրիլ ամսին Հռոմում աղմուկ հանած անցքերը անշուշտ պետք է անհանգստություն պատճառեին ծերունի Տիգրանին: Հռոմից փախել էր նրա մերժված որդին՝ Տիգրան Կրտսերը: Փախուստի կազմակերպիչն էր արքայազնի մտերիմ հովանավոր դարձած նույն Պուբլիոս Կլոդիոսը: Տիգրան Կրտսերի նպատակն էր վերադառնալ Հայաստան: Կլոդիոսը այս

քայլով կասկածի տակ էր դնում Պոմպեոսի միջոցառումները Արևելքում և այսուհետև պայքարի մեջ էր մտնում նրա հետ⁴⁸ :

Կլոդիոսի հրամանով պատրաստված նավով Տիգրան Կրտսե-րին հաջողվեց դուրս գալ բաց ծով (ինչին էր նա ապավինում, Հայաստանում նրան սպասում էր ինչ-որ աջակցություն, թե՞ դա սոսկ արկածախնդրություն էր): Շուտով փոթորիկը ջարդեց նրա նավը և հարկադրեց ափ իջնել Անցիումում, որտեղ նրան պաշտպանության տակ վերցրեց Կլոդիոսի ուղարկած զինված խումբը: Ճանապարհին, Հռոմ վերադառնալու ժամանակ, նրանք բախվեցին արքայազնին բռնելու մեկնած պոպմեոսականների ջոկատին և բռնկված կռվում գլխովին ջարդեցին նրանց: Տիգրան Կրտսերը ևս մասնակցեց այս կռվին: Արքայորդու հետագա ճակատագրի մասին հակիրճ հայտնում է Ապպիանոսը, պնդելով, որ նա ենթարկվեց մահապատժի Հռոմում, և պետք է կարծել, որ պատմիչի այս տեղեկությունն ունի պատմական հիմք: Փախուստի փորձը արքայազնի համար օրհասական եղավ: Արտավազդը, գահը ժառանգելիս, Հռոմում իրեն մրցակից չունեւ:

Մինչև խոր ծերություն՝ 84 տարեկան հասակը, Տիգրանը շարունակում էր իշխել: 56 թ. մարտի 13-ին Կիկերոնը «Ի պաշտպանություն Պուբլիոս Սեստիոսի» ճառում անդրադարձավ Տիգրանի գործունեությանը: Այս ելույթի դրվագները մենք բերել ենք վերևում: Կիկերոնի խոսքերը, փաստորեն, Հռոմի հին հակառակորդի գնահատականն էին՝ մահվան դռանը կանգնած արքայի գործունեության նշանակության յուրահատուկ պաշտոնական ծանաչումը:

Արևելքում ավելի ու ավելի իրական էր դառնում նոր պատերազմի հեռանկարը: Կրասոսը պատրաստվում էր արշավի պարթևների դեմ: Տիգրանը մահացավ հաջորդ տարում, մեր թվականությունից առաջ 55 թվականին:

Իր գահաժառանգին նա թողեց խոշոր պետություն՝ Եփրատից մինչև Կուր սահմաններում, մոտ մեկուկես միլիոնանոց բնակչությամբ, զորեղ բանակով, ինչպես նաև Պարթևստանի հետ միասին Հռոմին դիմակայելու գաղափարը:

1. Տե՛ս Шелов Д. Б. Махар, правитель Боспора. - ВДИ, 1978, No 1, с. 59-60
2. Տե՛ս Downey G. նշվ. աշխ., էջ 140-141
3. Մծբինի և Տալավրայի մոտ զինվորներին անհնազանդության սադրելուց հետո՝ Պ. Կլոդիոսը երկյուղում էր Լուկիլլոսից. նա ծառայության անցավ Պոմպեոսի մոտ:
4. Dio Cass., XXXVI, 17
5. Eutr. Cap. XIV.
6. Cic. Or. de imperio Pompeii s. pro lege Manilia, XV, 45
Մեզ իրավացի է թվում Թ. Մոմզենի հետևյալ դատողությունը. «Հռոմեացիների դեմ արևելյան թագավորները լուրջ գրոհ չէին ձեռնարկում միգրացիայի պատճառով, որ դա առհասարակ նրանց ծրագրերում չկար, կամ այն ուրույն պատճառով, որ Կիլիկիայում Պոմպեոսի ափ իջնելը Միդիատ ու Տիգրան թագավորներին դրդեց գերծ մնալ հետագա գործողություններից» (նշվ. աշխ., հ. III, էջ 101-102):
7. App., Mithr. 96: Dio Cass., XXXVIII, 3: Տե՛ս Саркисян Г. Х. Тигранакерт, էջ 51
8. Տե՛ս Reinach Th., նշվ. աշխ., էջ 381:
9. Կոմիցիա (comitia) - ժողովրդական ժողով
10. Մանիլիոսի օրինագծով Պոմպեոսի իշխանության տակ անցնելիք և ստեղծվելիք մարզերի թվարկմանը հանդիպում ենք Պլուտարքոսի երկում: Այս ոչ լրիվ թվարկման մեջ նշվում է Հայաստանը և այս հաղորդման անշուշտ պետք է վերաբերվել ուշադրությամբ: (Plut. Pomp., XXX).
11. Տե՛ս Утченко С. Л. Цицерон и его время. М., 1972, էջ 130-131
12. Տիգրանի որդիների անունները (Ջարեհ, Տիգրան, Արտավազդ) ճշգրիտ կրկնում են Արտաշեսյան տոհմի իր նախորդների անունները (Ջարեհ, Տիգրան I, Արտավազդ I): Նրանց մեջ բացակայում է միայն Արտաշես I-ի անունը: Ուստի շատ հավանական է, որ որսորդության ժամանակ սպանված որդու անունը նույնպես եղել է Արտաշես: Իսկ եթե մենք ենթադրենք, որ արքայազներին անունները տրվում էին ըստ նախորդ սերնդի ավագության սկզբունքի, ապա դա կլինի մի անուղղակի ցուցմունք, որ Արտաշես I-ին (189-160) ժառանգել են սկզբից Տիգրան I-ը, հետո՝ Արտավազդ I-ը:
13. Տե՛ս Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 189: Grousset R. նշվ. աշխ., էջ 98:
14. Dio Cass., XXXVI, 50.
15. Dio Cass., XXXVI, 51.
16. App., Mithr., 117.
17. Cic. Pro P. Sestio oratio, 27, 59.
18. Dio Cass., XXXVI, 5.
19. Նույն տեղում
20. Plut. Pomp., XXXIII.
21. Տե՛ս Моммзен Т., նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 105, J. de Morgan Histoire du peuple

- arménien, 1919, էջ 78: **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 200:
22. Տե՛ս **Lévyque P.** Le monde hellénistique, էջ 46:
 23. **Dio Cass.**, XXXVI, 53,3.
 24. **Strabo.** XI, 14, 6.
 25. Վելլետու Պատերկույսը (**Vel. Pat.** Hist. Rom. II, 37) միակ հեղինակն է, որ բերում է Պոմպեոսին ասված Տիգրանի այն խոսքերը, որ «միայն Պոմպեոսի հետ դաշինքին նա կարող է վստահել»:
 26. **Dio Cass.**, XXXVI, 52, 2:
 27. Տիգրանը բանակցությունների մեկնեց <բարեկամների և ընկերների> արքայական շքախմբի ուղեկցությամբ: Կես ճանապարհին նա (համաձայն նախնական պայմանավորվածության) հանդիպեց Պոմպեոսի առաքած պատվավոր շքախմբին, և իր մարդկանց ետ ուղարկելով, ճանապարհը շարունակեց արդեն հռոմեացիների ուղեկցությամբ: Պոմպեոսի ճամբարը Տիգրանը կամեցավ մտնել երիվար հեծած, սակայն նրա ճանապարհը փակած պահակները պահանջեցին հետիոտն մտնել: Տիգրանը, ձիուց իջնելով, անցավ դարպասի միջով և իր երկու կողմերը շարված լեգեոնների շարքերի միջով գնաց դեպի ճամբարի կենտրոնական հրապարակը, ուր, բազկաթռի վրա նստած, նրան սպասում էր Պոմպեոսը: Պոմպեոսը կանխեց Տիգրանին արքայական արժանապատվության համար ամենաձանձուր ձևակերպությունը կատարելուց: Հետևելով Պլուտարքոսին՝ կարելի է պատկերացնել հետևյալ մանրամասնը. երբ Տիգրանը թագը հանելուց հետո ծնկի իջնելու իր մտադրությունը ցուցաբերող շարժումը գործեց, Պոմպեոսը վեր թռավ բազկաթռից և մոտ վազելով՝ գրկեց արքային աջ ուսից և հռչակեց Հայոց թագավոր, Հռոմի դաշնակից և բարեկամ:
 28. Հանրապետական Հռոմում գորավարի պատվավոր տիտղոս:
 29. **Plut.**, Fort. Alex. 336, E (II, 3)
 30. Տե՛ս **Тронский И. М.** История античной литературы, էջ 239:
 31. Այստեղ, շոշափվում է մերժողական վերաբերմունքի երկրորդ լուրջ պատճառը: Հելլենիստական թագավորները ծագմամբ հելլեն էին, մակեդոնացի կամ հույն: Կիսապարսիկ-կիսահույն Միհրդատ Եվպատորի «ազգային», էթնիկական կերպարը դժգույն էր, ցայտուն չէր, ինչպես Տիգրանինը, որի էթնիկական անհատականությունը, հույներին օտարածին լինելը դրսևորված էր: Ըստ Պլուտարքոսի ստացվում է, որ Տիգրանը միակ «ոչ հելլենն» է, մի «բարբարոս», որը դիմակայել էր Հռոմին հելլենիստական աշխարհի փլատակների վրա:
 32. **Брюсов В. Я.** Летопись исторических судеб армянского народа. Ереван, 1940, с. 25
 33. **Dio Cass.**, XXXVI, 53, 4,5.
 34. **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 212:
 35. **Plut.**, Pomp., XXXIII:
 36. **Plut.**, Pomp., XXXIII:
 37. Ցանքի տոն՝ Սատուրն աստծու պատվին:
 38. **Dio Cass.**, XXXVII, 5,1.
 39. **Dio Cass.**, XXXVII, 5,5: **Plut.**, Pomp., XXXVI.
 40. **Plut.**, Pomp., XXXVI.
 41. **Dio Cass.**, XXXVII, 6,5.
 42. Dio Cass. XXXVII, 4 (թարգմանությունը մերն է) καὶ γὰρ εὖ ἠπίσταντο ἀμφοτέροι ὅτι, ὁπότερος ἂν αὐτῶν τοῦ ἐτέρου κρατῆσθι, τῶν τε πραγμάτων τοις Ῥωμαίοις προκόψει καὶ αὐτὸς εὐχειρωτότερός σφισι γενήσεται
 43. **Grousset R.**, նշվ. աշխ., էջ 99:
 44. Տե՛ս **Reinach Th.**, նշվ. աշխ., էջ 392: **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 226: **Бокщанин А. Г.** Парфия и Рим., ч. II, էջ 42:
 45. Եվմենես Ատտալիան՝ Պերգամոնի թագավոր, Վ. Տառնի (**Тарн В.** Эллинистическая цивилизация, М., 1949, с. 45), բնութագրմամբ՝ «հելլենիզմի գործի դավաճան», Հռոմի քաղաքականության հիւսիս հետևորդ: Անգնահատելի ծառայություն է մատուցել Հռոմին՝ Անտիոքոս III Սելևկյանի դեմ պայքարում, նպաստել է 168 թ. Հռոմի հաղթանակին Մակեդոնիայի նկատմամբ: Համանման գործելակերպով հայտնի է Նամիդիայի արքա Մասինիսան (200-140 թթ.):
 46. Տե՛ս **Утченко С. Л.** Кризис и падение Римской республики, էջ 78: **Лопощко Т.** Об интересе римского народного трибуна к армянским делам. - ВЕУ, 1980, No. 3, էջ 71:
 47. Տե՛ս **Plut.**, Pomp., XLVIII: **Dio Cass.**, XXXVIII, 30: **App.**, B. C., 2, 15: Տե՛ս **Утченко С. Л.** նշվ. աշխ., էջ 78: **Лопощко Т.** նշվ. աշխ., էջ 76:
 48. Տե՛ս **Утченко С. Л.**, նույն տեղում:

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

Հայաստանի պատմության մեջ Տիգրանի գործունեությունն ունի բացառիկ նշանակություն թե՛ դրված խնդրով, թե՛ իր նպատակին հասած արդյունքներով:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ Տիգրանն այն միակ գործիչն է, որը վճռականապես և հետևողականորեն պայքարում էր ընդդեմ Առաջավոր Ասիայում, Եփրատի ու Տիգրիսի տարածքում մեծ տերությունների՝ Հռոմի և Պարթևստանի տիրապետության հաստատման, նպատակ դնելով կանխել մի իրադրության ստեղծում, որի կորստաբերությունը Հայաստանի անկախության համար նա գիտակցել էր դեռ սպառնալիքի արշավույսին, երբ հռոմեական և պարթևական էքսպանսիայի ողջ ուղղությամբ, նաև 92 թ. հռոմեա-պարթևական բանակցություններում ուրվագծվեց մերձավորարևելյան շրջանի ապագա բաժանումը: Արևմուտքից և արևելքից թշնամական ուժերի առաջխաղացումը նյութում էր Հայաստանին նրանց ճանկերում սեղմված լինելու ճակատագիր՝ կորստյան մատնվել երկու զարկվող աշխարհակալությունների արանքում: Տիգրանի ամբողջ գործունեությունը վճռական մարտակոչ է վերահաս սպառնալիքին: Հռոմի և Պարթևական Իրանի դեմ նրա շուրջ երեսնամյա հակամարտությունը նշանակում է Հայաստանի պատմության մեջ իր արտաքին ազատությունը պահպանելու, իր ձեռքում սեփական ճակատագիրը պահելու հերոսական փորձ: Դա պայքար էր անկախ գոյության պայմաններ ստեղծելու համար:

Այսպիսով, Տիգրանի պատմական կարևորագույն երախտիքներից մեկը պայքարն էր Մերձավոր Արևելքում այն արտաքին քաղաքական կացության ստեղծման դեմ, որը, իրականություն դառնալով, կանխորոշեց Հայաստանի ծանր գոյավիճակը, դատա-

պարտելով նրան լինել այս ռեգիոնում մրցակցող տերությունների՝ մի կողմից Հռոմի և Բյուզանդիայի, և մյուս կողմից Սասանյան Իրանի և Խալիֆաթի պայքարի ռազմաբեմ, նրանց զավթողական ոտնձգությունների առարկա և զոհ:

Իր պայքարում Տիգրանը ելնում էր սեփական ուժերի սթափ գնահատականից: Նա իրեն հաշիվ էր տալիս, որ Հայաստանի հզորությունը բավարար չէ դրված խնդրի իրագործման համար: Տիգրանը որոշեց գտնել դաշնակից: Այդպիսի դաշնակից հանդիսացավ Սիրիան: 90-ական թթ., տիրապետության երկու ոլորտի վրա՝ Առաջավոր Ասիայի ուրվագծված բաժանմանը Տիգրանը հակադրեց հայ և հելլենիստական պոլիսային ավագանու միությունը, Հայաստանի և Սիրիայի միավորումը միասնական պետության մեջ՝ ընդհանուր թագավորի իշխանության ներքո:

Տիգրանի գործունեությունը՝ անքակտելի իր երկրի շահերից, դուրս եկավ Հայաստանի պրոբլեմների շրջանակներից և կազմեց հելլենիստական Սիրիայի պատմության մի հատվածը: Ելնելով Հայաստանի անվտանգության շահերից, Տիգրանը կասեցրեց Սիրիայի քաղաքական քայքայումը, վերականգնեց նրա միասնությունը և կայունացրեց տեղական պոլիսային ավագանու դրությունը՝ ապահովելով նրա համար տնտեսական գործունեության բարենպաստ պայմաններ: Իր մեծ նպատակին՝ Հռոմի և Պարթևստանի գրոհի կասեցմանը, Առաջավոր Ասիայում նրանց տիրակալության արգելմանը Տիգրանը չհասավ: Խիստ անհավասար դուրս եկան ուժերը: Տիգրանի հակառակորդները այն ժամանակի հզորագույն աշխարհակալություններն էին, իսկ նրա ստեղծած տերությունը՝ նրա խոհեմ, հետևողական քաղաքականության արգասիքը, ներքուստ ոչ ամուր շինություն՝ Մերձավոր Արևելքի տեղական (լոկալ), թե՛ իրենց հասարակարգով, թե՛ քաղաքական կառուցվածքով, լեզվով, մշակույթով տարբեր, օտարասեռ հասարակությունների միավորում:

93 թ. վճռելով բռնել հռոմեական էքսպանսիայի դեմ պայքարի ճամփան, Տիգրանը գիտեր, որ այս ուղին, ինչպես և քաղաքական հզորացման յուրաքանչյուր փորձ Հռոմի համաշխարհային գերիշխանության պայմաններում, անխուսափելիորեն տանելու է դեպի բախում Հռոմի հետ: Վտանգը հստակ գիտակցող քաղաքագետը ի

սկզբանե մերժեց անգործությունը վերահաս սպառնալիքի առջև, որոշեց չսպասել, մինչև թշնամին հաստատվելով երկրի սահմաններում, անխուսափելիորեն կհաստատի իր տիրապետությունը, ելավ նրան ընդառաջ, փակեց ծանապարհը՝ սկզբում կապադովկիայում, որտեղ հռոմեացիները նրան հարվածեցին, այնուհետև, ետ դառնալով արևելքից որպես պարթևներին հաղթող, արևելյան Միջերկրածովքի ափերին՝ հանձին հլենիստական տերություն, Հռոմի առջև պատնեշ կանգնեցրեց՝ տասնհինգ տարով զրկելով հռոմեացիներին այս երկրամասում տիրակալելու հույսերից:

Հռոմի էքսպանսիայի դեմ պայքարը վերածեց պայքարի Հռոմի ագրեսիայի դեմ: Սկսվեց Տիգրանի գործունեության երկրորդ փուլը: 69-66 թթ. Հռոմը և նրա հետ դաշնակցած Պարթևստանն իրենց առջև խնդիր էին դրել ոչ միայն վերացնել Առաջավոր Ասիայում Տիգրանի իշխանությունը, այլև ջախջախել և նվաճել հայոց թագավորությունը: 69-67 թթ. Հռոմի դեմ պատերազմը, որ Հայաստանը մղել էր Տիգրանի ղեկավարությամբ, հայ ժողովրդի պատմության մեջ մ.թ.ա. V-II դդ. (520-112 թթ.) համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջանից հետո հանդիսացավ ազատության համար ժողովրդի կամքի, միասնության, պայքարելու կարողության առաջին մեծ փորձությունը:

68-66 թթ. Մերձավոր Արևելքում հռոմեա-իրանական երկիշխանության ձևավորման շրջանում Հայաստանի համար իրադարձությունները կարող էին ընթանալ միանգամայն այլ հունով, կարող էին ունենալ միանգամայն այլ ելք: Հռոմը հետամտում էր Հայաստանի ոչնչացումը որպես պետություն, որպես քաղաքական ամբողջություն: Եվ Հռոմն ի վիճակի էր դա իրագործել, այդ նպատակը նրա հնարավորությունների սահմաններում էր:

Երևի ավելորդ է ապացուցել, որ 66 թ. հայկական պետության կործանումը կունենար միանգամայն այլ հետևանքներ, քան չորս ու կես հարյուրամյակ հետո 387 թ. (387-428 թթ. շրջանում): Երիտասարդ և դեռ վերջնականապես չհասունացած, սեփական ազգային մշակույթը դեռ չստեղծած (դեռ նոր էին ձևավորվում դրա տարրերը), իր ինքնությունը դեռ լրիվ չիմաստավորած ժողովրդի համար պետությունը՝ քաղաքական անկախությունը (այսինքն օտարազգի՝ տվյալ դեպքում հռոմեական վարչության տի-

րապետության բացակայումը) գոյության, հարատևման միակ նախապայմանն էր ու երաշխիքը:

68-66 թթ. Հայաստանի (փոքրասիական շրջանին կից հնդեվրոպական հելլենիստական երկրի) վերընթաց զարգացումը չխախտվեց, իսկ երբ դա կատարվեց հարյուրամյակներ անց, երբ Հայաստանը շեղվեց մինչև այդ իր ընթացած ուղուց, ժողովուրդն արդեն հասունացած էր նման փորձության:

68-66 թթ. Տիգրանը պաշտպանեց Հայկական պետությունը ոչնչացման վտանգից: Այստեղ առավել, քան երբևէ, կարևոր էր Տիգրանի գիտակից, անձնական ջանքերի դերը:

Նա պատկանում է ժողովուրդների պատմության այն կարկառուն քաղաքական գործիչների շարքին, որոնք իրենց երկրի համար մեծագույն վտանգի պահին կանխում են օտար տիրապետության հաստատումը: Պահպանելով խաղաղություն, նա իր հակառակորդ տերություններից, նախ և առաջ Հռոմից, ձեռք բերեց Հայոց թագավորության գոյության իրավունքի ճանաչումը՝ դրանով իսկ ապահովելով հայ ժողովրդի հետագա զարգացման ու համախմբման պայմանները:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

ՄԻՋՐԴԱՏ VI ՊՈՆՏԱՅԻ

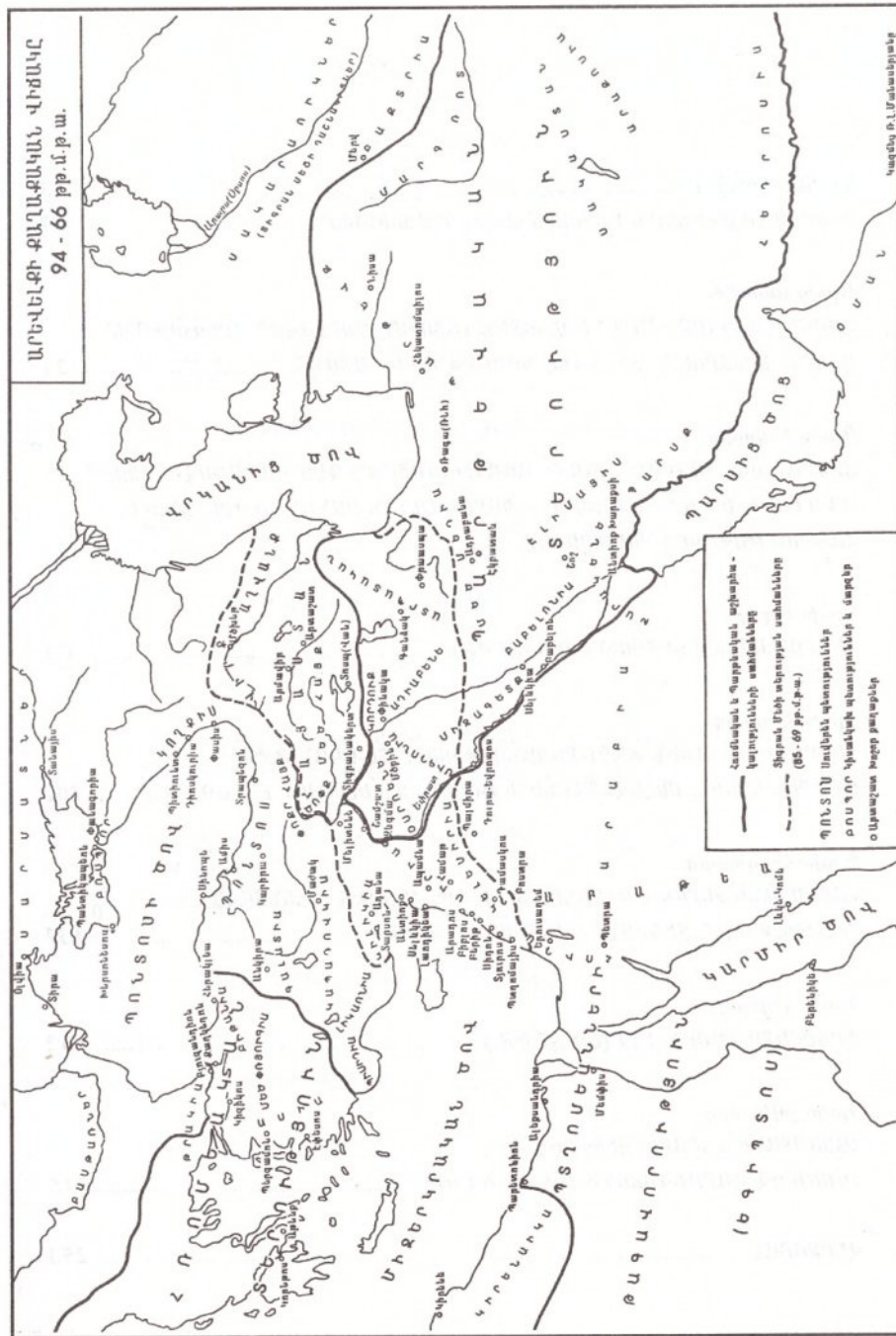
ՄԻՋՐԴԱՏ II ԱՐԵԱԿՈՒՆԻ

ԱՐԻՈՒԱՐՁԱՆ ՀՈՒՄԵԱՍԵՐ

ԳՆԵՈՍ ՊՈՄՊԵՆՈՍ

Ներածություն	5
Սկզբնական ժամանակներ եւ ռուսական տիրութեան շրջաններ	7
Գլուխ առաջին	
Հոռոմի եւ Պարթեւսական Առաջին շրջանի մերձեւ ժամանակներ	21
Մ. թ. ա. II դարում: Տեղեկացումներ Պարթեւսական Պարսկաստանի մասին	21
Գլուխ երկրորդ	
Տեղեկացումներ Պարթեւսական Առաջին շրջանի մերձեւ ժամանակներ	33
93-91 թթ. եւ 92 թ. Հոռոմի - Պարթեւսական Բանակային շրջաններ:	33
ՀԱՅ-Պարթեւսական Պարսկաստան:	33
Գլուխ երրորդ	
Տեղեկացումներ Պարթեւսական (83-69 թթ.):	61
Գլուխ չորրորդ	
Տեղեկացումներ Պարսկաստանի Պարթեւսական 70-ական թթ.-ի	102
Առաջին կեսին: Սելեւկյանների Ռուսական եւ Պարթեւսական (73-69 թթ.):	102
Գլուխ հինգերորդ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Չեզոքություններ 73-71 թթ. Հոռոմի - Պարսկաստան	132
Պարսկաստանում: Տեղեկացումներ եւ Հոռոմ 71-69 թթ.	132
Գլուխ վեցերորդ	
Պարսկաստան Հոռոմի դեմ (69-67 թթ.)	162
Գլուխ յոթերորդ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	215
Հոռոմի եւ Պարթեւսական ՀԱՅ 66-64 թթ.	215
Վերջնական	253

TIGRANE LE GRAND. LA LUTTE DE L'ARMÉNIE CONTRE ROME ET LE ROYAUME PARTHE

94-64 av. n. é.

Introduction	5
Les sources et la littérature de recherche	7
Chap. 1 L'avance de Rome et du Royaume parthe au Proche-Orient. Tigraue otage des Parthes.	21
Chap. 2 La lutte de Tigraue contre l'expansion romaine en Cappadoce en 93-91 et les négociations romano-parthes de l'an 92. La guerre armeno-parthe (86-85).	33
Chap. 3 L' Empire de Tigraue (83-69).	61
Chap. 4 La politique extérieure de Tigraue dans les années 70. Le soulèvement des Séleucides (73-69).	102
Chap. 5 Neutralité de l' Arménie dans la guerre romano-pontique des années 73-71. Tigraue et Rome en 71-69.	132
Chap. 6 La guerre contre Rome (69-67).	162
Chap. 7 Les relations de l' Arménie avec Rome et les Parthes (66-64).	215
Conclusion	253

Ռ. Լ. ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

**ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՄ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՅԲԱՐԸ
ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՍԱՆԻ ԴԵՄ
Վ.թ.ա. 94-64 թթ.**

ԵՐԿՐՈՐԴ, ԼՐԱՑՎԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիրներ՝

Մ. Բ. Միքայելյան

Գեղ. Խմբագիր՝

Ա. Ռ. Մարտիրոսյան

Տեխ. Խմբագիր՝

Ս.Ս. Մկրտչյան

Գ. Բ. Նազապետյան

**Ստորագրված է տպագրության 01.03.2007թ.: Չափսը՝ 60x84 1/32:
Թուղթը՝ օֆսեթ № 1: Տառատեսակը՝ «ArmBoloragir»:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 16.25 տպ. մամուլ:**

«ԳԵՎՈՐԳ - ԶՐԱՅՐ» ՍՊԸ

**Հրատարակչություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:
Էլ. փոստ lusakn@rambler.ru**